

નિવેદન—

આ પુસ્તક જ્યારે લખતો હતો ત્યારે
ગુજરાતના કાનડ-પુત્રીઓ અને આટલા
પ્રેમથી સરકારને જેવી ધાન્યુએ નરોત્તમ
પટેલની આગ્રહિ ખનામ થયા પછી કોઈ-
વાં એવું પત્રમુદ્રણ થઈ નમ્યુ હતું. આ
લખતે પણ આમનો માગો પડી ગયો.

આ પુસ્તકના અનુગ્રાહનમાં 'લગ્ન-
માધના' લખનારને લેવચન આપ્યું હતું.
તે છેવટ પૂરું કરી રાક્યો હતું એની
પ્રસિદ્ધિને આ આ માસ થયા છે. આટલા
મમયમાં ગુજરાતે એને સારો આનંદ
આપ્યો કે એમ અષ્ટ જોઈ નહીં હો.

માન પુસ્તકો પ્રત્યેની આવી સદાત
ભૂતિ મદન માટેં તેયુ આભારની વાગણી
અનુભવે કે એ કૌંશની વડન ન હો.

મોહનલાલ મહેતા

વિષયપ્રવેશ

પ્રિય ભાઈ,

મનુષ્યજીવનમાં લગ્ન એ એવો પ્રશ્ન છે કે જેનાથી આપણે દૂર રહી શકતા જ નથી. હું 'બાઈ' છું કે એક ઉંમરે આપણે બધા એ પ્રશ્નને બહુ મહત્વનો નહોતા સમજતા. એ વિષે ડોઈને આપણે ચિંતાગુરુ ગેતા તો આપણને નજાણા લાગતી. ડોઈના લગ્નની વાત આવતી તો આપણે હસતા હતા. આજે આપણને સમજાયું છે કે લગ્ન એ જીવનમાંથી ન નિવારી શકાય એવી ડોઈ વસ્તુ છે. દુનિયાના લાખો-હરોડો, જેમાં આપણામાંના ઘણાખરાનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમણે તો પરણવાનું જ છે. એટલે આ પ્રશ્ન જીવનના ગંભીર પ્રશ્ન માંહેનો એક, અથવા ગંભીરમાં ગંભીર પ્રશ્ન છે.

જ્યારે 'લગ્નગાળો' આવે છે ત્યારે લગ્નરો માણસો પરણે છે, દરેક શહેર અને ગામડામાં લગ્નનું વાતાવરણ જન્મી રહે છે. આ લગ્નરો લોકોનાં લગ્ન વિષે હું આ કામળ નથી લખતો. આ કામળ એમને કદાચ નિરુપયોગી થાય. આ કામળમાં આજની આપણી લગ્નપ્રથા ઉપર બહુ વિવેચન પણ હું કરવા નથી

માગતો, પણ આપણા જેવા, જે જીવનમાં કંઈક કરી જવાની આશા રાખે છે—અને એ 'કંઈક'ને માટે જેણે રાતાદવસ ચિંતા રાખી છે, જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાને એ 'કંઈક'ના ઉપર જે કસી જુએ છે, તેઓને લક્ષમાં રાખીને આ કામગીરી લખું છું. આપણી ઈચ્છા હોય કે ન હોય પણ આપણે ઉંમરે ને શરીરે મોટા થતા જઈએ છીએ. દુનિયાના અનુભવો પણ આપણને મળતા જાય છે. દેશ-પરદેશનું સાહિત્ય પણ આપણી આંખ આમળ આવે છે. નવા ને જૂના, સામાન્ય ને ચોક્કાવનારા વિચારો પણ આપણા ઠાન સાથે અથડાવા લાગે છે—અને આપણા મનમાં લગ્નનો વિચાર દાખલ થાય છે. સર—આતમાં તો એ વિચારને આપણે દબાવી દઈએ છીએ. ઠાંઈ અનુભવી ડાહ્યો માણસ આપણને આ પ્રશ્નની ગંભીરતા સમજાવવા આવે તો આપણે એને બોલતો જંધ કરી દેવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે, 'બાઈ, આ તો લાખો માણસોમાંથી એકાદ જ કરી શકે' ત્યારે આપણને એ વાત માનવામાં નથી આવતી અને આવે છે તોયે આપણે એ 'એક' થઈ એમ યથા કરે છે.

આપણે દબાવી દીધેલો લગ્નવિચાર નાશ તો નથી પામ્યો હોતો, કેમ જાણે એ વિચારને આપણે મનોભૂમિમાં વાંચ્યો હોય, એમ એ કાંટાડપે ફૂટે છે અને આજુબાજુથી એને પોપણ મળવા માંડે છે. થોડા વખતમાં એ તો ફૂલવા-ફાલવા લાગે છે અને આપણા સામે એક નવી વસ્તુ—નવો વિચાર, નવો ડાયડો—ખડો થાય છે. આપણે એ વિચારની સામે લડીએ છીએ, ઝગડીએ છીએ, ક્યારેક જીતી ગયા એમ માની ક્ષણિક

સંતોષ પામીએ છીએ, પણ એ વિચાર એનાં મૂળ હોડાં ને 'હોડાં' નાખતો જાય છે.

ત્યારપછી આપણે પરણવા-ન પરણવાના શ્રુતોદાય વિચારવા માંડીએ છીએ. જે વસ્તુને આપણે વિચારવા જ નહોતા. માગતા તે વિચારવાનું સ્થાન મેળવે છે. પામે છીએ આપણે 'પરણવું' તો જોઈએ 'અથવા' 'પરણવું' તો પડશે' એવા ખ્યાલ હવે આવીએ છીએ. અને પછી એક નવો વિચારપ્રદેશ જોડે છે, 'કેમ પરણવું?' 'ક્યાં પરણવું?' 'કી તૈયારી કરવી?' આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો જોડે છે. આપણું માથું પાકી જાય ત્યાં સુધી આ વિચારો આપણો ડેડો હોડતા નથી.

અને પછી તો આપણે જેની તેની સાથે ચર્ચાઓ કરીએ છીએ. એને અંગેનું સાહિત્ય ક્યાંપથી મળે તો વાંચવા માંડીએ છીએ. ક્યારેક અનર્થ અનેક કષ્ટનાસહિષ્ણો પણ જોવા કરીએ છીએ-અને આપણી સામે એ જાણ પ્રશ્નો મંબીર-અતિમંબીર રૂપે આવીને જોવા રહે છે. આપણું વિચારનારાઓનો મોટો ભાગ પોતાનું મનોમંથન સદન કરી શકતો નથી. અનેક વિચારોની અથડામણો એનાથી ખમાતી નથી. એ યાકો, જાય છે. એને એમ પણ થવા મળે છે કે 'ખીજું' કંઈક મને પરણાવી દે તો સારું,' અને એ વખતે જ એનાં વડીલો એને સાથ આપે છે ને પરણાવી દે છે. પોતે કંઈક જ્ઞાનિ અનુભવતો, કંઈક શરમ અનુભવતો અને સાથે સાથે જ છાનો સંતોષ અનુભવતો પરણી જાય છે. જૂજ-અર્થે જૂજ-માણસો આ પ્રશ્નને સ્પષ્ટ વિચારો વિના હોડતા નથી-એકસ નિકાલ લાગ્યા વિના પગલું ભરતા નથી. ગમે તેટલું મનોમંથન સદન કરવું પડે ને જિંદગીની

તમામ સલામતીઓ બધે બિયલી પડે પણ એવા થોડાક માણસો છે કે જે પોતાના હૃદયને જ વશદાર રહી આ પ્રશ્નનો પોતા પૂરતો અંત લાવે છે ને ત્યાર પછી જ કોઈ પણ પ્રકારનું પમણું ભરે છે.

જેઓ સમાજના વિવાદ પ્રમાણે પરણી બેઠેલા છે તે, જેમણે વિચારો ક્યાં પછી યાકીને ખીનની મદદ સ્વીકારી છે ને ગમે ત્યાં ફેરફાર પડેલા છે તે, અને પ્રુદ્ધ વિચારને અંતે ચોક્કસ નિર્ણય કરીને પરણેલા છે તે—આ ત્રણે વર્ગોમાંથી આપણને લાગશે કે પસંદ કરવા જેવો વર્ગ તો ત્રીજો છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણને કોઈને એવી ખાતરી તો નથી જ કે એ ત્રીજા વર્ગ માંહેના તમામનું લગ્નજીવન સુખદ, ફેરહાળ અને પરસ્પર સહકારવાળું હશે. આપણને એટલી ખાતરી કે પહેલા બે વર્ગનાં લગ્નજીવનમાં સુખ, સ્નેહ અને સહકાર હોય તો એ કેવળ અકરમાત છે, ન્યારે ત્રીજા વર્ગના લગ્નજીવનમાં એ ન હોય તો એ અકરમાત છે. અને ત્યાં સુધી માણસની જીવિ પરિમિત છે ત્યાં સુધી અકરમાતોને સ્થાન રહેવાનું જ છે. હું આ પત્રોમાં ખીન અને ત્રીજા વર્ગના માણસોને—મુખ્યત્વે જુવાનોને—લક્ષમાં રાખીને લખવાનો છું, કારણ કે આપણામાંના ધણીખરાનો સમાવેશ એ બે વર્ગમાં થાય છે. એટલે એના પરણવા ને ન પરણવાના વિચારોમાં, જે ન જ પરણવું હોય તો શા માટે કે ને પરણવું હોય તો શી રીતે, ક્યાં, કઈ પદ્ધતિએ એ પ્રશ્નોની મહત્ત્વસમાં કઈક મદદગાર થવાની આશાએ આ પત્રમાળા લખું છું.

લગ્નનું પ્રેરક કારણ

આપણે જરા પણ ઝાઝળ વધીએ ત્યારપહેલાં આ લગ્નવૃત્તિનું મૂળ ક્યાં છે તે જોવા થોભવું પડશે. આપણે જાણે માનસશાસ્ત્રનું એક પણ પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય, લગ્ન વિષે મોટા મોટા વિચારકો અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ લખેલું કશું જ ન જોયું હોય, પણ આપણે આપણો જાતનું જરાજરા પરીક્ષણ કર્યું દર્શાવે અને આપણી આત્મજાતિમાં જે જાની રહ્યું છે તે પુરસ્કી આપે તે જાતનું લુહિએ જોયું દર્શાવે તો આપણને માન્યા વિના નહિ જ ચાલે કે વિશ્વના કોઈ નિવાસકે કહ્યો, કુદરતે કહ્યો કે રવમાવગત કહ્યો—પણ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જ નહિ પણ સમસ્ત જીવનસૃષ્ટિમાં આકર્ષણની—લગ્નની—વિષયેશની—એક અદ્ભુત અને અત્યંત બળવાન વૃત્તિ પડેલી છે. આ વૃત્તિ જન્મથી મૃત્યુ પ્રધાન અનેક રૂપે દેખા દે છે.

એટલે લગ્નની ઈચ્છા આપણામાં ગમે તે ઉમરે આવે અને એ વૃત્તિનો આપણે જાણી શકીએ એવો આધાર ગમે તે પ્રસંગે થાય, પણ એ વૃત્તિ તો આપણા અસ્તિત્વ જેટલી જૂની છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે આ વૃત્તિ કુદરતી છે. એટલે એને પ્રમાણથી જોઈએ ને ચોખ્ખા કરવી જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ધણા પુરુષોએ આ વૃત્તિને જુદે માર્ગે-જીવન-કલ્યાણને માર્ગે-વાળી એમાંથી ધણાં ઉત્તમ પરિણામો નિપજાવ્યાં છે. આપણે સમજવાનું તો એટલું જ છે કે આ વૃત્તિ લઈને જ આપણે જન્મ્યા છીએ, અને હવે એ વૃત્તિને કયે માર્ગે વાળવી અને એમાંથી કેવાં પરિણામો નિપજાવવાં એ ધણું મરુતું આપણા જ હાથની વાત છે.

મને ધણી વાર પ્રશ્ન થાય છે કે પરણવું જ શા માટે જોઈએ ? હું મારા મનમાં જોડે જીતરીને આ સવાલ મને પૂછું છું. મને નાનાં મોટાં અનેક કારણો મળે છે, પણ વિષયેચ્છા જેટલું પ્રગળ કારણ એક જ નથી મળતું. હું મારી આશુભાગી દુનિયા માણસોને પરણતાં જોઉં છું ત્યારે મને એનાં બે જ કારણો જોવા મળે છે-એક તો એ કે અનેક જમાનાથી માણસો પરણતા આવ્યા છે માટે પરણી જવું, અને બીજું કારણ પેલી વિષયેચ્છા જ. આપણા જેવા માણસોનાં લગ્નનાં કારણ તપાસવા હું પ્રયાન કરું છું તો પણ મને બીજું કારણ વધારેમાં વધારે મળે છે.

મારા મનમાં તો ધણું જ એમ છે કે એ બીજું કારણ ન હોય અને ઠાઈ કુમાર-કુમારિકા લગ્ન કરે તો સમાજ પાસે એક મહાન ક્રાંતિકારી દાખલો ગજૂ થાય. હું એવું લગ્ન કદી શકું છું. વિષયેચ્છાના કારણ સિવાયનું બધું કારણ પણ કદી શકું છું, કારણ કે હું જાણું છું કે સ્ત્રીમાં અને પુરુષમાં એવી વિશિષ્ટતાઓ પડેલી છે કે આ બે વિના સમાજજીવન સંભરી

શક્ય નથી. પણ એ પ્રશ્ન હું અત્યારે નહિ છું. વિષયેચ્છા વિનાનાં લગ્નનો વિચાર એક મોટા દંભ થઈ શકે છે એ હું જાણું છું. મનોવૃત્તિનું પરિશોધન કરી કોઈ શુદ્ધ ભાવે જ એવું લગ્ન કરે તો એનું જીવન ખાંડાની ધાર જેવું બની રહે તેનો પણ મને ખ્યાલ છે. પણ એ વિચારને આપણે હમણાં નહિ ચર્ચાએ.

જનસમૂહના મોટા ભાગનાં લગ્નનું પ્રેરક કારણ વિષયેચ્છા જ છે. બાળકો પેદા કરી નામના મૂકી જવાની ઇચ્છા, પોતાનું કોઈ કહેવાય એવી મમત્વની ભાવના, અભિમાનની, દાનની, ભેટની એવી એવી વૃત્તિઓ કે ઊર્મિઓ સંતોષવાની ઇચ્છા, વગેરે કારણો પહેલા કારણ પાસે મીણુ છે. કારણ કે કોઈ ને કોઈ રીતે માણસ એ વૃત્તિઓને સંતોષી શકે છે. પણ પેલી ઇચ્છા લગ્ન વિના જીવનભરને માટે અથવા તો જિંદગીનાં ધણાં વર્ષો માટે સંતોષવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

ઉપરની વૃત્તિને સંતોષવાના માનવજાતિના ઇતિહાસમાં કેવલ દેવા માર્ગો યોગ્યતા છે તેનો જથ્થો આપણને ખ્યાલ ન હોય, પણ આપણે આપણી સામાન્ય શુદ્ધિથી એટલું તો કદાપી સમજીએ છીએ કે માનવજાતે એના આદિકાળથી જ આ વૃત્તિને નિયંત્રિત મનમાં રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા હશે. દેખીતી રીતે અનિષ્ટ લાગતી વૃત્તિમાંથી વધુમાં વધુ હૃદય મેળવવા અને એને કોઈ ચોક્કસ નિયમનમાં રાખી સમાજજીવનની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી આ લગ્નપ્રથાઓ યોગ્ય થઈ હશે.

આપણે આજ પર્વત કેટકેટલી લગ્નપ્રથાઓનો અનુભવ લઈ લીધો એ જણાવવાનો મારા પત્રનો ઉદ્દેશ નથી, સાચું પૂછો તો મને ખબર પણ નથી. હું તો માત્ર 'આજ'ને લક્ષમાં

સા-એક સમસ્યા

રાખીને 'લખુ' છું. હું મને જોઈ છું, તમને જોઈ છું. આને આપણા સમાજમાં અને પરસમાજમાં પેલી વૃત્તિને સંતોષવાના જે જે માગો યોગ્ય છે તે વિશે થોડુંક જાણુ છું. એ જાણુ સહમાં રાખી, મારી ને તમારી સ્થિતિ વિચારી, મને જે વિચારો મૂકે છે તે મૂકું છું.

મને અરેખર એમ લાગે છે કે આ પ્રશ્ન અતિ મંઘીર છે અને જીવનમાં દરેકને એક વખત એ પ્રશ્ન વિચારવો જ પડે છે. માનવજાતે કરેલા અખતરાઓ દલ પૂરા નથી થયા અને કદાચ ઠાપું દિવસ પૂરા નહિ થાય. આ એક સનાતન સમસ્યા છે. હું-વામનજી એનો નિઝાત છું લાવવાનો હતો ! પણ આ પત્રો દ્વારા હું એ મદાપ્રશ્નને માત્ર રૂપથી શકું અને આંધળિયાં કરી દોડ્યા જતા આપણા જીવનને જરા ઊભા રાખી વિચારમાં નાખી શકું તો મને સંતોષ છે. હું જાણુ છું કે આ પત્રો ઠાપુંના પ્રશ્નોનો ઉકેલ નહિ આપી શકે-ઉકેલ આવવા નોટલી આવેદિ આદારમાં છે પણ ક્યાં ?-માત્ર ઉકેલ લાવવાની મથામણમાં આ 'ચત્રાપી' મહેજ પણ રોકા મગશે તો મને નિરાંત થશે.

અપરિણીત જીવવાનો

માણસ જન્મે છે ત્યારે મા, બાપ, બાઈ, બહેન વગેરેના સંબંધો સાથે લઈને આવે છે, પણ કોઈ પતિ કે પત્નીનો સંબંધ સાથે લઈને નથી આવતું. માતાપિતા વિના પ્રાજઞ ન સંભવી શકે; પણ સ્ત્રી વિના પુરુષ અને પુરુષ વિના સ્ત્રી સંભવી શકે; એટલે પતિ કે પત્ની માણસે મેળવવાની વસ્તુ છે, એ સંબંધ જન્મથી સાથે નથી આવતો, માનસે પોતે એ મેળવવાનો છે ને બાંધવાનો છે. આપણે સદૃશ વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે આ સંબંધ કરેજિયાત ન હોઈ શકે, અમુક ઉંમરનું બંધન પણ ન હોઈ શકે, કારણ કે માણસને જ્યારે જરૂર લેખી થાય ત્યારે જ એ સંબંધ બાંધે જરૂર લેખી ન થાય તો ન પણ બાંધે.

એ રીતે વિચારતાં તો ક્ષણભર એમ લાગે છે કે અપરિણીત સ્થિતિ એ માણસની જન્મગત-સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, લગ્ન એ કંઈ સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી. પણ આપણે સમાજમાં તો એથી બિલકુલ જોઈએ છીએ. કોઈ પરણે એમાં આપણને કશું જ અસ્વાભાવિક નથી લાગતું. કોઈ ન પરણે એમાં જરૂર

એવું લાગે છે. પુત્ર ઉમર થવા પછી યરીર, શુદ્ધિ તંદુરસ્ત. દોષ ને લર્મ ન કર્યું હોય તો આપણને એનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસા થશે. અરેઅર તો એવી જિજ્ઞાસા ન થતી જોઈએ, બીયડું એવી જિજ્ઞાસા તો કોઈ પરણે ત્યારે થતી જોઈએ.

પણ આપણે સહેજ જ વિચાર કર્યું તો આ જિજ્ઞાસા થવાનું કારણ સમજાઈ આવશે. માણસમાં પેલી દુર્લભ વૃત્તિ પડેલી છે એ તો સ્પષ્ટપણે સૌ માને જ છે. એ વૃત્તિને માર્ગ આપ્યા વિના આરો જ નથી એમ પણ સૌએ સ્વીકારી લીધું છે. એટલે એને માર્ગ આપવાનો જો સમાજમાન્ય માર્ગ છે તે માર્ગ કોઈ લે તો કોઈને કશું જ આશ્ચર્ય ન થાય, સાવ સ્વાભાવિક લાગે. પણ કોઈએ માર્ગ ન લે તો સૌને એ પ્રશ્ન જાડે છે કે એણે પેલી દુર્લભ વૃત્તિ સાથે કઈ રીતે ફેંસમો કર્યો? એ વૃત્તિને જો એ આ રાજમાર્ગે નથી વાળતો તો ક્યાં લઈ જાય છે? અથવા એનું દમન કરે છે તો શી રીતે કરે છે ને-એમાં દાવે છે કે નહિ? માણસના મનમાં આવા પ્રશ્નો જાડે. કે, અને એટલે અપરિણીત જીવન માળવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલા માણસ પાસે સમાજ પોતાની આ સંકાઓના જવાબની આશા રાખે છે.

સોફા જોટલી જિજ્ઞાસા રાખે તે બધી સંતોષવાને આપણે મંધાયેલા નથી, પણ આપણી પોતાની રિશ્તિ સમજવા માટે આપણે અપરિણીત હોઈએ કે રહેવા માગતા હોઈએ તો. આપણી જાતને ઉપરના પ્રશ્નો પૂછવા જરૂરી છે. આપણે એમ નહિ કરીએ તો આપણને પોતાને આપણી ચિત્તવૃત્તિઓનું જ્ઞાન નહિ રહે અને આપણે ગમે ત્યાં ફેંકાઈ પડશું.

આ પ્રશ્ન મેં એટલા માટે ઉપાડ્યો છે કે 'શાંતિ' મારે નથી પરણવું' એવું આપણે ધણાં છોકરા-છોકરીઓ પાસેથી સંભળીએ છીએ. આ જવાબનું મૂળ તો શોધવું જોઈએ. હું જાણું છું કે આવો જવાબ આપનારાંઓમાં એવી મોટી સંખ્યા છે કે જે પોતાની કમ્પ્લેક્સ પ્રગટ ન કરી શકવાના કારણે જ એવો જવાબ આપે છે, પણ એવી સંખ્યા બાદ ક્યાં પછી પણ એક એવો મોટો સમૂહ રહે છે કે જે ઉપરનો જવાબ નિખાતસપણે આપે છે.

આવો જવાબ આપનારાંઓનું આપણે જરા પૃથક્કરણ કરીએ. મને વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આવા જવાબ આપનારાંઓના ચાર વર્ગો પાડી શકાય.

એક વર્ગ તો એવો છે કે જેને આપણે ખૂંછીએ કે 'શા માટે નથી પરણવું?' તો કશે જ જવાબ નહિ આપી શકે, જણે ન પરણવાની અથવા એવું બોલવાની આત્મ 'ફેશન' ચાલતી હોય એમ એ વર્તે છે.

બીજો વર્ગ એવો છે કે જે એમ કહે છે કે, 'મારે ચોખ્ખું કન્યા મળતી નથી,' અને એ કન્યાની શોધ કરતો હોય છે.

ત્રીજો વર્ગ એવો છે-ને એમાં આપણામાંના ધણાનો સમાવેશ થઈ જાય-કે જે આવો જવાબ આપે છે: 'આમાં ક્યાં લગ્ન કરી શકાય? જે સમાજમાં જાટલાં પાપ પ્રવર્તે છે, જે સમાજ અઢી કરોડ નેટલી વિધવાના નિઃશ્વાસોથી પ્રતિદિન દાય પામતો જાય છે, જે સમાજે કરોડો ગણુસોને અરપૃથ્થ લેખ્યા છે અને સૌથી ગોઠું તો જે સમાજ ભૂંડામાં ભૂંડી યુવામી ભોગવી રહ્યો છે-આ, સ્થિતિમાં લગ્ન શી રીતે થાય? યુવામોની

સંખ્યામાં એકનોય ઉમેરો કેમ કરાય ?' આ જવાબ આપણાથી અગત્યનો નથી.

ચોથો એક નાનો-અતિ નાનો-વર્ગ એવો છે કે જે ૨૫૯૪ પણ અતિ નાનકડો એવો જવાબ આપે છે: 'એ વિચાર હું કરી શકતો જ નથી. એ રીતે જીવનું એ જીવનનો હેતુ ન હોઈ શકે. મારામાં રહેલી એ વૃત્તિને હું જનકસ્યાણની કે આત્મકસ્યાણની પ્રત્યંક શક્તિના રૂપમાં ફેરવી નાખીશ. હું બધે કંઈ કરી શકું કે ન કરી શકું, પણ પરણી તો નહિ જ શકું.' આ નાનકડા વર્ગમાં વસતા વિરલ મનુષ્યોને પણ આપણે જોવા છે.

દ્વે આપણે જરા તપાસીએ કે આપણે ખરેખર કયા વર્ગમાં છીએ ? વિચાર કરતાં આપણને એમ પણ લાગશે કે કેટલીક વાર તો આપણે ચારે ચ વર્ગમાં ઘૂમના હોઈએ છીએ અને વિશેષ વાર ખીલ અને ત્રીલ વર્ગમાં હોઈએ છીએ.

આપણે વર્ગ આપણે જો નહીં કર્યું તો લગ્નનો પ્રશ્ન પોતા પૂરતો વિચારવો, પ્રમાણમાં સહેલો થશે, અને પોતાને અનુભવ અને અવગતિ ઉપરથી જણાયું કે ન પરણવાની વાત કરનારા એ ચાર વર્ગોમાંથી ખરેખર તો છેલ્લો વર્ગ જ અપરિણીત રહે છે, બાકીના ત્રણેય, વહેવા યા મોડા, પરણી જાય છે, જોવાનું તો એ છે કે પોતાની જાતનું જરાજર નિરીક્ષણ ન કર્યું હોવાના કારણે એ ત્રણે વર્ગના લોકો પોતાને અને સમાજને કેવું નુકસાન કરી રહ્યા હોય છે !

પહેલા વર્ગ વિષે તો કશું કહેવાનું જ નથી. એ તો વહેલામાં વહેલો પરણી જ જશે; એના વિષે બહુ બધું કારણ પણ નથી.

બીજા વર્ગનો માણસ જો વિવેકશીલ ન હોય તો મોટામાં મોટા ભયરૂપ છે, કારણ કે એ પોતાને લાયક કન્યા શોધતો હોય છે અને એટલે એની નજર સામે આવતી લગભગ દરેક કન્યાને એ દ્રષ્ટિએ જ જુએ છે ને પોતે નીચો ને નીચો ઊતરતો જાય છે.

ત્રીજો વર્ગ ભયકારક નથી, પણ એ આત્મવંચના કરી એસે એવી જીક તો ખરી જ. કારણ કે લગ્નની ઇચ્છા બહુ જ પ્રબળ થાય ત્યારે એ પોતાના લગ્નજીવનથી જ સમાજનો હિહાર થઈ જશે એવું માનતો થઈ જાય છે. પોતાની મર્યાદા અને શક્તિ—અશક્તિનો અંદાજ કાઢી પોતે પરણ્યો છે એમ માનવાને બદલે રાષ્ટ્ર કે સમાજને ખાતર પરણ્યો હોય એવી બ્રમણ્યામાં પડે છે.

ચોથા વર્ગ વિષે કંઈ કહેવાનું નથી. નીરોગી સમાજમાં એવો વર્ગ અતિ જૂજ પણ રહેશે જ. અને નીચેના ત્રણેય વર્ગોએ એ વર્ગને પોતાનું પરિણીત અવસ્થા પછી પણ નિરાનંદ રાખવું પડશે.

આ ચારેય વર્ગનું વિશેષ પૃથક્કરણ આપણે હવે પછીના પત્રોમાં પ્રસંગ આવ્યે કરીશું. અહીં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે આ વર્ગ પાડવાનો કે પૃથક્કરણ કરવાનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે આપણે ક્યાં છીએ તે આપણે સમજીએ અને આપણે ક્યાં જવું જોઈએ તે વિચારીને નક્કી કરીએ.

‘અનિવાર્ય અનિષ્ટ’

એરફુ તો આપણે સમજ્યા કે ચાર વર્ગોમાંથી એક વર્ગ જ એવો છે કે સાચેસાચ ન પરણવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હોય છે. લગ્નનો વિચાર એના મનમાં ક્ષણભરને માટે પણ રથાન પામતો નથી. એ વિચાર એના મનમાં રથાન પામે તો એ પોતે રથાનમ્મટ થાય-એટલે ત્રીજા કે બીજા વર્ગમાં જઈ પડેાચે.

વિચારમય જીવન ગાળનારાઓમાં એક વિચાર એવો પ્રવર્તે છે કે આપણે જીવનભર અપરિણીત જ રહેવાનું છે એવો ખ્યાલ રાખીને જ ચાલવું જોઈએ. લગ્ન ક્યાં વિના ન જ ચાલે એવી સ્થિતિ જોશી થાય તો એને એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ ગણીને સ્વીકારવું જોઈએ. લગ્ન કરવામાં આપણે કંઈક ને કંઈક નીચે જીતરીએ છીએ એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ અને એવો ખ્યાલ હોય તો જ લગ્ન પછી પણ ઉપર ચડવાની-પરિણીત સ્થિતિ હોવા છતાં ચોથા વર્ગમાં જવાની-મનોવૃત્તિ કાયમ રહે અને જીવનમાં એની પ્રાપ્તિ કરવી એ એક મહદ્ દેવ થઈ પડે.

આ વિચાર સાથે તો આપણે ધણે અંશે મળતા થઈ શકીએ એમ છીએ. આ વિચારમાં ઉપર ચડવાની, પુરુષાધ

જેડવાની ઉદાત્ત વૃત્તિ પહેલી છે, પણ એનું બયરથાન જોઈ લેવા એવું છે.

ઉપરની રીતે વિચારનારાઓ એમ કહે ॥ કે બાળકોને ઉછેરવામાં પણ તેઓ આજીવન અજાયબ પાળવાના હોય એવી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એટલે મનુષ્યનો પ્રયંડમાં પ્રયંડ પુરુષાર્થ તો અજાયબ માટે જ હોવો જોઈએ.

આ વિચાર પણ મને ખરોખર લાગે છે. પણ એમાંયે એક બયરથાન છે. પહેલાં આપણે એ વિચારી લઈએ.

બાળકો અજાયબી જ રહેવાનાં હોય એ રીતે આપણે એને મક્કે ઉછેરીએ, પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે આપણે એવી રીતે ઉછેરશું એટલે એ અજાયબી રહેશે જ, આપણને સૌને ખ્યાલ ॥ કે બાળક પોતે એ માટીનો પિંડો નથી કે એનો ઇચ્છિત ધાટ ધડો સકાય. બાળક પોતે અનેક સંસ્કારો લઈને જ જન્મે છે અને ત્યારપછી માયાપની જ નહિ પણ આખી દુનિયાની અસર ઝોછાવતા પ્રમાણમાં એના ઉપર પડ્યા કરે છે. એટલે માયાપની શુભ નેમ અને પ્રબળ પ્રપત્નો છતાં હજારમાંથી નવસો નવાણું બાળકો તો મોટાં થયે પરણવાનાં જ છે, અને હજારમાં એક ન પરણવાનું હોય તે પણ લગ્ન વિષે, જીવન વિષે, વિકારો વિષે જાણવાનું તો ॥ જ, એનામાં એ વૃત્તિનું પોતે જોઈ સકે એવું પ્રગટી-કરણ પણ થવાનું જ છે. એટલે બાળકને અજાયબી રાખવું એવા ખ્યાલથી એના કાને લગ્નની, વિકારની, સરીરની કે શુદ્ધેન્દ્રિયોની વાત પણ ન જવા દેવાનો અિથ્યા પ્રપત્ન ન કરવો જોઈએ. આપણે જોઈ મયા કે એવી વાતોથી કે કેવળ

વાતાવરણથી જ એ વૃત્તિ નથી ઉદ્ભવતી, એ વૃત્તિ આપ-
ખામાં છે જ.

પણ આ ઉપરથી ઠાઈ એવું ન સમજો કે બાળક
પરજીવાનું જ હોય એવી દૃષ્ટિ રાખીને એને તાલિમ આપવી
અને એની વૃત્તિને યાજડયા કરવી. માડું કહેવાનું તો એમ
છે કે બાળકમાં પડેલી એ દુર્લભ વૃત્તિને સન્મારે વાળવાના બધા
પ્રયત્નો કરવા અને એની આશુમાશુ અલયનું જ વાતાવરણ
ફેલાવવું, પણ સાથે સાથે જ ને બન્યું છે, આજે બને છે ને
બનવાનું છે, તે લક્ષમાં રાખીને આપણે એને તાલિમ આપવી
જોઈએ. આપણે એમ નહિ ઠરીએ તો બાળક, આપણે મને
તેટલો ગમતો દશે, તો પણ, એ તાલિમ જૂઠામાં જૂઠી રીતે
મને ત્યાંથી મેળવી લેશે અને આપણા આશ્વર્ વચ્ચે આપણી
આસા કરતાં એ બાળક જીવું જ યશે.

આપણે સખેદ જાણીએ છીએ કે આપણી શરીરોમાં રમતા
બાળકમાં પેલી વૃત્તિનો આવિર્ભાવ થવો જોઈએ તેના કરતાં
ધણે વધેનો થાય છે અને એની માનસિક કે શારીરિક શક્તિઓ
અચ્છીલેલી હોય ત્યાં જ એ વૃત્તિ ન શકાય એવી બળવાન
બની જાય છે. આમ બનવાનું મોટામાં મોટું કારણ આશુ-
માશુનું વાતાવરણ અને અજ્ઞાન છે. બાળક અજ્ઞાતારી જ રહે-
વાનું છે એ ખ્યાલે કાળવણી આપવાનો અને ઉઠેર કરવાનો
વિચાર મને આ રીતે વધુ લાભદાયી લાગે છે કે તેથી બાળકની
પેલી વૃત્તિ મોઢામાં મોડી આવિર્ભાવ પામશે અને એ આવિર્ભાવ
પામશે ત્યારે તે એને સમજાવું હશે.

આટલા ઉપરથી તમે સમજ્યા દરો કે માખાપના અને

કેળવણીકારના એવા કોમળ અને વિવેકશીલ પ્રયત્નો હોવા જોઈએ કે બાળકોમાં એ વૃત્તિનો આવિર્ભાવ શક્ય તેટલો મોડો થાય અને એ પહેલાં બાળકની બીજી શક્તિઓ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક વિકસી જાય, જેથી એ પેલા આવિર્ભાવને સમજી શકે અને સ્વયંપ્રેરણાથી નિયમનમાં રાખી શકે.

આ તો બાળકને કેળવવાની અને હિછેરવાની વાત થઈ, પણ આપણે જે ગમે તેવી કેળવણી ને સંસ્કારો લઈ મોટા થઈ ગયા છીએ અને આ પ્રાંતને જાતે જ વિચારીએ છીએ તેમનું શું ? જનને એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ સમજીને સ્વીકારવું જોઈએ એ વિચાર સાથે હું મળતો થાઉં છું, પણ એ અનિષ્ટથી બચવાના પ્રયત્નો માણસે ક્યાં સુધી કરવા જોઈએ એ એક વિકટ પ્રશ્ન છે. માણસ એના વિકારો જોડે અંધડતાં અંધડતાં ક્યારે એવી સ્થિતિમાં આવી પહોંચે છે કે જો એ ‘અનિષ્ટ’ ન સ્વીકારે તો એથીયે મોટું અનિષ્ટ એને વહોરવું પડે ? ગમે તેવી સ્થિતિ આવી પડે પણ જો પ્રયત્ન જ ક્યાં કરવાનો હોય તો તો નિઃશ્ચયતામાં પરણવાનો સવાલ જ રહેતો નથી, અને તો પછી મનુષ્યજીવનનો હેતુ ન પરણવા માટેનો પ્રયત્ન જ માત્ર બની રહે.

અહમચર્ચની ગમે તેટલી મોટી કિંમત આપણે આંદોષે પણ જો એને જનને દ્રિયસંયમના અર્થમાં જ લઈએ તો જીવનમાં શું એ એક જ ગુણ કે શક્તિ ખીલવવા જેવી છે ? વ્યક્તિજીવનમાં ને સમાજજીવનમાં બીજા એવા ધર્મો નથી કે જો માણસે જીવવું હોય તો એ ખૂલવવા જ જોઈએ ? વળી એમ પણ થાય છેઃ કેઈ પણ એક ગુણ કે શક્તિની ખીલવણી

ખીજ સકિન્નો તરફ બેઠરકાર રહીને થઈ શકે ? માણસ ને જડ મંત્ર ન હોય-અને નથી જ-તો બોળ એક પણ ધર્મનો સ્પર્શ એને થયા વિના કેમ રહે ? છતાં અને પ્રપત્નપૂર્વક જ પોતાને જડ બનાવવાની-જડભરત જેવા ધવાનો-પ્રપત્ન વિચારશીલ માણસ કેમ કરે ?

આ પ્રશ્ન કહિન છે, પણ એમાં આપણે નેટલા ઊંડા ઊતરી શકીએ તેટલા ઊતરવું જ નોઈએ, કારણ કે આદર્શ જીવન જીવવા ઇચ્છનારને આ પ્રશ્ન અતિ મૂંઝવે છે. તમે અને હું તો જાણીએ છીએ કે પેલા 'અનિષ્ટ'નો સ્વીકાર કરવાની સિધ્ધિ ક્યારે આવે છે એ બાબે જ ઠાઈ જાણી શકે છે. આપણને એ પણ ખબર છે કે સ્વીકારની અને અસ્વીકારની અથડામણે કેટલાકને જડભરત બનાવી દીધા છે ને કેટલાકને નિરંકુશ સ્વેચ્છાત્મારી બનાવ્યા છે. એવા પણ અનેક છે કે જે આજેયે નહીં ન થઈ શકવાના કારણે મૂરતા હોય ને માથા પછાડતા હોય.

આપણે આ જટિલ પ્રશ્નનો વિચાર હવે બીજા પત્રોમાં વિશેષ ઉડાણથી કરીએ.

લગ્ન ક્યારે સ્વીકારવું ?

જીવનમાં વધી જોવા જેવા ગુણો-સત્ય, અહિંસા, અજ્ઞાનવ્યર્થ, અસ્તેષ, અપરિગ્રહ છત્વાદિના સ્થૂલ અર્થોના આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ બધા જ એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર લાગે છે, પણ જ્યારે સૂક્ષ્મ વિચારમાં જતરી જઈએ છીએ ત્યારે બધા વચ્ચે બહુ જોડા તકાવત જણાય છે. મેં મારા કાગળમાં 'અજ્ઞાનવ્યર્થ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો મેં બહુ પ્રચલિત ને અર્થ છે તે જ લીધો છે. હું જાણું છું કે પ્રચલિત અર્થ છે તે ધણો અધૂરો છે ને એનો સૂક્ષ્મ અર્થ ન જાણીએ ને ન આચરીએ તો પ્રચલિત અર્થનું અજ્ઞાનવ્યર્થ અચર્યું લગભગ અચક્ર ધર્મ પડે છે. પણ મારા પત્રોનો ઉદ્દેશ લગ્ન જેવી જરૂર સમસ્યાને જ માત્ર સ્પર્શ કરવાનો છે એટલે હું બીજામાં બહુ જોડો નહિ લીતડું. એની સૂક્ષ્મતાનો જરૂર પૂરતો જ ઉલ્લેખ કરીશ.

આપણાં આજનાં લગ્નોમાં જે દોષો પ્રવર્તે છે તે અને એ દોષોમાંથી નીકળી જવા માટે આજે જે માર્ગો લેવાય છે તેના ગુણદોષની ચર્ચા હું આગળ ઉપર કરીશ. અત્યારે તો અપરિણીત અવસ્થામાંથી માણસે પરિણીત જીવન ક્યારે સ્વીકારવું

જોઈએ એ જ માત્ર જણાવવા ઇચ્છું છું. એક વર્ગ એવો છે ને વધતો જાય છે, જે ઇસ્લામમાં ઇર્ષ અદ્વિત વસ્તુ છે એમ માનતો નથી. ઇસ્લામમાં ગણા દોષોને એ જાદુ દગવી નજરે જુએ છે. એને લગ્ન એ નકામી ને જાંબનમાં નાખનારી પ્રથા લાગે છે, પણ એની ચર્ચાએ આપણે અત્યારે નહિ કરીએ. અત્યારે તો ઉપર જણાવેલા વિચારમાં જ આપણે જોડા જોતરીએ.

ઇર્ષ પણ હેતુપૂર્વક પણ માણસ ન પરજીવા મામતો હોય અને એના ન પરજીવાના ખ્યાલમાં ઇસ્લામનો આવ રહેશે હોય. તો એણે પોતાની જાત સાથે રાતદિવસ ઝબઝબા જ કરવું પડશે. આપણે જોઈએ કે આપણા દરેકમાં વિષયેષ્ટાની વૃત્તિ છે, એટલું જ નહિ પણ આપણે અનુભવી રહીએ એવું એવું પ્રગટીકરણ પણ થઈ ગયું છે. હવે તો સવાલ એ જ રહે છે કે આપણે એ વૃત્તિને જરીયે મોકળા મૂકવી કે ન મૂકવી ?

આપણે ક્યાં જન્મવું તે આપણા હાથમાં નહોતું, આપણે કેવો ઉઠેર થવા દેવો તે પણ હાથમાં નહોતું, આપણને કઈ ઇગવણીની જરૂર છે ને આપણા હૃદય ઉપર કેવા સંસ્કારોનો પામ્મ લાગે તો આપણું કલ્યાણ થાય વગેરે કશું જ નક્કી કરવાનો અધિકાર આપણા પાસે નહોતો. એટલે આનો અર્થ એ જ કે આપણે કેવા મવું એ આપણા હાથની વાત નહોતી. પણ આ જાણું તો નહોતો સમજ્યા ત્યાં સુધી. પરંતુ હવે ? હવે આપણે વિચારીએ છીએ, જેમ ફુનિયાનું માન મેળવીએ છીએ તેમ આપણી જાત વિષે પણ જો જોડા જોતરીએ તો રોજ નવું ને નવું જાણીએ છીએ. ઇત્સીક વાર આપણી જાત આપણને ખૂબ જાણાંજાણાં વધી ગયેલા પડતર ખેતર

-જેવી લાગે છે. અને આપણે માટે કોઈએ કામ તૈયાર કરી
-મૂકવું હોય ને, એવું લાગે છે.

ગમે તે રીતે તૈયાર થયેલા આપણે જમારે વિચારમય જીવન
જીવીએ છીએ ત્યારે આપણને આપણી જાત માટે, અસંતોષની
અને ક્યારેક તો ધિક્કારની લાગણી જુદે છે. તેમાંયે આપણી
અણસમજમાં આપણે દોષિત જીવન જીવ્યા હોઈએ તો-તો
આપણા દુઃખનો પાર નથી રહેતો. આપણી બળતરા ઓછી
કરવા માટે આપણે એ દોષને અણસમજનો મણી મનમાંથી એ
વિચારને કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ક્યારેક તો એટલે
-સુધી વિચારીએ છીએ કે, ' એ દોષ તો મારો નથી, મારાં
માથાપનો છે. શિક્ષકનો છે, કુટુંબનો છે, પાડોશીઓનો છે,
સમાજનો છે. ' પણ આપણા ચિત્તમાં ખરી શાંતિ થતી નથી.
કારણ કે એ દોષ ગમે તેનો હોય, એનાં દુષ્પરિણામ તો વધુમાં
વધુ આપણે જ ભોગવવાં પડે છે. આ દોષ કોઈ ચીજ-વસ્તુ
સેતા-મૂકતા હોઈએ એવી સામાન્ય ક્રિયા નથી હોતી, એ તો
મન ઉપર ઘેરી છાપ મૂકીને જાય છે. આપણે શસેને ન સમજતા
-હોઈએ પણ આપણા જ્ઞાનતંત્ર ઉપર અસર કરી એને એ તાણ
-આપે છે ને એ તાણતું પરિણામ આપણે લાંબા કાળ સુધી
ભોગવવું પડે છે.

એટલે આપણા જીવનની સમજપૂર્વકની કે અણસમજ-
પૂર્વકની પ્રત્યેક ક્રિયા આપણા મનને અમુક વસ્તુ અને અમુક
તાટ આપી જાય છે અને એટલે જ નાનપણના દોષો આપણને
દુઃખકર રહી પડે છે.

મેં આ કાગળમાં પૂર્વજન્મની વાત ધરાદાપૂર્વક નથી

છેડી. હું પોતે સંપૂર્ણપણે એમાં માનું છું. આપણું આગતું ચિત્ત એ અનેક કાળનો પરિપાક છે. એમાં દેખાતી, અર્ધદેખાતી અને ન દેખાતી કેટલીયે વૃત્તિઓ છે કે જે અગમ્યિત વર્ષો થયાં આપણી સાથે અવતર્યા કરતી હશે. પણ આપણને પૂર્વજન્મ વિશે વિચારવાની જાદુ જરૂર નહિ પડે. આ કામગીરી એમાં માનનાર કે ન માનનાર માટે નથી. આ કામગીરી તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ ને જાણી શકીએ છીએ એટલી વસ્તુને ધ્યાનમાં ગણીને જ લાખું છું.

એટલે સારામાદા સંસ્કારોના બનેલા આપણે ધીમે ધીમે એમ સમજતા થઈએ છીએ કે અહ્યયર્ષ એ જીવનનું પરમ સત્ય છે ને કોઈ પણ ભોગે એને ટકાવવું જ જોઈએ. આપણાં સંયમના પ્રયત્નોમાંથી અને સ્ખલનોમાંથી આપણને એની શક્તિની પ્રતીતિ થાય. “અમે તેમ કામ, પરણાય તો નહિ જન્મ્યવવાન મોતી કેમ ફેંકી દેવાય ?” આ વિચારે આપણે, અપરિણીત રહેવા માટે પુરુષાર્થ કરીએ છીએ.

મેં ગયા પત્રમાં કહ્યું કે માણસનો પ્રયત્ન તો અપરિણીત સિદ્ધિમાં ટકવાનો જ હોય, પણ જો એમાં ન જ ટકી શકે, તો એણે ‘અનિવાર્ય અનિષ્ટ’ સમજી લગ્નનો સ્વીકાર કરવો. આપણને ત્યારે જ એ પ્રશ્ન થયો હતો કે એવી સિદ્ધિ આવી છે એમ ક્યારે જણાય ?

મનમાં ક્યારેક ક્યારેક વિકારનો ઝગકારો આવી જતો હોય તો એમ માનવું ?

કિંગ્સલવમાં કરેલા દોષો અનેક રૂપો લઈ મધરાતની

નિદ્રામાં હાતી ઉપર ચડી બેસતા હોય કે મનમાં પ્રસરી જતા હોય તો એમ માનવું ?

કંઈ ન સમજાય એવી અકળામણુ યવા લાગે ત્યારે એમ ધારવું ?

ક્યારે ખજર પડે કે હવે એ સ્થિતિ આવી પહોંચી છે કે એ 'અનિવાર્ય' અનિષ્ટ'નો સ્વીકાર કરવો જ પડશે ?

બહેને ગમે તેવો ઝાંતી ને અનુભવી માણસ હોય, પણ આ પ્રશ્નનો ખીજા માટે સ્પષ્ટ જવાબ નહિ આપી શકે. આવી સ્થિતિ આવી છે કે નહિ તે તો પોતાની જાત સિવાય કોઈ નક્કી ન કરી શકે. આપણે આદર્શ જીવન જીવવા ઈચ્છનાર પાસે એક આશા તો રાખી જ છે કે એ વિચારપૂર્વક જીવનાર હશે, એટલે કોઈપણ વસ્તુ કે વિચારને જડતાથી વળગી નહિ રહે, પોતાની જાતનું પ્રતિક્ષણે ખરીદણુ કરતો રહેશે. એવો માણસ જ પોતાની સ્થિતિને સારી અને સાચી રીતે સમજી શકશે.

આપણે જાણીએ છીએ કે મોટા ભાગના માણસોને આ વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત નથી હોતી. અને તો એમ યામ છે કે જે માણસમાં એટલી વિવેકજગૃતિ ન હોય એણે બહુમારી જીવન ગાળવાનો વિચાર છોડી દેવો જોઈએ. જે પોતાની મુક્તમાતિ-સક્તિ ક્રિયાઓ ઉપર ચોક્કસ ન રાખી શકે તો હોય એણે પરિણીત જીવન સ્વીકારી સંયમી જનવા મથવું જોઈએ.

મારા આ વિચારો જાણુ સારા ને સાચા લાગશે છતાં વાંચનારને સ્પષ્ટ નહિ લાગે. હું ગમે તેટલું સ્પષ્ટીકરણ કરીશ તોયે વિચારનું મોઢમપણું દૂર નહિ યઈ શકે, કારણ કે દરેક

સજ્જ-એક સમસ્યા

માણસનું જીવન જુદી જુદી રીતે ઘડાયું હોય છે. આપણી ચિંતનશક્તિનું આપણા પોતાથી પૂરું પરીક્ષણ નથી થઈ શક્યું ત્યાં જીતીથી શી રીતે થાય ? હતાં થોડાક સાદા વિચારો. હું મારી જાતના પૃથક્કરણ ઉપરથી અને મિત્રોના એમની પાસેથી સાંભળેલા પૃથક્કરણ ઉપરથી મૂકું છું. મને લાગે છે કે વિચારનાર માણસને એ વિચારો ઉપયોગી થઈ પડશે.

‘ પણ એ માટે આપણને જીતીને પર જોઈશે.

૬

એક જુવાનનું ચિત્ર

આપણા સમાજમાં પચીસેક વર્ષની ઉંમર વટાવી ગયા પછી પણ અપરિણીત રીતિનો આગ્રહ રાખનારા બહુ થોડા જુવાનો છે. ઘણું ખરું તો ન પરણવાની મસ્તી સોળ-સત્તર વર્ષથી શરૂ થાય છે. વીસ-બાવીસ વર્ષે એ ખૂબ તોફાને ચડે છે અને ત્યારપછી મંથન શરૂ થાય છે, અને મોટા બાગના જુવાનો ગમે તેમ પણ પરણી જાય છે. એટલે ખરું જોતાં તો અપરિણીત માણસે ક્યારે પરણવું એના ઉપરની ચર્ચા ધણીને નકામી જેવી લાગશે, કારણ કે એવા બહુ ઓછા જ માણસો છે. ખરેખર તો પરણનાર માણસોના વિચારદોષો પ્રગટ કરવા જોઈએ એમ ધણીને લાગશે, પણ હું આ પત્રોમાં લખું છું તે સોળ-સત્તર વર્ષના કુમારોથી માંડીને ઉંમરે અને વ્યવહારે પાકટ થયેલા જુવાનો સુધીના સમુદાયને લક્ષમાં રાખીને લખું છું. કારણ કે મેં પહેલા પત્રમાં કહ્યું તેમ મંથન બોમ્બનારાઓનો મોટો ભાગ જે વચ્ચે જ થાકી જાય છે અને ગમે ત્યાં ફેંકાઈ પડે છે, તેના ચાકુરું મોટામાં મોટું કારણ તો એક જ છે કે એ પોતે જા વિધવને રપટપણે સમજતો નથી, પોતે કોઈ અગણ્ય પ્રદેશમાં આવી

પડ્યો! હોય તેમ અટવાયા કરે છે અને માર્ગ મેળવવા જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારવા લાગે છે. સદ્ભાગ્યે ડાઈ ડાલો માથુસ મળી જાય છે તો એ બચી જાય છે અને નહિ તો ફુનિયાના સાવ સામાન્ય માથુસો કરતાંયે જૂરી દાલતમાં એ લગ્ન કરે છે.

આ વર્ગને મંથનમાં ઉપયોગી થાય એ મારે આ પ્રશ્નની મેં ઝીણવડથી ચર્ચા કરી છે.

મારે જે આ વિષે બહુ જ ટૂંકમાં લખવું હોય તો હું આમ લખું: ‘જીવનના અંત સુધી વિદારો આપણો ડેડો છોડવાના નથી, પણ એ ક્યારેક જ ઝગડો જાય તો ગભરાવાનું કારણ નથી, પરંતુ રાત ને દિવસ સતાવ્યા કરે તો એમ સમજવું કે આપણે એની સામે નાંદ ટકી શકીએ. અથવા આપણને મને તેટલું દુઃખ થવું હોવા છતાં આપણી આંખ ગમે ત્યાં બમવા મડિ તો આપણે પરણી જવું અને એ આંખને એક જ જગ્યાએ પરાવવી.’

આ જવાબમાં ઘણું આવી જાય છે, પણ મને એમ થાય છે, હું થોડાક સાચા દાખલાઓ આપી આ જવાબને જરા સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું. હું જે દાખલાઓ મૂકું છું તે સાચા છે એટલે વિશ્વાસ મળશે.

એક મિત્ર છે. જુવાન છે. લગભગ ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમર છે. નાનપણ શેરીના છોકરાઓ સાથે મંદીમાં ગુમાવ્યું છે. શાળાજીવન પણ શુદ્ધ નથી. સત્તર વર્ષની ઉંમર સુધી કુરેવા. સેવ્યા કરી છે. આ મિત્રને અદારમે વરસે અભ્યાસને અંગે, સ્થાનફેર કરવાનું થકું. વાતાવરણ બદલાવું. મિત્રો બદલાયા. થોડા દિવસ તો અઠળામણ થઈ. ધીમે ધીમે નવા વાતાવરણમાં.

શાંતિ મળવા લાગી. વાતાવરણુ પવિત્ર હતું. જે રનેહીની એના. ઉપર વધુ છાપ પડવા લાગી એ જીવનને કોઈ પુનિત વસ્તુ સમુ સમજતા હતા. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળા હતા એટલે શરીર પ્રભુએ આપેલી પવિત્ર આપણુ જેવું માનતા હતા. આ રનેહીના સંસર્ગે પેલા જીવાનને પલટાવ્યો. જીવાને પોતાના મનની જાડી વાતો ત્યાં ખુલ્લી કરી. જરાયે તિરસ્કાર કર્યા વિના પેલા રનેહીએ એને આશ્વાસન આપ્યું અને એને સન્માર્ગે વળવાની સલાહ આપી.

ધીમે ધીમે જીવાન ભિન્નતું મન ફેરવાવા લાગ્યું. પૂર્વજીવનની સ્મૃતિઓ દુઃખદ બની, કુટેવો લગભગ છૂટી ગઈ. ક્યારેક ક્યારેક કોઈ અનુભવો પ્રદેશમાંથી તોફાન આવી જઈ હોય એમ થવા લાગ્યું, પણ એ ગભરાયો નહિ. એણે મન મજબૂત કરી પોતાની જાત ઉપર સારો એવો કાળુ મેળવ્યો.

એક વર્ષ વીતી ગયાં. એના નવા જીવનમાં વિચારોના અંકુર ફૂટ્યા અને એણે ન પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો, સાથે જ જીવનને ભોક્ષેવામાં ખર્ચવાનો સંકલ્પ કર્યો—માત્ર સંકલ્પ જ નહિ પણ સેવાકાર્યમાં શ્રદ્ધાવ્યું પણ ખરું.

એની કૌટુંબિક સ્થિતિ ખદલાઈ. સેવાકાર્ય છોડ્યું પડ્યું. કમાવાની તૈયારી કરવા બીજા જ ક્ષેત્રમાં જવું પડ્યું. થોડા મહિનામાં છેલાં બે વર્ષનું જીવન જુસારી જઈ હોય એવું લાગ્યું. મનની અપ્રસન્નતાને કારણે મન બહેલાવવાના પ્રસંગો એણે શોધવા માંડ્યા. શરૂઆતમાં તો બધું એને નિર્દોષ લાગવા માંડ્યું, પણ થોડા જ મહિનામાં એણે મન ઉપરની તમામ શક્તિ ખોઈ નાખી. એની રાત્રિઓ ભયંકર બની. એની કલ્પના ઉપર મેલના ચર ચડવા લાગ્યા. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ એ એક મેલા

વાતાવરણ વચ્ચે આવી ગયો. પેલા રનેલીએ જાણાવેલો સહ-
વિચાર અંદર જાડ કરવા લાગ્યો. જાને શ્રુતિ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ
થયું. જીવન યાદ્યો. એને થયું કે, 'દલે શું કરવું? પરણીને
શાંતિ મોગવવી કે આમ તરફડિયાં મારવાં ?'

એક મિત્રની સલાહ લીધી. એણે તુરત જ પરણી જવાની
સલાહ આપી. સામેથી જવાન મળ્યો: 'પણ મારા આદર્શોનું
શું ? મારી ઊંચી ઊંચી ખાવનાઓનું શું ? મેં ન પગપાવો
નિશ્ચય કયો છે. હું નહિ પરણું.'

પેલા મિત્રે ફરીને લખ્યું: 'હૃદયનું તળિયું ફાડીને નીક-
ળેલા એ પ્રવાહને લગ્ન કરી વાળી લે, નહિ તો તારું જીવન
ધૂળપાણી થઈ જશે !'

એણે ન માન્યું. બીજા મિત્રની સલાહ લીધી. બીજા
મિત્રે પણ એવી જ સલાહ આપી, પણ એણે એટલું લખ્યું કે,
'એક વખત ત્યાંના વાતાવરણમાંથી નીકળી શાંતિપૂર્વક તારા
મનને તપાસ અને પછી જરૂર જણાય તો લગ્ન કરી નાખ.'

આ મસાહ એને ઠીક લાગી. ક્રેડુંબની અવગણના કરી
એ ત્યાંથી બાગ્યો. પેલા રનેલીની છાયામાં આવ્યો, પણ શાંતિ
ન મળી. દુઃખ અને વેદના વધી પડ્યાં પણ પેલું તોફાન શમ્યું
નહિ. એણે પોતાની બધી શક્તિ વિકારોને રોકવામાં ખરચવા
માડી. વચ્ચે એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરું. આ જીવનને એની પડતીના
દિવસોમાં પણ ઠાઈની સાથે ઠાઈ પ્રકારનો શારીરિક દોષ કયો
નહોતો, પણ મનની દુનિયામાં કશુંયે કરવામાં મળ્યા નહોતી રાખી.

એણે એક વર્ષ સુધી ન પરણવા માટે વલખાં માર્યાં.
અંતે યાદ્યો અને એના પિતાએ એનું સગપણ કયું. ત્યારે

એની સાથે ઝઘડ્યો પણ ટકી શક્યો નહિ અને લગ્નજીવનની કશીયે તૈયારી વિના એ પરણી બેઠો.

હું ખીજ દાખલાઓ રજૂ કરું ત્યાર પહેલાં આપણે આ જીવાન મિત્રને જરા તપાસી લઈએ. એના સરખાતના જીવન વિષે તો એ કંઈ કરી શકે તેમ નહોતું. આપણે પણ એ જવા દઈએ, જો કે એ જીવન જ ખરો પાયો છે, પણ આપણે સાચારીએ એ પાયાની વાત ઊઠવી ગઈ છે. ત્યારપછી એ પેલા રેનેકી પાસે આવ્યો અને એનામાં મનુષ્યત્વના યુક્તો પ્રગટ્યા. એ વિચારવા લાગ્યો, પોતાના જીવનને તપાસવા લાગ્યો અને અવિધ્યની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વખતે એની છુદ્ધ પ્રમાણમાં સ્થિતિ હતી. અંતરમાં હિસાહ પણ ખૂબ હતો. પુરુષાર્થ માટેની પૂરેપૂરી અંતઃપ્રેરણા હતી. આ દિવસોમાં એણે જે વિચાર્યું ને નિર્ણયો કર્યા તે સુંદર અને સાચા હતા. પણ એણે પોતાનું જીવનવડેણું બદલ્યું એમાં જગતદસ્ત શૂન્ય હતી. ઊંઘરતા હોડને રક્ષણ માટે જેમ વાડ જોઈએ, ચોક્કસ પ્રકારનાં ફળ ઉમાડવા માટે જેમ ચોક્કસ પ્રકારની જમીન, ખાતર ને પાણી જોઈએ, તેમ જ અહ્યર્થ માટે વાડ અને વાતાવરણ જોઈએ જ.

એટલે ત્યારે જીવનવડેણું બદલાવ્યું ત્યારે જ એણે સમજવું જોઈતું હતું કે હું મારું સર્વસ્વ બદલાવું છું. આ વસ્તુ એ સમજ્યો હોત તો કદાચ કશું જ ન બદલાવત અને જો બદલાવવું જ પડત તો પોતાનું પસંદ કરત. ઉપરાંત, ખીજ વાતાવરણમાં ગયા પછીની એની સ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે એનામાં મૂળથી જ સ્વત્વ આણું હતું, વાતાવરણ

સરખવાની શક્તિ તો નદિ જ હોય, પણ વાતાવરણમાંથી પોતાની જાતને દૂર રાખવાની શક્તિ પણ નદિ હોય. બધું જોઈ માણસોમાં જ એવી શક્તિ હોય છે કે જે ગમે તેવા દીન, દીન, મૃતિન વાતાવરણમાં જાય છતાં જેના મનની સ્થિરતા ડગે નહિ. સાખો-કરોડો માણસો તો વાતાવરણના જ છાવ હોય છે. આ જીવાનમાં એ શક્તિ હજી ખીસતી જતી હતી ત્યાં જ એ ખીજ વાતાવરણમાં ફેંકાઈ પડ્યો.

ત્યાં ગયા પછી ને દુખ્યા પછી પણ એ પોતાની સ્થિતિ ન મમળ્યો. જે સમજ્યો હોત તો એ લગન માટે આવશ્યક તૈયારી કરી હોત, પોતાની મર્યાદા સમજી મનને એ માર્ગે વાળી ત્યાં ત્યાં બમણું અટકાવત. પણ વિચારશીલતાના અભાવે એણે કરેલ નિશ્ચયનું દોરડું પકડી રાખ્યું. કરેલો નિશ્ચય માત્ર સરીર માટે નહોતો, મન અને વિચાર માટે પણ હતો તે એ ન સમજ્યો અને મનમાં મેલ ઊભરાતો હોવા છતાં પોતે હજી નિશ્ચયમાં મક્કમ છે એમ માન્યા ક્યું અને છવનને વેદનામય બનાવી મૂક્યું.

આ જીવાને એક ખીજ પણ મોટી જૂલ કરી. વિકારોમાંથી બચવા માટે એણે સાચા હિપાયો ન લીધા. એણે કુંખી થયા ક્યું. તરફડિયાં માર્યાં કર્યાં, પણ વિવેકપૂર્વકનાં પગલાં ન લીધાં. ખરેખર તો એણે વિકાર પ્રગટાવતી એકેએક ક્રિયાથી દૂર રહેવું જોઈતું હતું. એવી હવાથી દૂર રહેવું જોઈતું હતું અને સૌથી વધારે તો એના માટે-મને કુંખપૂર્વકનું પણ અકોનિય થતા ચિંતનથી દૂર રહેવું જોઈતું હતું.

આપણે આ સું નથી જાણતા કે આપણે આપણા દોષો

પાદ કરી આપણા ઉપર ચિડાતા હોઈએ છીએ ત્યારે જ એ દોષો હજવેક રહીને આપણામાં દાખલ થઈ જાય છે ? આપણે 'શું' નથી અનુભવ્યું કે દોષથી જયવા માટે શરીર-મનને સતત કામમાં રાકવાને બદલે આપણે એના ઉપર વિચારો કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે જ એ વધુ હાવી જાય છે ?

આ જુવાને દુઃખી થઈ વિકારોનું ચિંતન કર્યા જ કર્યું, ખૂબ ઉદ્વિગ્ન રહી શરીર-મનને નવરાં રાખ્યાં અને વિકારોને સગવડ કરી આપી.

આ રીતે માનસિક શક્તિઓ ગુમાવી ગમે ત્યાં ફેંકાઈ પડતો હોય એમ એ પરણી બેઠો. પોતાના નાના મોટા સિદ્ધાંતોને પણ એ ન જાળવી શક્યો.

આ જુવાનના જીવન ઉપર વિચારકરતાં મને એક બીજો વિચાર આવે છે.

હમણાં હમણાં એક શબ્દ બહુ જ પ્રચલિત થયો છે. એ શબ્દ છે તો બહુ વિચારવા જેવો, પણ જે જીવનને લોકે સુધી વિચારતા નથી એના હાથમાં એ આવે છે ત્યારે ભારે અનર્થ થાય છે. આ શબ્દ છે-પ્રત્યાઘાત.

આ શબ્દનો ઉપયોગ અત્યારે તો એવી રીતે થાય છે કે ઉપર વર્ણવેલા જુવાનને કાઈએ એક વખત સંપર્ષી જોયો હોય ને પછી સ્વચ્છંદી રૂપે જુએ તો તુરત જ એમ બોલી લોકે કે, 'પ્રત્યાઘાત, બીજું શું ?' પોતે એના જીવનપ્રસંગો તપાસવા માટે જરા પણ તકલીફ ન લે. પ્રત્યાઘાત ખરેખર શું છે ને ક્યારે થાય એ વિચારવા લગીર પણ ન થોભે, પણ બધી જ વૃત્તિઓને

છટી-દાર મૂકવી જોઈએ, એવા એના મનના વિચારને પુષ્ટિ આપતા સંમતની ક્રિયાઓને દસી કાઢે અને પતનની ક્રિયાને 'પ્રત્યાધાત' મળાવી પોતાના વિચારનું સમર્થન કરે.

આપણે બીજા પ્રસંગો તપાસીએ ત્યારપહેલાં આ 'પ્રત્યાધાત'ને જરા જોનાં જઈએ. એથી પ્રસંગોનું રહસ્ય જાણવાનું આપણને સહેલું પડશે, આ જીવનના જીવનમાં પણ 'પ્રત્યાધાત' હોય તો ક્યાં છે તેની આપણને ખબર પડશે.

પ્રત્યાઘાત શું છે ?

મારે આ ઠાગળ સર કરતાં પહેલાં તમને જણાવવું જોઈએ કે હું માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી નથી. પ્રમાણભૂત કહેવાય એવું કશું મેં વાંચ્યું નથી. એના અભ્યાસીઓનાં થોડાંકં બ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા છે, પણ એ કંઈ માન ન કહેવાય. હું જે વિષય લખી રહ્યો છું તે માનસશાસ્ત્ર સાથે ખૂબ સંબંધ ધરાવે છે તે હું જાણું છું, પણ મારા લેખનનો મહાર અવસોકન અને અનુભવ ઉપર જ છે, એટલે મારે તમને :સ્પષ્ટપણે જણાવવું જોઈએ કે મારા વિચારોને શાસ્ત્રીય વિચારો ન માની બેસતા. તમારા જેવો જ હું છું. મને આવી જાણતોમાં મીઠણા થવાની ટેવ છે એટલે મેં જરા ઊંડે સુધી વિચાર્યું છે. લખવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે અને એ ઉપયોગી પણ લાગે છે એટલે લખું છું. આમાં આધુનિક માનસશાસ્ત્રે સ્વીકારેલું સત્ય કેટલું હશે તે તો પ્રભુ જાણે. તમે તો આ પત્રો ધ્યાનપૂર્વક વાંચજો અને વિચારતાં જેટલું સત્ય લાગે તેટલું સ્વીકારજો. મારા જેવા અલ્પજ્ઞ લખાણ શાસ્ત્રવચન જેવું તો ન હોય. તમારી પાસે સંપ્રમાન્ય માણસ ઠાઈ પણ વિષય વિશે વાત કરે અને એના ઉપર તમે વિચાર

કર્તા પછી જ એનાં સત્ત્વોચ્ચત્વ વિશે નિર્ણય બાંધે તેમ જ મારા પત્રોની બાબતમાં કરજો એટલી મારી વિનંતિ છે.

આપણે ગયા પત્રમાં ' પ્રત્યાધાત ' શબ્દનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે તે ઉપર દવે વધુ વિચારીએ.

ઉદ્દેશ્ય કેટલોક વખત ધર્મા આ શબ્દનો દુઃ એવો ઉપયોગ જોઈ હું કે મને એ શબ્દ તમ્હ જ કાઠી કાઠી વખત અણગમે થઈ આવે છે. તમને એક નાનો ગ્રંથો આપું દુઃ ધર્મા વરસ ધર્મા માત્ર શેતરંજી પાથરીને મૂકી હું. એક રાત્રે દુઃ પધારીમાં આંખો મીંચીને પડ્યો હતો. મારી સાથે ગંઢના બીજા મિત્રો જાગતા હતા. બદાગથી એક મિત્ર આવ્યા, તેણે મને કહેતા જોયો, તેઓ ઘૂસત જ બોલ્યા: ' ...બાઈને એવો પ્રત્યાધાત થવાનો છે કે પછી ત્રણ ગાદલાં પાથરશે. ' મેં જુગત જ આંખ ઉઘાડીને જવાબ આપ્યો: ' ત્રણ નહિ પણ સાત પાથરીશ. '

એક બીજો પ્રસંગ. મારા એક મિત્ર સિનેમા જુએ તો છે, પણ અમુક જ ચિત્રો જોવાં એવો એમણે નિયમ કયો છે. આ નિયમની પાત થતી હતી ત્યાં એક બાઈ બોલી બેઠવા: ' પાછળથી એવો પ્રત્યાધાત થવાનો છે કે રોજ સાંજે થિયેટરમાં જ શાંતિ પામશે. ' મારાથી એ બોલનાર સામે કરી આંખો જોવાઈ ગયું.

એક ત્રીજો પ્રસંગ કહું: મારા એક મિત્ર છે, રાષ્ટ્રસેવક છે, શુદ્ધિશાળી છે એમ લગભગ બધા સ્વીકારે છે. તેઓ દેશની મરીખી ટાળવા માટે મરીખના જેવું જીવન માગે છે. આ મિત્ર માટે મને કેટલાય બાઈઓએ કહ્યું: ' તમે એને સમજાવો. આ સ્થિતિનો એવો પ્રત્યાધાત થશે કે તે જીવે જ નહિ શકે ! '

આવા તો હું ધણા દાખલાં મૂકી શકું. મારું કહેવાનું તો એ છે કે આ રીતે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરી કહેનારા તો એ જ કહેવા માગે છે ને— 'કોઈ જાતનું નિયમન ન રાખે.' નિયમન કાઢું હોય ને ન રાખે એમ નહિ, પણ રાખે જ નહિ. સ્વેચ્છાએ પણ કંઈ જિંદગી ન ગાળે ! અને કોઈ દિવસ એમની વાત મને ઊતરતી નથી. મને તો એમ થાય છે કે આપણે શક્ય તેટલા વિચારપૂર્વક કોઈ પણ નિયમન સ્વીકારીએ અને પાછળથી એનો પ્રત્યાધાત થવાનો હોય તો બસે થાય, એરા પ્રત્યાધાતનો ખીંકે નિયમનને છોડી નહિ શકાય, અને પ્રત્યાધાત પામતે જે સ્થિતિ ઉઘ્ઘર સ્વરૂપમાં આવવાની છે તે આત્મથી જ મને ઝોળા ઉઘ્ઘર સ્વરૂપમાં પણ શરૂ નહિ કરી શકાય.

મને પોતાને એમ લાગે છે કે કોઈ પણ પ્રકારના બાહ્ય દબાણથી આપણે નિયમન સ્વીકારીએ તો જરૂર પ્રત્યાધાત થાય. એવું કારણ તો સાચું સમજાય એવું છે. એવું નિયમન આપણું શરીર કે વાણી જ સ્વીકારે છે. આપણું મન તો સ્વેચ્છા દે વિદ્યાર્થુ જ હોય છે એટલે ધીમે ધીમે મન એટલું તો જોરાવર થતું જાય છે કે શરીર અને વાણીને એકદમ પોતાના કબજામાં લઈ, જેમ રાહી રાખેતો પાણીનો પ્રવાહ અસામાન્ય રીતે ધસવા લાગે તેમ જ, બધી ઈચ્છાઓ—વાસનાઓને વેગ પૂર્વક બહાર ધકેલે છે.

એવું ધણી વાર બને છે કે આપણે કોઈ નિયમનને આપણા અંતરનું જ સમજતા હોઈએ છતાં એ બહારનું હોય. દાખલા તરીકે, નાનપણથી જ આપણા મગજમાં નીતિનાં ધોરણો વિશે સમાજે એવા ખ્યાલો બરી દીધા છે કે આપણને એ ધોરણ

અયુક્ત માટે તોપણ આપણે એ સામે જંડ ઉઠાવી શકતા નથી અને એ ધોરણને રચૂળ રીતે વળગી રહીએ છીએ. આમાં પ્રત્યાઘાતને અવકાશ છે, પણ એનું મૂળ આપણે દુરેત સમજી શકીએ છીએ. આપણી ભૂલ તો બીજી રચના થાય છે. સમાજે માન્ય કરેલાં નીતિ-નિયમોમાંથી કેટલાંક એવાં પણ છે કે જે આપણે પણ અંતરથી માન્ય કરીએ છીએ. એ નિયમોમાં વ્યક્તિ અને સમાજની રક્ષા ભેદ છે. હવે આપણી દૃઢ માન્યતા છતાં આપણી અમુક દુર્વૃત્તિ એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે છે. આપણે એ વૃત્તિને દબાવવાની ફરજ સમજી દબાવીએ છીએ. આમા ઘણી વાર એ ભૂલ થઈ જાય છે કે આપણે એ વૃત્તિને દબાવવાની ફરજ સમજી દબાવીએ છીએ. આપણે એમ માનીએ છીએ કે આપણે અંતઃપ્રેરણાથી જ આપણી પોતાની શુદ્ધ મરજીથી જ-એમ કરીએ છીએ, ત્યારે ઘણી વાર સાચું કારણ સમાજનો દર હોય છે. આપણી મરજી કરતાં ઘણી વાર સમાજની બીકના દર વધી જાય છે. આપણે આ ભેદ પારખી શકતા નથી. જે નિયમ આપણે સાચો સમજીએ છીએ તે પણ જ્યાં સમાજની બીક ન હોય ત્યાં આપણે પાગલો કે કેમ એ યોગનો વિષય છે. બહુ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારનાર માણસ જ આવી જાગૃતમાં પોતાને સમજી શકે.

આ સ્થિતિનો પ્રત્યાઘાત થાય ત્યારે આપણને મૂઝ નથી પડતી. આપણે કાલા હોષ્ટિએ તો એટલું સમજી જઈએ છીએ, કે આ પ્રત્યાઘાત એ અકસ્માત નથી, પણ મેં જ બનાવકારે શક્તિ રાખેલા પ્રવાહનો ધસારો માત્ર છે. જો આપણામાં ધૈર્ય હોય તો એ ધમારો સખીને વહેવામાં વહેવો સામાન્ય :

અનાદ, જની વહેવા મારે એવા આપણે પ્રવર્તેલા દરજ્જા, એ
ધસાગ લેવું વળી જાણ નિયમન મુદ્દા એને વધુ પ્રચંડ નહિ
જનારીએ

પણ આ આધાત-અત્યાધાતની ટિપ્પણ આવી મૂઠા લેવા
છતાં આપણે રૂચાનું નથી આપણે એક જ વસ્તુનું ધ્યાન
રાખવું જોઈએ કે આપણે આત્મચર્યા તો નથી કરતા ને ।
આપણી જીવિત અને વિચારશક્તિ એમ જવાબ આપે કે આ
નિયમન તો અત્યંત જ ઠ, તો આત્મ પ્રત્યાધાતો ॥ પગ
થી ન રાખી જોઈએ, આગળ સ્વચર્યા અને આપણી
તમામ ક્રિયાઓ અને યત્નિઓને નિયમનમાં રાખવાનો જો જ
માર્ગ છે, જાણી તો લાખાં માણુઓનો એ અનુભવ છે કે
યત્નિઓને અત્યાધાતી જે રીતે થતી નથી-અંતઃ અગ્નિમા રી
નાખવાથી એ રીતે થતો નથી આપણે વાંતને ઊંટામાં જાન
ન મરાવતા દોડએ પણ એટલું જ નથી જાણતા કે આજે જે
છલ્લિયને છગી મુદ્દાએ છીએ તે આપણી કાતે વધુ પાસાં જો
છે । પહેલી વખતે કોઈ પણ વિચારને વચ થતાં આપણામાં એના
આમે દહવા રી જે શક્તિ દાવ તે જીજી રખત એમથી થા જાય
છે તે શું આપણે નથી અનુભવ્યું ? યત્નિઓન સતેલી એટલ
તો જેનો છેલો જ નથી એવી એક દગલી લપસણી જગરા લેખ-
હિમા જેનું અન આપણી જાતને એના લેખ લખમરા દરી.

આપણે આ પ્રશ્ન પૂરું કરીએ ત્યારપહેલાં કનિ પેતા
જુવાનને આ 'અત્યાધાત'ના વિચારથી તપાસી લઈએ પેતા
એવીના મંમમાં પછી એમાં માનવના પ્રગળી આ ત્યાગપછી
જુવા વાના-રજ્જીમાં આવતાં એ તા નિહાડે જો- દ-વા લાખ્યા

૩૩-એક સમસ્યા

હું આ પરિણામને પ્રત્યાઘાત નથી મળ્યો, એના જીવનમાં મદાન-પ્રત્યાઘાત થવાનો છે, પણ એ બીજી રીતે. એણે વિકારમય ચિત્ત માથે જે દિવસો કાઢ્યા તેનો ભયંકર પ્રત્યાઘાત થવાનો, કારણ કે એણે બાલ્ય નિયમનની સાકો બાંધીને સરીરને જાડી રાખ્યું હતું. એમાં સમાજની બીજી પણ ભારોભાર હતી. મનમાં તો એણે હમરો વિષયચુષ્ટિઓ માણી લીધેલી. આ માનસિક સ્થિતિનાં પરિણામો ભોગવ્યા વિના ચાલે જ નહિ. બાલ્ય નિયમનની સાકો તૂટતાં જ-સમાજની બીજી દૂર ચર્ચા જ-પ્રસપના પૂરની માફક એના વિકારો ધસી આવવાના છે. હું આવા ધણા દાખલા જાણું છું પણ એ તો એનો પ્રસંગ આવ્યે જણાવીશ.

આ પત્રમા મારે એક જ વાત કહેવાની હતી, અને મને આશા છે કે હું જરાજર કહી શક્યો છું-આપણી વૃત્તિઓ ઉપર નિયમન મૂકવું જ જોઈએ, એમાં જ વ્યક્તિની અને સમાજની ગદા મમાયેલી છે. પણ એ નિયમન અંતરનું-શુદ્ધ. સ્વયંપ્રેરણાનું-હોતું જોઈએ. બાલ્ય નિયમન એટલે કંઈ અને ચીતાની બાપામાં મિથ્યાચાર.

ત્રણ સ્વરૂપો

અ. પત્રમાં બે-ત્રણ દાખલાઓ વિચારી આપણે આમળ વધશું. તમારી પાસે આવા દાખલાઓ મૂકવાનો હેતુ તો એ છે કે તમારી આજીવન જીવનતા આવા પ્રસંગોને તમે જાતે જ વિચારી શો ને યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવી શકો.

૭૬ પત્રમાં એક જીવનનો દાખલો જોયો તે કરતાં દેખાવે જીંદી જ જીવનના પણ તરવતઃ એવા જ આ દાખલા છે.

આપણે ત્યાં સંયમપાલનમાં અતિ ટડક મનાતા એક સંપ્રદાયના લગભગ પિરતાગીસ વર્ષની ઉંમરના એક સાધુનો મનો યોગોક પરિચય થયો. એની આખી જીવનકથા હું નથી જાણતો, પણ સાધુઓએ બાહ્ય નિયમન કેવા પ્રકારનાં રાખવાં પડતાં હોય તેની મને ખબર છે. માધુ વૃદ્ધ હતા પણ એમની એક પણ વૃત્તિ વૃદ્ધ નહોતી યદ્ય. એ એમના પૂર્વજીવન વિષે થોડુંક જાણ્યું તે ઉપરથી મને ખબર પડી કે ત્રીસ વરસની બરજીવનનીમાં એમણે વેશ ધારણ કર્યો હતો. તેઓ નાનપણમાં લખતાં-વાંચતાં આવડે એટલું જાણતા હતા. પરાપૂર્વથી મનેલા સંસ્કારોને

લઈ તંપસંયમ કરના હતા. ડાઈના ઉપદેશ સંસાર 'નરકની ખાણ' જેવો લાગ્યો ને તેમણે સાધુવેશ પહેર્યો.

સાધુનો વેશ સ્વીકાર્યો ને નિવગો સ્વીકાર્યો. સ્ત્રીથી દૂર આગવું ને એને બવાનક વસ્ત્ર માનવી એવો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને પછી પોતે પણ કર્યો. પણ એમના મનમાંથી સ્ત્રી અને સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય અસ્તુ નહોતું. એમને જોવાનો મને પહેલવહેલો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે સિનેમાનાં આવાડિકામાં આવતાં 'સિનેમા-સ્ટાર'નાં ચિત્રો જોવામાં એ મગમૂગ્ન હતા. મેં બરાબર જોયું કે એમનું કરમાઈ ગયેલું બેડોળ મોઢું મલકતું હતું. મારાથી નિઃશ્વાસ મુકાઈ ગયો. પછી મેં એમની સાથે થોડીક વાતો કરી. વાતોમાં એમણે બીજા ધણા સાધુઓની આવી બાબતો વિષે નિંદા કરી. પોતાની વાત એમણે કરી નહિ પણ એમની આંખ અને મુખભાવ એમની વાત પ્રગટ કરી દેતાં હતાં.

આ સાધુના જીવનમાં કેટલી બધુંકર વિકૃતિઓ દશે તે તો આપણે ઊંઘા ઊતરીએ ત્યારે જાણી શકીએ, પણ આદર્શ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ બાસે છે કે મનમાં વિકાર પેદા થયા પછી એને યોગ્ય માર્ગે ન વાળવાથી, જેમ સોડી બમડે ને આખા શરીરમાં ફેરી નીકળે તેમ, વિકારવૃત્તિઓ અનેક વિકૃત સ્વરૂપો સહ જીવનમાં પ્રગટી નીકળે અને સમાજજીવનને હાનિ પહોંચાડી શકે એ નિઃસંશય વાત છે.

આ સાધુના જીવન ઉપર મને વિચારો આવ્યા ત્યારે લાગ્યું કે જો આ માણસે લગ્ન કરી નાખ્યું હોત તો આ રિયલિટી ન આવત, બલકે એ એના જીવનમાં જનકસ્વામીનો એક અંશ ન

પણ ભરત, પણ આવી વિદ્યુત સ્થિતિમાં મુખાર્ધ સમાજની અંદર એક છાનો-મયાનક રોગ તો ન પ્રસરાવત.

અને વૃત્તિઓ એક વખત બટકવા માંડી પડી તો એને કેન્દ્રરથ કરી એ ' નેવનાં પાણી મોભે ચડાવનાં ' જેવું કપડું કામ છે. કોઈ સમયે પુરુષ જ એ કરી શકે. ગિયારો અશુદ્ધ સાધુ ' વૃત્તિ ' ને ' આધાત '—' પ્રત્યાધાત 'માં રું સમજે !

આ કરતાં વધુ ગંભીર અને વધુ સૂક્ષ્મ બીજી એક લાખસો આપણે જોઈએ:

એક જુવાન છે. નાનપણમાં સારા મેંદાસ પામ્યો છે. બહુ બુદ્ધિશાળી છે. જે કામ હાથમાં લે તે સુંદર રીતે પાર ઉતારે એટલો કુશળ અને શક્તિવાન છે. આ જુવાને લગભગ પાંચ વરસ મુઠ્ઠી પોતાની જાતને હેતરી અને પોતાના જીવન-માર્ગમાં કંટકો વેધી,

નાનપણથી જ એ એમ બોલ્યા કરતો હતો કે ' નથી પરજીવું, ' અને જેમ મોટો થતો ગયો તેમ બીજાને પણ કહેવા લાગ્યો કે, ' ન પરજીવું જોઈએ. ' બુદ્ધિ અને વાચનના કારણે એ બંને પક્ષે દલીલો રજૂ કરી શકતો અને જીવનમાં ' કંઈક ' કરી જવાની બાવના હતી એટલે ચિસ્ત અને નિયમપાલન એનામાં હતાં. પણ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ એની જુવાની માર્ગ મારગ લાગી. સંતર્ગમાં આવતી કુમરિકાઓ સાથે એ પ્રેમબરો સંબંધ રાખતો, પણ મનગણે એની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર કરતો નહોતો. સંસર્ગ વધતો ગયો—વય પણ વધતી ગઈ. ધીમે ધીમે આકર્ષણ બિંબુ થયું. પણ જેમ જેમ આકર્ષણ વધવા લાગ્યું

તેમ તેમ પોને મક્કમપણે વિચારવા લાગ્યો ને જાહેર કરવા લાગ્યો કે, ' ન જ પરણવું જોઈએ. '

ધરના દરવાજો ચોરીદાર મૂકીને આપણે નિર્ધિત થઈ આપણી મસ્તીમાં રાચતા હોઈએ ને છાપડું ફાડીને કે બારી વાટે ઠાઈ ચોર દાખલ થઈ જાય તેમ આ જુવાનનું બન્ધુઃ આકર્ષણ પેદા થઈ ગયું. કન્યાઓ સાથે સંબંધી વધવા લાગ્યા. કન્યાઓને સદવાસ પ્રિય-અતિપ્રિય લાગવા માંડ્યો. કન્યાઓની મૂંઝવણો ને આંતરબળદાઓમાં એ રસ લેવા માંડ્યો, પણ છતાંયે એણે જાહેર ક્યો જ કયું- અને એની પ્રમાણિકતા ઉપર વિશ્વાસ મૂકીએ તો મનમાં પણ માન્યા કયું-કે, ' પરણવું તો ન જ જોઈએ ! '

જુવાન સમજી દતો. ઠાઈ રનેલીએ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જ્યારે એ સુદ્ધિશાળી જુવાને પોતાના મનની તપાસ માંડી ત્યારે એને લાગ્યું કે એણે મનની ગિચરતા ખોઈ નાખી છે. પોતાની જાતને હેતરવાનો, અને ક્યારેક અંદરનો ડંખ પેદા થાય તો એને દબાવી દેવાનો, પ્રયત્ન ક્યો ક્યો છે.

ત્યારપછી એ પરણ્યો, પણ પરણતાં પહેલાં એને બહુ મુશ્કેલી પડી. પોતે જીવનને આદર્શની સાધના જેવું મમજતો હતો. એટલે જીવનસાથી પણ એવી જ ન હોય તો સાધના રોજાઈ જાય, પણ એવી સદચારિણી સૌધતા પોતાની જુઓ એને બહુ વેઠવી પડી. જે કન્યાઓ સાથે સંબંધ હતો તે બધી એને પત્નીરૂપે દેખાવા લાગી. પોતે સમજતો હતો કે આવી વિચાર ન કરાય-આવી કલ્પનાઓમાં ન વિદરાય, પણ એના સદવાસનાં અનેક રમરણો જે તળિયે પડ્યાં હતાં તે ઉપર આવી એને ત્યાં ખેંચી જતાં હતાં અને હેરાન હેરાન કરી મૂકતાં હતાં.

એ પોતે તો પોતાનાં લગ્ન માટે પ્રભુનો જ ઉપકાર માને છે; કારણ કે પોતે તો ઝાઝા વમળમાં પડી ગયો હોય એવી સ્થિતિમાં હતો. એક મિત્રે એના ઉપર દયાથી લાવી પોતાને યોગ્ય લામતી કન્યા સાથે એને પરણાવી દીધો. સદ્ભાગ્યે એના વિચારોને અનુરૂપ જ સહચારિણી ગળી.

એક ત્રીજો દાખલો આપી આ પત્ર પૂરો કરું.

એ પણ એક જુવાન છે. એ તો ન પરણવામાં એટલો બધો મક્કમ હતો કે એનું થયેલું સગપણ એણે તોડી નાખ્યું હતું, પણ નાનપણથી જ ભારે વિકારી સ્થિતિ એ ભોગવતો. સગપણ તોડી નાખ્યું ત્યારે પોતે નથી જ પરણવાનો એમ જાહેર કરી દીધેલું. પણ એની હિંમત ઉપર હું ખુશ છું કે જ્યારે, સગબંધ પત્નીસ વરસની કંમરે, એને લાગ્યું કે વિકારોને રોકવા અશક્ય છે, ત્યારે એણે પરણી લીધું.

હા, એ પોતાને યોગ્ય કન્યા ન મેળવી શક્યો, પણ એના મનની સ્થિતિ એવી ઘર્ષ ગર્ષ હતી કે એ ખીળ વિચારો કરવા લાયક તો પોતાની જાતને અને સમાજને ભારે નુકસાન પહોંચાડી દે. પોતે જ્યારે નહોતો પરણ્યો અને નહોતો પરણવાનો ત્યારે એમ કહેતો કે, 'મારામાં વિકારો તો ખૂબ જોર કરે છે, પણ હું એને દાખી દઈશ. મારે પરણવું નથી.' ઝાઝા કહેતું કે, 'બાઈ, ક્યારેક વિકારો ચડી બેસશે અને જીવનમાં કંઈક લાગી જશે.' ત્યારે એ હસીને જવાબ આપતો, 'હું એ કલંકથી નથી ડરતો. 'ક્યારેક'ની ખીંકે મારે રોજ એ કલંક નથી રવીકારવું.'

આ જુવાનનાં લગ્ન પછી મેં એને પૂછ્યું કે, 'તારા

વિચારો કેમ બદલાવવા પડ્યા ?' એણે મને જવાબ આપ્યોઃ
 ' છેલ્લા એક વર્ષે થયા મારું મન વિદ્યુજ બની ગયું હતું. મારી
 નજર જ્યાં ત્યાં ભમતી હતી. મને લાગ્યું કે આ તો લગ્ન કરતાંયે
 ખૂબી રિયતિ છે. મને બધા તો હતો કે હું લગ્ન કરીશ તો મારા
 વિકારો પૂરવેગે ધસી આવશે, પણ મને લાગ્યું કે આવી માનસિક
 રિયતિ બોમ્બપી ને દરરોજ ફફડતા મને રહેવા કરતાં એ રિયતિ
 સારી થશે. '

આ ચાર દાખલાઓ આપણને એટલું તો સ્પષ્ટ બતાવે છે
 કે વૃત્તિઓ હડકાઈ બની બટકવા માંડે ત્યારપહેલાં આપણે લગ્ન
 વિષે નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ. ' નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ '
 એમ હું વિચારપૂર્વક લખું છું, કારણ કે આપણે જે કશું
 વિચાર કરીએ તે કશું પરણી શકીએ જ એવું નથી હોતું, અને
 લગ્નનું પ્રબળ કારણ બસે આ હોય પણ એમાં નાની મોટી
 અનેક વસ્તુઓ વિચારવા પડે છે, જેનો વિચાર આપણે આગળ
 કરીશું. એટલે આપણે આપણા મન સાથે એટલી સમજણ કરી
 લઈએ કે લગ્ન તો કરવાં છે, તો બસ છે. આપણે એ નિશ્ચય જ
 આપણા મનને જુદું, પ્રસન્ન આપશે અને આપણી સામે લડતી
 વૃત્તિઓ થોડી શાંત પડશે.

મને લાગે છે કે અપરિણીત રિયતિમાંથી લગ્નગ્રસ્ત ક્યારે
 સ્વીકારવું એ વિષેના મારા વિચારો બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતાથી
 મેં રજૂ કર્યાં છે. તમને એ કેટલા હિપ્પોગ્રામાં આવશે તે તો
 પ્રજ્ઞ જાણે !

અપરિણીત શું કરવું ?

મેં છેલ્લા પત્રોમાં જે લખ્યું છે તે સમજવામાં એક શૂંઘ થવાનો સંભવ છે. મારે ખાસ તો એ જણાવવું હતું કે પ્રયત્નશીલ માણસની એવી સ્થિતિ ક્યારે થાય છે કે જ્યારે એણે વધુ પ્રયત્નો કરવા છોડી દેવા જોઈએ અને લગ્નમયીદા સ્વીકારવી જોઈએ. આ વસ્તુ જણાવવાની હોવાથી મેં બધી જ દલીલો એ એક વિચારની આશુબાશુ જ ગોઠવી છે, પણ એનો અર્થ કાંઈ એમ ન સમજે કે લગ્ન માટે એ એક જ કસોટી વિચારવા ને વાપરવા જેવી છે. લગ્ન એ મોટામાં મોટું સામાજિક કાર્ય છે. લગ્નની સાથે જ માણસ ઉપર નવી જવાબદારીઓ આવે છે. દંપતી એ એક કુટુંબરૂપે સમાજનું અંગ છે. લગ્નજીવનનું એક પરિણામ પ્રજોત્પત્તિમાં આવવાનું છે એટલે બીજી ઘણી બાબતો વિચારવી જોઈએ.

મારે કહેવું તો એટલું જ હતું કે માણસે પોતાને સમજીને નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ કે પરિણીત જીવન ગાળવું છે. ત્યારપછી લગ્ન અંગે વિચારવી જોઈતી બીજી બાબતો પણ વિચારવી ઘટે અને પોતાની શક્તિ-સ્થિતિ-સંયોગો અનુસાર પગલું લેવું ઘટે.

દવે આપણે એટલે સુધી આવ્યા છીએ કે આપણી લગ્ન-પ્રધાના દોષો અને આજે પ્રવર્તતા નવા વિચારોમાં રહેલા દોષો તપાસવા બેઠ્યાં. પણ એમાં આપણે આગળ વધીએ ત્યારપહેલાં અધરિણીત જીવન ગાળવા ઇચ્છનારાઓએ વિચારવા જેવી ઘોડીક બાળતો વિચારી લઈ એ વિચારપ્રકરણ પૂરું કરીએ.

આપણે જોઈએ કે માણસમાત્રમાં વિષયેશ્વરની બળવાન વૃત્તિ પડેલી છે, અને આપણે એવા વાતાવરણ વચ્ચે ઊછર્યા છીએ અને આજે પણ ઊછરોએ છીએ કે જે વાતાવરણ એ વૃત્તિને વધુ બળવાન બનાવનારું છે. એટલે આપણે ન પરણવાનો નિશ્ચય જ માન્ય કરીને બેસી ગઈએ તો ખૂબી દાલતમાં આવી પડીએ. આપણે આપણુ વાતાવરણ બંને તેટલું શુદ્ધ રાખવું જોઈએ કે જ્યાં એ વૃત્તિ બળવાન બની ઊછળી ન આવે. પણ એટલેથી જ ન ચાલે, કારણ કે આપણા ચિંતાના અનેક સંસ્કારો એ વૃત્તિને જોર આપ્યા કરતા હોય છે, એટલે આપણાં શરીર અને મનને રાતદિવમ કોઈ ને કોઈ વ્યવસાયમાં રોકવા જોઈએ. આ 'વ્યવસાય' વિષે પણ વિચારવું જોઈએ. કારણ કે દુનિયા માણસો દાળી મજૂરી કરતાં અદાર અદાર કસાક પોતાના શરીરને અને કમાવાની ચિંતામાં મનને રોકી રાખે છે, છતાં એના વિકારો શમતા નથી કે એની પેઠી વૃત્તિ જુદો માર્ગ મોકળું કરતી નથી.

માણસ શા માટે વિષય માટે લલચાય છે તે આપણે વિચારીએ તો એક કારણ એવું મળે છે કે, જાણે હાથમરને માટે પણ, માણસ આનંદરસ લૂંટવા ઇચ્છે છે. જો એમાં રસ ન હોય તો માણસ એ માર્ગે ન જાય. આપણે જાણે એને હલકા

પ્રકાશનો રસ કહીએ, પણ એ રસ તો છે જ-એમાં આનંદ પણ છે જ. એટલે આમાંથી એક વિચાર તો ફલિત થાય છે જ કે અપરિણીત માણસનું જીવન જો આનંદ અને ગ્સથી વસિત રહે તો એનું જીવન સૂઝ દૂધ જેવું જની રહે અને ગ્સેગળા બદુ જ જોડ કરે ત્યારે એ વિકૃત માગે સતોપાય

એટલે શરીર-મનને એવા હામમાં જ રોકવાં જોઈએ કે જેમાં માણસને રમ્મ હોય અને આનંદ હોય

ઉપરાંત વિષયેજ્ઞાની કાચે સાચે જ માણસમાં ધસાનાની-સહન કુવાની-ફના થવાની-ખજા પણ જોજાનતા પ્રમાણમાં પ્રમટે જ છે આ ઈજાને પણ માર્ગ મળવો જોઈએ એટલે માણસે જે વ્યવસાય ગ્વીકાયો હોય તે વ્યવસાયમાં પ્રેમનો રસ અને આનંદ તો હોય જ પણ પ્રેમનું સ્વાર્પણ પણ હોવું જ જોઈએ.

હવે આપણે વિચારીએ કે આવો રસ અને આનંદ અને આવી સ્વાર્પણ-માનના ક્યા પ્રમતી સકે ? આવું જીવન ગાળનાર માણસ વિચારવાન તો હોવો જ જોઈએ એટલે એ એટલું તો સમજી જ જાય કે જો પોતાના ગ્વાર્થ મારેનો જ વ્યવસાય હોય તો એમાં કદાચ રસ કે આનંદ આવે, પણ ગ્વાર્થજીની જાનના તો ન જ આવે ત્યારે એ વ્યવસાય એવો જ શોધવો જોઈએ કે જેમાં એનો સ્વાર્થ ન હોય અને હોય તો કેવળ આત્મસતોષનો-સ્વાર્પણનો ગ્સ માણવાનો જ-હોય પોતાના જીવનની નાની મોટી અનેક ક્રિયાઓમાં એ સ્વાર્પણનો જાત અનુભવતો હોય તો એની નૃત્તિઓ શાંત થાય અને મતોપ પામે

એટલે આ માણસે પોતાના જીવનમાં કોઈ સમૃદ્ધ હેતુ નિશ્ચિત કરવો જોઈએ અને એ હેતુ પાર પાડવા અર્થે પોતાનું સર્વસ્વ ફૂલ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. મને પોતાને લાગે છે કે આવા હેતુ અને આવા વ્યવસાય-આવું સાધ્ય અને આવું સાધન-લોકસેવા સિવાય બીજું ન હોઈ શકે, કારણ કે માણસમાં સ્વાર્પણની ભાવના પ્રગટે ને એ શુદ્ધ થતી જાય, ઉપરાંત એ વિચારવાન હોય એટલું એનું હૃદય વિશાળ બને, સમસ્ત જીવસૃષ્ટિ માટે એનું હૃદય દ્રવવા લાગે, એની વિકારી ભાવનાઓને રથાને પ્રેમની ભાવના બિરુદ્ધમાન થાય અને એ માણસ એ જ ભાવનામાં જીવવાનું અને જરૂર પડે તો મરવાનું પસંદ કરે-આ ભાવના એને લોકસેવા કરવા પ્રેરે જ.

આમ છતાં એનામાં કોઈ દિવસ વિકારવિચાર ઝગડો પણ નહિ એમ નથી, કારણ કે આપણે જોયું કે એ વિચાર આપણા અસ્તિત્વ નેટલો જૂનો છે. એ વિચાર સંપૂર્ણપણે ફેરવવાનું કદાચ એક જીવનમાં ન બની શકે, પણ આવા માણસ એવા વિચારના ઝગડાથી ગરબાઈ ન જાય પણ પોતાની સ્વાર્પણની ભાવનાને વધુ શુદ્ધ, વધુ ઉદાત્ત અને વધુ વિશાળ બનાવે. પોતે આ મહાન વિશ્વસાગરમાં સૌનો-પ્રિયજન હોય ને તરતો હોય એમ માને, એને જાતિનાં કે દેશનાં બંધનો સ્પર્શ ન કરે, એનામાંથી કુળનું, જાતિનું અને દેશનું અભિમાન નષ્ટ થાય. એના જીવનનો મદદ હેતુ એ યઈ પડે કે વિશ્વ સાથે એકરૂપ થવું. આ હેતુને કોઈ મોક્ષ કહે છે, કોઈ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કહે છે, કોઈ પ્રેમસ્વરૂપ જીવન કહે છે. આપણે એને ગમે તે નામ આપીએ પણ નાસ્તિકમાં નાસ્તિક માણસને પણ આ

સ્થિતિ અળખામણિ નહિ લાગે. આવો માણસ એના હૃદયમાં પણ જરૂર બંધિત કે આદર જન્માવશે. "

આવા વિશ્વગ્રેષ્ઠ માણસમાં નમ્રતા પારાવાર હશે, કારણ કે માણસ પ્રેમથી પ્રેરાઈને ખીળ માટે ધસાવા ઠંઠાઈતો હોય છે ત્યારે નમ્રતા અનુભવે જ છે. ઉપરાંત એ પોતાના પ્રબળ પ્રયત્નો પછી પણ પેલા વિકારના કબજાકારાને ક્યારેક જોતો દશે ત્યારે પોતાની પામરતા પણ અનુભવતો હશે. સાથેસાથ આવા પ્રયત્નોમાં એને એમ લાગ્યા કરવું દશે કે પોતાને જગતનાં અહસ્ય તરવો મદદ કરી રહ્યાં છે, એટલે એ વધુ નમ્ર અને ભક્ત બનતો જશે. પોતાના મનનું એણે લાખ વખત પરીક્ષણ કર્યું દશે છતાં અનેક વખત પોતાના પરીક્ષણમાં રહેલી ખૂબો એ જોતો દશે એટલે પોતાના પરીક્ષણ વિષે થોડો સંશય રહી ઠાઈ અહસ્ય શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતો દશે.

આવો માણસ મોટેથી પ્રજુનું નામ લેતો હોય કે ન લેતો હોય, પણ એ પ્રજુપરાયણ થતો જ જાય છે અને ધીમે ધીમે એ પ્રજુમાં જન્મતને અને જન્મતમાં પ્રજુને જુએ છે.

લોકસેવાનો રસાનંદ

મેં મયા પત્રમા જે ગ્રિવ મુક્યું તે કરતાં જુદી જાતના અપરિણીત માણસો પણ આપણને મળી આવે છે, પણ આપણે એના વિષે તપાસ કરીશું તો લાગશે કે એમની અપરિણીત અવસ્થા પેના કાર્યોગી જેવી ને જોડલી નિર્વિકારી નથી હોતી, તેમ જ જીવનનો સર્વોચ્ચ વિકાસ કરનારી પણ નથી હોતી.

કેટલાક એવા માણસો છે કે પોતાનું સ્વમાન અને સિદ્ધાંત જાળવી આજની સામાજિક સ્થિતિમા લગન નથી કરી શકતા. આ જાતના માણસોને માનસિક કષ્ટ જુદું જ વેઠવું પડે છે. આ માણસો અપરિણીત રહે છે પણ એ લગન માટે હંમેશા તૈયાર તો હોય જ છે, એટલે એની મનોવૃત્તિ જનકલ્યાણને માર્ગે નથી વળતી અને એ પોતે પોતાથી હંમેશા ડરતા રહે છે. આ માણસ કેટલા પ્રમાણમાં નિર્વિકાર રહી શકે એ તો એનામાં કેટલી શક્તિ છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. જે આ જાતના

માણસ પોતાની સ્થિતિ સમજી લઈ પોતાના જીવનને જીવું ન વલણ ન આપે તો એ લાંબા કાળ સુધી સાચું અપરિણીત જીવન-અહમચારી જીવન-ન જીવી શકે.

ટેટલાક એવા પણ માણસો છે કે જે શરીરે અપંગ અથવા તો તદ્દન અશક્ત હોય છે. આવા માણસોમાંથી હજારે-હજારે-એકાદ એવો માણસ નીકળે છે કે જે આ સ્થિતિમાં લગ્ન કરી ખીજાને દુઃખી કરવાનું યોગ્ય નથી ધારતો. આ માણસની સ્થિતિ પણ લગભગ પહેલા પ્રકારના માણસના જેવી જ રહે છે. આ ખંને પ્રકારના માણસોને ટકાવી રાખનારું એક ખૂણ એમની હિદાય બાવના છે. જે હિદાય બાવના રવમાન અને સિદ્ધાંત જાળવવાની પહેલા માણસમાં છે તેવી જ હિદાય બાવના ખીજાને દુઃખી ન કરવાની ખીજા માણસમાં છે. આ બાવના ધણું ખૂણ આપે છે.

ત્રીજા એવા માણસો છે કે જેનાં હૃદયની આ પ્રકારની લાગણીઓ કરમાઈ જાય એવા પ્રસંગો એમના જીવનમાં ખની ગયા હોય છે. હાખલા તરીકે, એનું પ્રિયજન વિવાસઘાત કરે અથવા જેને પોતે અંતરથી અંખતો હોય તે ખીજે રધાન મેળવે. આવા માણસો ટેટલીક વાર તો આખી જિંદગી અપરિણીત રહે છે, પણ એમનું જીવન કલેશમય જાય છે. એમના વિદારો રાખ્યા નથી હોતા કે જનકલ્યાણને આગે વળ્યા નથી હોતા. એ સમજી હોય છે તો જગતને નુકસાન ન થાય એની કાળજી રાખે છે અને પોતાની ખીજી શક્તિઓ ક્ષીણ થવાના ભોગે પણ રચૂળ અહમચાર પામે છે. મારા પોતાના પરિચયમાં આવા ત્રણ-

લગ્ન-એક સમસ્યા

ચાર બગ્નહંદ્યો માણસો આવ્યા છે, પણ એ માણસો વહેવા-
મોડા પરણી જ ગયા છે, પેલો ધા બ્યાં સુધી વહેતો હોય ત્યાં
સુધી એને પોતાની લામણીઓ બરમરપ થઈ ગઈ છે એમ લાગે,
પણ હૃદય અને લામણીઓ તો ન સમજાય એવી ઠાઈ વસ્તુ છે,
ધીમે ધીમે ધા ગુઝાય અને એ કૂણી કૂણી લામણીઓ ફરી
જનમૃત થઈ માણસના જીવનમાં રસ પ્રગટાવે અને એને લગ્ન
કરવા પ્રેરે.

ચોથા માણસો આપણે એવા ભેઈએ છીએ કે જે અમુક
પ્રવૃત્તિને વરેતા હોય છે. આવા દાખલા પણ આપણે સાંભળ્યા
છે. આ માણસ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં નેટલો રસ લઈ શકતો હશે
અને એને ખાતર નેટલું સ્વાર્થજી કરી શકતો હશે તેટલું તેને
બળ મળી રહેશે. અને પોતાને એમ લાગે છે કે આ માણસની
બહે નાની સરખી પ્રવૃત્તિ પણ જો જનકક્યાણની ભાવનાથી
ચાલતી હોય તો એને અનેરું બળ મળે, જગતનાં તમામ શુભ
તરવો એને મદદ કરે.

પાંચમા એક એવી જાતના માણસો હોય છે કે જે
અમુક વાતાવરણ વચ્ચે રહેવાના કારણે કે અમુક પ્રકારના
સંસ્કારોને કારણે અપરિણીત જીવન માળતા હોય છે. દા. ત.
નાનપણમાં દીક્ષા લીધેલા જૈન સાધુઓ. આ માણસો રઘૂજ
બ્રહ્મચર્ય માટે બહુ જ મહેનત કરતા હોય છે. પોતાથી
એક પણ દોષ ન બની જાય એટલા માટે એ ભોક્ષ શરીર-
મનને જકડી રાખે છે, દમન કરી બધી ઇન્દ્રિયોને નાતાકાત
બનાવી દે છે. આવા માણસોના પ્રયત્નો સ્વર્થજી હોય તો

કેદાય વિકૃતિઓ ન પ્રગટે, પણ એના જીવનમાં જડતા તો આવી જ જાય, કારણ કે બીજી એક પણ શક્તિના વિકાસ તરફ એ લક્ષ આપે નહિ—દ્વિવિદ્યમન સિવાયનું કોઈ પણ જ્ઞાન એ મેળવે નહિ. આવો માણસ એક પણ સખલન વિનાનું આયુષ્ય જોગવે તોપણ એ આપણને પ્રિય નહિ થાય, કારણ કે આપણને એમ જ થશે કે જે પ્રચંડ પ્રયત્નોથી જીવનમાં કાર્મિક સિદ્ધિ મેળવી શકીએ અને જગતનું કલ્યાણ કરી શકીએ એવા પ્રયત્નો આ માણસે માત્ર પોતાની વૃત્તિઓને છૂંદી નાખવામાં જ કર્યા !

આ પાંચ પ્રકારના માણસોની અપરિણીત અવસ્થા ઉપર આપણે વિચારીશું તો લાગશે કે માણસે બધે કોઈ પણ કારણે અપરિણીત સ્થિતિ સ્વીકારી હોય, પણ જો એમાંથી એણે મુંઠર રહેા નિષ્ફળતા હોય અને જગતને આપવા હોય તો એણે સેવામય જીવન જીવવું જ જોઈએ.

પણ વખત પહેલાં એક મિત્રે મને પૂછ્યું હતું કે ‘ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક લાગતા માણસો મંદબુદ્ધ કેમ લાગે છે ?’ મેં એને તુરત જ જવાબ આપેલો કે, ‘તારું અવસોકન ખોટું છે, કારણ કે ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક માણસ મંદબુદ્ધિ રહી શકે જ નહિ. તું જે માણસો જોઈને આ અભિપ્રાય ઉપર આવ્યો હશે તે ખરેખર ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક માણસો નહિ હોય, કારણ કે ધર્મપાલનમાં સૌથી વધુ કોઈ શક્તિની જરૂર પડતી હોય તો એ વિવેકબુદ્ધિની—એટલે સારાસાર પારખવાની શક્તિની. એ શક્તિ વિના બધું નકામું. અને એ શક્તિ બુદ્ધિની ઉચ્ચતમ સ્થિતિ નથી ?’

આ વિચાર અત્યારે તો મને પાંચમા પ્રકારના માણસોનું
પૃથક્કરણ કરતાં યાદ આવ્યો. આપણે મયા પવમાં જે વ્યક્તિનું
ચિત્ર જોયું તે બનતા સુધી ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દરો જ.
અને એ રીતે જીવનાર માણસ મંદબુદ્ધિ હોય એમ કોણ કહી
શકે એમ છે ? જે માણસને જીવનની એકેએક ચૂંચો ઉઠાવવાની
હોય, એકેએક વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવાનું હોય, અંતરનો એકેએક
બાવ તપાસવાનો હોય, એ વિચારવાન અને બુદ્ધિવાન ન હોય
તો ચારી જ કેમ ?

અને એનું કામ પોતાની જાતના અવલોકનથી જ થોડું
ઘટકે એમ છે ? જીવનનો ઉપયોગ લોકકક્ષાણ મારે કરવાનો
હોય-અને એ જ સાચો મામલો છે-તો એને પોતાની આત્મજાણની
દુર્નિયાનું પણ અવલોકન કરવું પડશે. લોકોનાં દુઃખનું મૂળ જોવા
માટે એણે સમાજ અને રાજ્યશરણનું જ્ઞાન પણ મેળવવું પડશે,
અને આ બધું જ્ઞાન બુદ્ધિ વિના નહિ મળી શકે. આ માણસ
મંદબુદ્ધિ તો ન જ હોય પણ અત્યંત સુદ અને પ્રખરબુદ્ધિ
હોય. હા, એ માણસ સાથે સાથે શ્રદ્ધાવાન અને ભક્તિવાન
પણ હોય. બુદ્ધિનો ખ્યાલ કરતાં જે શુષ્કતાનો અને કેવળ
અણુતરીનો ખ્યાલ આવે છે તે એનામાં ન હોય, પણ ભક્તિની
બિનાશ અને શ્રદ્ધાનો પ્રાણ પણ એમનામાં હોય. આવા માણસો
એકમેં દાંધે જમતને હચમચાવી જાય છે, લોકસમૂહની માન્યતા-
ઓમાં મોટા બળવા જીતી કરી જાય છે. આટલું વાંચતાં તમને
પ. બાપુજીનું જીવન યાદ આવ્યું હશે એમ માની લઉં છું.

બાકી તો જે ધાર્મિક માણસો મંદબુદ્ધિ લાગે છે તે ખરેખર

ધાર્મિક હોતા જ નથી. જન્મે ખૂબ બોલનારા, વાંચનારા અને દલીલો કરનારાઓમાંથી મોટા ભાગના બુદ્ધિના સાચા અર્થમાં બુદ્ધિશાળી હોતા નથી. જન્મે એ બુદ્ધિશાળી મધ્યાત્મ માણસો ખીજનું જ્ઞાન મગજમાં ઉપાડીને માત્ર ફરે છે તેમ જ પેલા ધાર્મિક ભાગતા માણસો અમુક પ્રકારની ટેવો રાખીને ફરે છે. બંનેમાંથી કોઈ બુદ્ધિવાન નથી-કોઈ અહ્વાવાન નથી.

એટલે મારું કહેવાનું તો એ છે કે માણસ આધ્યાત્મિક હોય, કે ન હોય પણ એ બહારથી રહેવા છૂટતો હોય અને સાથે સાથે જીવનનો સર્વોચ્ચ વિકાસ માહતો હોય તો એણે પોતાનાં શરીર-મન-બુદ્ધિને લોકસેવાના કામમાં રોકવા જોઈએ-તો જ એનો વિકાસ થશે અને શુદ્ધિ થશે.

હું તો એમ પણ કહું છું કે બહેને માણસ બહારથી રિયલિટીમાં ન હોય અને એણે લગ્નમગીદા સ્વીકારી હોય, પણ જો એના જીવનમાં સંયમને રવાન હોય અને એ માણસ પ્રમત્તશીલ હોય તો એણે કર્મયોગી બનવું જ જોઈએ. તો જ એ પોતાનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સાધતો સાધતો સંયમિત જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે.

આપણે આ પત્ર પૂરો કરીએ ત્યારપહેલાં ફરીને સમજી લઈએ કે સંયમ તો જ શક્ય છે અને તો જ ફળદાયી છે જો એનો ઉપયોગ અંતરની શક્તિઓનો વિકાસ કરી કુદરતે બહેલી બજવાન વૃત્તિને જનહયાણુના માર્ગે વાળવામાં આવે. માણસના ચિત્તને એ સેવાભાવ એ બક્તિભાવ-પુષ્કળ ત્યાગ કરાવતો હોવા છતાં આનંદ અને રસ

આપનાર છે. આપણે એ દિવ્ય રસના ભોગી જતી સ્ત્રીએ તો
 'કુ' સારું ! આપણે ગમે તે રિવાજમાં દોષને-પરિશ્રીત-
 અપરિશ્રીત કે મંચનશીલ-પણ, આપણે સર્વમી જીવન-માણ-
 સાધનિયું જીવન-જીવવા પ્રયત્નતા દોષને તો આજથી જ
 આપણી તમામ શક્તિઓને સેવાયે-સ્વાર્થે અર્થે-રોહી એ
 રસની આસપના કરીએ.

લક્ષ્મી શા માટે ?

પ્રિય વાઈ,

લક્ષ્મીનાં પ્રેરક કારણોનો વિચાર કરતાં આપણે જોઈએ કે પ્રધાનમાં પ્રધાન કારણ માણસમાં રહેલી ત્રિપદવાસનાની દુર્દૃશ્ય સ્થિતિ જ છે. પણ એ એક જ કારણ નથી. એ કારણ સૌથી પ્રધાન છે, છતાં કેટલીક વાર મનની સપાટી ઉપર રમતા વિચારોમાં કે બાહ્યવર્તનમાં એ દેખાઈ નથી. ક્યારેક માણસને એવું લાગે છે કે, 'હું એકલો અધૂરો છું', સમાજચરીરનું અંગ બનવા માટે મારે પરણવું જોઈએ. 'ક્યારેક માણસને એમ લાગે છે કે, 'હું અમુક વ્યક્તિને ખરા અંતઃકરણથી ગાઢું છું', નિર્મળ પ્રેમ ધરાવું છું, માટે મારે પરણવું જોઈએ. ' ક્યારેક આવી માન્યતાઓ પણ મનમાં વસેલો હોય છે કે, 'પુરુષમાં કઠોરતા હોય છે, સ્ત્રીમાં મૃદુતા હોય છે; પુરુષોમાં સંકારક

શક્તિ હોય છે, સ્ત્રીમાં સર્જકશક્તિ-હોય છે; પુરુષમાં સૌંદર્ય-
ચતુર્વિધ હોય છે, સ્ત્રીમાં તપની શાંતિ અને ધૈર્ય હોય છે
એટલે સ્ત્રી અને પુરુષે એકત્ર થવું જ જોઈએ.' મને લાગે
છે કે આ બધા વિચારો મનને છેતરવાની ગાંધીની મરજ
સારે છે.

પુરુષ અને સ્ત્રી એ આ જન્મતની ઉત્પત્તિ અને રિધતિનું
કારણ છે એમાં શંકા નથી. પણ જન્મતની ઉત્પત્તિ, રિધતિ કે
અગ્નિત્વનો વિચાર આપણે એક બાજુ મૂકીએ તો એ બંનેમાં
એકું કંઈ નથી લાગતું કે જે બીજા વિના અધૂરું રહે. સમાજ-
શુભનની રક્ષા, અરે પોષણ, માટે એ બંનેએ જોડાવાની 'કથી
જ જરૂર નથી. વગર જોડાયે તેઓ ધણું જ નહિ, પણ આવ-
રપક એવું બહું, કરી શકે એમ છે. અને પુરુષમાં કઠોરતા છે
અને સ્ત્રીમાં મૃદુતા છે એ વાત પણ ખરાખર નથી. ઘણીવાર
એવું દેખાય છે ખરું, પણ કાચાનક કમ કરનારી પાર વિનાની
સ્ત્રીઓ આપણે જોઈએ છીએ અને કૂચ જેવા પુરુષો પણ
જોઈએ છીએ. કઠોરતા કે મૃદુતાનું કારણ સ્ત્રી હોવામાં કે
પુરુષ હોવામાં નથી. પ્રેમ હોય તેથી પણ કંઈ પરણવાની
જરૂર નથી. જો પ્રેમ નિર્મળ જ હોય, એટલે એમાં વિષય-
મહાને લગીર પણ સ્થાન ન હોય, તો તો સ્વપ્ન એ પ્રેમની
નિર્મળતા માટે ગોઠું જોખમ છે. અને પુરુષમાં સંહારક શક્તિ
■ ને સ્ત્રીમાં સર્જનાત્મક શક્તિ છે વગેરે એકમેકની પૂર્તિપ્ર-
શક્તિઓનું આરોપણ પણ વાજબી નથી. બંનેમાં બંને
પ્રકારની શક્તિ છે. એટલે આવા કંઈ ખ્યાલથી પરણનાર
માણસ પોતાની જાતને છેતરશે, એમાં શંકા નથી.

મનુષ્ય જે પોતાની અમુક લિજ્જો દૂર કરવા માટે જ સદૃશવન દખ્ખતો હોય તો એણે સ્ત્રીને જ શા માટે પરણવું ? પોતાની લિજ્જો પૂરી દે એવી સ્ત્રી કે યુવક ગમે ત્યારે એણે એની સાથે જીવવા માંડવું જોઈએ-એ માટે લગ્નની શી જરૂર ?

પણ સાચી વાત એમ નથી. લગ્નનું પ્રધાન કારણ વિધે-મજા હોય છે, અને ખીલનું કારણોમાં ક્યારેક ભયો જગતમાં એકમત્તા લાગતી હોય છે. ક્યારેક શરીર-મનનો ચાક હિતારવા શીતલ સ્પર્શની છમ્મજા હોય છે, ક્યારેક જળવાનમાં બળવાન યુવકને પણ ઠોઈકની પાસે વેવલા થવાની છમ્મજા થઈ આવતી હોય છે, ક્યારેક અંદર પડેલું અભિમાન ભેર કરી ઠોઈને પોતાને આધીન બનાવવા છમ્મજું હોય છે, ક્યારેક મનમાં એવી છમ્મજાઓ પેદા થવા માંડે છે કે હું દૂર હોઈ કે નજીક હોઈ, પણ ઠોઈક માટે ચિંતન કરી રહું હોય-અદૃશ્ય બંધનોથી અને ખેંચી રહું હોય-મારા પ્રત્યે સદ્ભાવનું ઝરણું વહાતી રહું હોય-આવી અનેક છમ્મજાઓ લગ્નનાં ત્રેરક કારણો બને છે અને માણસને લગ્ન કરવાને લલચાવે છે.

વિચાર કરતાં આપણને એમ લાગશે કે આમાંનું એકેય કારણ માણસજાતને માટે સોમારૂપ નથી. સાચી વાત છે, સોમારૂપ નથી માટે જ એ સાચાં કારણો માણસ છુપાવે છે અને 'પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા'નાં કારણો આગળ ધરે છે. એક ભાઈએ તો મને ત્યાં સુધી કહ્યું કે, લગ્નનાં ત્રેરક કારણો બધે આ હોય કે આવાં હોય, પણ એ જનસમાજ પાસે મૂકવાં ન જોઈએ, કારણ કે તો પછી લગ્નજીવનનો રસ ક્યાં રહે ? અને

રસેચ્છા વિનાના લગ્નજીવનમાં સુખ કે શાંતિ પણ ક્યાંથી મળે ? માણસને હમેશાં લાગ્યા કરે કે પોતે એક મંદુ કામ કરી રહ્યો છે. આ દલીલ સામળ્યા પછી હું થોડોક વિચારમાં પડો ગયો, પણ મને તુરંત ચલું અને મેં એમને જવાબ પણ આપ્યો કે માણસે સાચી વાત શા માટે છુપાવવી ? લગ્ન એ ખરેખર માણસની નિર્જાતાનું પરિણામ છે એમ જાણ્યા પછી પણ કોઈને એવા ખ્યાલમાં કેમ રહેવા દેવાય કે લગ્ન એ તો કોઈ સુંદર ક્રિયા છે ? અને માણસ જેને ‘ રસ ’ કહે છે તેને પણ બરાબર સમજી લે તો શું બોલું ? એ તો ‘ રસ ’ એટલે એટલું જ સમજે છે કે બંનેએ સાચે મળી બરપૂર આનંદ મેળવવો, એકબીજામાં એતપ્રેત થઈ જવું, એકબીજા માટે દના થવાની તૈયારી રાખવી. આવે વખતે એમને સમજાવવું જ જોઈએ કે તમે જેને રસ કહો છો તે ગંદકી છે, એક-બીજામાં એતપ્રેત થવાની અને બરપૂર આનંદ મેળવવાની જે ઇચ્છા હોય છે તે સંકુચિતતા છે. એમને એ પણ સમજાવવું જોઈએ કે તમારામાં વિષયવાસના પડી છે એ માટે એકબીજાથી તમે ખેંચાયાં છો, અને હવે તમે પરસ્પરના કલ્યાણનો ખ્યાલ ભૂલી જઈને તમારી એ વૃત્તિને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવાનાં છો. તમારામાં અભિમાન પડ્યું છે એ માટે તમે પરસ્પરમાં છો, અને હવે હમેશાં એકબીજા ઉપર માલિકો સ્થાપવાને પણ મથવાનાં છો. આમ રપષ્ટપણે સમજે તો જ નવદંપતીને પોતાની સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય અને એ સ્થિતિ આજ્ઞામાં આઈ અનિષ્ટ-કારક થાય એ માટે એ પ્રયત્નો કરે.

મેં એ કોઈને તો આટલો દૂર જવાળ આપી દીધો,

પણ મારા મનમાં તો લાખમલાખ વિચારો આવી ગયા. મારી નજર સમક્ષ સંસારજીવનનાં અનેક ચિત્રો ખડાં થયાં. મને થયું કે, હંદેરો પીટીને દુનિયાને જણાવવું જોઈએ કે, 'તમારાં લગ્નને સાચાં કારણોને સમજો અને ચેતો !' 'મેં જોયું કે સાચાં કારણો નહિ સમજવાને પરિણામે નવાં પરણેલાં જે રસજીવન જીવતાં હોય છે તેમાં એકબીજાને ચૂસવા મિલાપની ખીજ કાઢી વૃત્તિ દોતી નથી, અને એ વૃત્તિ જ અંતે સદ-જીવનમાં ઝેર રેડી દે છે. આંખ ઉઘાડી રાખીને ફરનાર માણમે તો એવા પાર વિનાના લાખલાખો જોયા હશે કે જ્યાં સદ-જીવનમાં ઝેર રેડાઈ ગયું હોય. જરાક ઊંડા ઊતરીને આપણે એનાં કારણો તપાસીએ તો એ જ મળશે કે જાનેમાંથી કાઢી કાઢવૃત્તિ અથવા અહંવૃત્તિ ઉપર ધ્યાન પડેલો દશે. પડેલેથી જ જો માણસ સમજી શકે તો એ દમેશ એ વૃત્તિને મોળા કરવાનો પ્રયત્ન કરે, પોતાનાં બંધનો દીધાં કરવાનો પ્રયત્ન કરે; ક્યારેક પોતાના સાથીમાં પોતાના કરતાં એ વૃત્તિનું જોર ઓછું થયું જાય એ જોઈ જોઈ જાણુ જાણુ જાય તો એનું મગજ શરીર ન જાય, એટલે જ, મને લાગે છે કે, આપણી પોતાની માન્યતાઓ ધણી વાર ભ્રમભ્રામાંથી બંધાયેલી હોય છે અને દુનિયામાં પ્રવર્તતી માન્યતાઓમાં પણ મોટી ભૂલો પડેલી હોય છે, એટલે આપણે કાંઈ દિવસ આપણી માન્યતાઓ કે પ્રચલિત માન્યતાઓનું પૃથક્કરણ કરતાં અચકાવું ન જોઈએ. આપણને ન મને એવું ધણી વાર એમાં દેખાશે, આપણી કલ્પનાનું સૌંદર્ય નારા પામે-આપણી આંખ સામેનો સુંદર પડદો ખસી જાય-આપણા જીવનનું માધુર્ય લુપ્ત થઈ જાય-આવું જનશે, જરૂર જનશે, પણ

આપણે આજે એ બનવા નહિ હઈએ તો ઠોક દિવસ તો બનશે જ. જે છે તે કંઈ મટવાનું છે ? એને છુપાવવાથી શો ફાયદો ? એટલે જરા મે ચડકાર અનુભવ્યા વિના, આપણી એક-એક વૃત્તિને આપણે તપાસવી જોઈએ અને એમાં જોડલાં અનિષ્ટ તરવો બચાવ્યા ગયા હોય તે જોઈ એવાં જોઈએ, તો જ 'ઠોક' દિવસ આપણે એ દૂર કરી શકીશું.

સગનનાં ત્રેરક કારણો આપણે રપટ સમજી લઈએ તો આપણા જીવનના અંતિમ નિશાનને પ્રાપ્ત કરવામાં સગનજીવન ક્યાં અંતરાયરૂપ થશે અને ક્યાં મદદરૂપ થશે તેની આપણને ખબર પડે, આપણી શક્તિ-અશક્તિનો ખ્યાલ કરી આપણે પ્રવૃત્તિ ગોઠવી શકીએ અને જીવનનો માર્ગ અને સાધન મળી નહીં કરી શકીએ. આપણે એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે આપણામાં પડેલી વૃત્તિઓનાં અનિષ્ટ તરવો એાછામાં એાછી દાનિ કરી શકે અને ધીમે ધીમે દૂર થઈ શકે એ માટે જ સગનસંસ્થાની ઉત્પત્તિ છે. એટલે સગનજીવનનું અંતિમ ધ્યેય તો આજે ઠોક ઠોકની કલ્પનામાં જે ત્રેરક કારણો લાગે છે તે જ છે. 'પ્રજ્ઞતામાં પમલાં માંડવાં,' શુદ્ધ પ્રેમની સ્થાપના કરવી, સમાજ/શરીરનું શિશુ અને બળવાન અંગ બનવું-એ સગન-જીવનનું ધ્યેય છે. પરંતુ પછી એ નજર સમક્ષ રાખી આપણે આપણી જાતને ઘડવાની છે.

આપણે આ પ્રેમનો વધુ વિચાર ખીજ પત્રમાં કરીએ.

‘મુક્તવિહાર’ની ચર્ચા

આપણે વિચારું કે લગ્નસંસ્થાની હિતવૃત્તિ આપણામાં રહેલી અનિષ્ટ વૃત્તિના નિયમન માટે યર્ધ છે, પણ પહેલાં તો એ જ વિચારવાનું રહી જાય છે કે એ વૃત્તિ ખરેખર અનિષ્ટ છે ? પછી એના નિયમનની વાત. આપણે જાણીએ છીએ કે આજે એક વિચાર જોશમેર કુંઠાર્થ રહ્યો છે કે, ‘વિધવ-વૃત્તિ અનિષ્ટ છે જ નહિ, એ તો કુદરતી લાગત છે, એને સંતોષવી જ જોઈએ. જૂન લાગે ત્યારે ખાવામાં જોમ પાપ નથી, તેમ જ વિધવેટલા થાય ત્યારે એને સંતોષવામાં પણ પાપ નથી. પાપ જેવું કંઈ છે જ નહિ. ખાવામાં જોમ ખ્યાન-રાખીએ કે કાચું, સડેલું, ડોઢાર્થ મચેલું ન ખાઈ જવાય, જીભને ત્રાસ આપીને કે ડોઢની પાસેથી ઝૂંટવીને ન ખાઈ શકાય, તેમ જ આમાં ખ્યાન રાખવાનું, શરીરના આરોગ્યનો, આકર્ષણનો,

લગ્ન-એક સમસ્યા

છત્તાનો ખ્યાલ કરીને વિષય સંતોષવામાં કશું જ અનિષ્ટ કરીએ છીએ એવું નથી. '।

આ વિચારનું જોર દિવસે દિવસે વધતું જાય છે અને માણસના મગજમાં એ વિચાર માનવતાનું રૂપ પ્રજ્વળ પકડવા લાગ્યો છે. આ વિચારના સમર્થનમાં મોટા મોટા વિદ્વાનો અને સુદ્ધિયાળાઓની મળખૂત દલીલોનો અને માનસવિજ્ઞાનની શોધ-ખોળનો ઉપયોગ થાય છે. આ વિચારમાં જદું આમળ વધેલા એમ પણ કહે છે કે લગ્નસંસ્થા એ જ એક મોટું અનિષ્ટ છે, વિષયનુપ્તિ માટે કશું જ બંધન કે નિયમન ન જોઈએ. આપણે આ બીજા પ્રશ્નનો વિચાર પછી કરીએ. પહેલાં તો એ જોઈએ કે વિષયનુપ્તિમાં અરેઅર કશું અનિષ્ટ-પાપ-છે કે નહિ ? પાપ એ ધર્મશાસ્ત્રનો શબ્દ છે એટલે કેટલાકને એના પ્રત્યે સૂઝ પેડા થઈ છે. આપણે એ શબ્દ હમણાં નહિ વાપરીએ, પહેલાં તો વિચારવાનું એ છે કે માણસમાં જે વૃત્તિનો આવિ-ભાવ થાય તે બધી કુદરતી છે એમ માનવું ? અને કુદરતી છે એમ સ્વીકાર્યા પછી એને સંતોષવાની ફરજ થઈ પડે છે ? અથવા એને નહિ સંતોષવાથી મનુષ્યની માનવતાને કંઈ ખસેલ પડે એ ?

કુદરતી શું અને અકુદરતી શું એ નક્કી કરવામાં વળી હજાર પ્રશ્નો ઊભા થશે, એટલે એ પ્રશ્ન પણ એક બાજુ રાખીએ. આપણા વિચારનું કેન્દ્ર તો અહીં છે કે માણસમાં જે પડ્યું છે તેને માર્ગ આપવો જ જોઈએ ? નાના બાળકમાં આપણે ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, અભિમાન-જેવું જોઈએ છીએ, એ દૂર

કરવા પ્રયત્ન કરવો કે એને જાતોપવા માટે સગવડ કરી આપવી? હું એમ તો નથી જ કહેતો કે એને મારીને, દબાવીને, કાઢી પ્રકારનો બચ કે હાલત આપીને, એનામાંથી આ વૃત્તિઓ દૂર કરવા અથવા મોજી-કરવા માટે કંઈ કરવું, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે કંઈ કરવું કે નહિ? અને હાથે છે કે વિચારવાન માણસથી એમ નહિ કહી શકાય કે બાળકમાં જે હોય તે બધું પ્રગટ થવા દેવું. આપણે એમ બંને કહીએ કે બાળકમાં પડેલી એ વૃત્તિ-એને સન્માર્ગે વાળી લેવી જોઈએ, એ સામે તો કાઢીને વાંધો દોય જ નહિ, જેમ બીજી વૃત્તિઓ વિષે તેમ જ વિષયવૃત્તિ વિષે હું ધારું છું કે કાઢી એમ તો નહિ માનવું હોય કે કાંઈ, છપી, અભિમાન વગેરે તો માણસને પોતાને અને સમાજને હાનિ કરે છે અને કામ નથી કરતો. આપણે પોતાની જાતનું અને જાણુબાણુ પ્રવર્તી રહેલ વાતાવરણનું અવલોકન કર્યું હશે તો એક ક્ષણમાં કાગ કેટલો હાનિકર છે તે સમજી લેશું. આપણી જાતને હચકાવી નાખે એવી એ જળવાન વૃત્તિ છે. આપણો આખરે અંધ બનાવી મૂકે, ચિત્તને પરવશ બનાવી મૂકે, જ્ઞાનને બધિર બનાવી મૂકે, એવી વૃત્તિ કંઈ છે? આંખ છતાં દેખીએ નહિ, કાન છતાં સાંજળીએ નહિ, ધ્રુષ્ણા છતાં આગણા હાથપગને રોકી રાખીએ નહિ, રોમેરોમ સજાગી ઊઠે એવો વિકાર કયો? આ માટે કાંઈ દાખલાની કસા જરૂર પડે એમ ! આ વૃત્તિ ઉપર નિયંત્રન ન શકાય તો સમાજવ્યવસ્થાનો નાશ જ થાય.

પણ આ વૃત્તિ અનિષ્ટ ખરી કે નહિ? કૃષ્ટિ-અનિષ્ટ પારખવાતું આપણે કયું સ્વરૂપ રાખશું? પોતાની જાત ઉપરનો

કાખુ શુભાવી બેસીએ એ છોટું કે અનિષ્ટ ? એક વખત એ સ્વાઃ લીધા પછી એના સ્મરણમાત્રથી વિદ્વજ બની નર્મ એ એ છોટું કે અનિષ્ટ ? શરીર અને મનની શક્તિઓ નિયોચાતી જતી હોય એ છોટું કે અનિષ્ટ ? આખા સમાજને બુધ્ધીત્વ દશામાં રહેવું પડે એ છોટું કે અનિષ્ટ ?

કામવિકાર બસે ને કુદરતી હોય, પણ એ જો હાનિકર હોય તો એનો નાશ કરવો જ જોઈએ; અને એ ક્યાં બૂખ જેવી વૃત્તિ છે ? બૂખની પેઠે એ જ-મધી જ હોય છે એ ખરું, પણ મૂલ્યવર્ધન એનું એ જ સ્વરૂપ નથી રહેતું. ઠોઠું વિરલ વ્યક્તિ એનો સ પૂણું નાશ-ભીષ્મ શબ્દોમાં રૂપાંતર-પણ કરી શકે છે અને અનેક માણસો એના ઉપર ઝોઝાવતા પ્રમાણમાં ચોતાનો કાખુ મેળવી શકે છે, ખોરાક વિના જીવન અશક્ય થઈ પડે છે, વિષયનૃપિતિ વિના એમ નથી થવું. ખોરાક નહિ મળવાથી માણસ સિધિય થઈ જાય છે-બસે પછી સ્વેચ્છાએ ખોરાકનો ત્યાગ કર્યો હોય-જ્યારે સ્વેચ્છાએ સંયમ પાળવામાં માણસ પાળવાન બનતો જાય છે; એટલે બૂખતરસ જેવી તો આ વૃત્તિ નથી જ, એ હાનિત પણ નથી.

આપણે વિચારમાં તો ત્યારે પડી નર્મ એ છીએ કે સંયમને જીવનમાં પ્રાધાન્ય નહિ આપનારા શક્તિશાળી, બુદ્ધિ-શાળી માણસો આપણી નજરે પડે છે એ વખતે આપણા મનમાં સંયમનું ચક્રવર્તી ઝોણું થઈ જાય છે અને કામ પ્રત્યેની ધૃષ્ટિ પણ ધટી જાય છે. ખરું જોતાં એમ ન થવું જોઈએ. શક્તિશાળી માણસોએ કામ ઉપર અધિક અંગે તો કાખુ મેળવ્યો

જ હોય છે. એમ ન હોય તો એ શક્તિશાળી થઈ જ ન શકે. અને આપણે એ પણ સમજવું જોઈએ કે એ માણસના જીવનમાં સંબંધને પ્રાધાન્ય હોત તો એની શક્તિએ એર પીછી જડત. આપણે એક વજનમાં એ વિચારી પણ મવા છીએ, પણ મને લાગે છે કે આ વસ્તુ વિચારવા માટેનું સારામાં સારું સૌધન પુસ્તકો નથી, આશુમાશુનું અવલોકન નથી, મહાપુરુષોનાં જીવન ચરિત્રો પણ નથી, પણ આપણે પોતે જ-આપણું ચિત્ત જ-છે. તમને યશ કે તો પછી આથી કમરો વિચાર ધરાવનારને ચિત્ત નથી શું ? એ લોકો કેમ એમ વિચારે છે ? સાચું હતું ? અને પોતાને એનું આશ્ચર્ય થાય છે ! આવી દીના જેવી, કહે કહે અનુભવી રહ્યા છીએ એવી, વાત કેમ નહિ સમજાતી હોય એ જ મને થવા કરે છે. છેવટ હતું મારા મનને એમ મનાવું છું કે, આપણે તમા વિવેકહીન સંબંધ ઉપર આપણા ધાર્મિક કહેવાતા માણસો જે વાત મૂકે છે એ સામેનો કંટાળો જ આનું કારણ હતું. મને તેમ લાગે, જે અદલ નિયમ છે તે તો મિથ્યા થતો જ નથી. આપણે મને તે વિચારો ધરાવતા હોઈએ પણ વિકારી ચિત્તની વ્યવસ્થા માનસિક શક્તિઓને દણે જ છે અને તીર્થના એક નિંદુનો વ્યવ પણ અમુક અંશે શરીરશક્તિને નિયંત્રે જ છે એમાં શંકા નથી. આ વૃત્તિને વાળી લેવાના માર્ગમાં બધે મતભેદ હોય, પણ વાળવી જોઈએ જ એમાં મને લેશમાત્ર સંદેહ નથી.

હું આ વૃત્તિને ક્રોધ, અહંકાર કે ઈર્ષ્યા કરતાં વધુ બળવાન અને વધુ બચકર ગણું છું. આખી સૃષ્ટિ આ વૃત્તિ પાસે દીન થઈ જાય છે અને એ વૃત્તિના સંતાપ અર્થે સમર્થમાં

સમર્થ મનુષ્ય- પૂંછડી પટપટાવતા કુતરા જેવો કે દિસક-
પશુ જેવો બની જાય છે. ઘણી વાર આ વૃત્તિમાંથી જ ક્રોધ,
અદંકાર, ઈર્ષ્યા વગેરે પેદા થાય છે. ક્રોધ જ્યારે માર્ગ નથી
પામી શકતો ત્યારે શરીરમનને અચૂક તાણ આપી રાખી
જાય છે, ઊંડે ઊંડે સંપરક પશુ રહે છે. અહીં જ્યારે સંતો-
ષાતું નથી ત્યારે ધૂષવાદ પેદા થાય છે. પરંતુ કામ જ્યારે
સંતોષાતો નથી ત્યારે માણસ માણસ જ મરી જાય છે. ક્રોધ,
અભિમાન અને ઈર્ષ્યાના મૂળમાં ધણી વાર કામનું જ માર્ગ
સ્વરૂપ પડ્યું હોય છે. ગીતાનો શ્લોક આપણે ક્યાં શુધ્ધિ શક્તિ
એમ છીએ ?

ધ્યાયતો વિષયાન્યુસઃ સંગસ્તેષુજાયતે ।

સમાસંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભયતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિવ્રમઃ ।

સ્મૃતિવિવ્રમઃ ક્ષુદ્ધિનાશો ક્ષુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

આપણે એક બીજે વિચાર પણ કરી લઈએ.

કામવૃત્તિનો નાશ કરવો અથવા એનું સ્પર્શરૂપ કરવું એ
જીવનનો પ્રમુખ પુરુષાર્થ છે એમ સ્વીકારીએ એથી લગ્ન-
મંથાની જરૂરિયાત સિદ્ધ થાય છે ? લગ્ન કેમ કરવાં, ક્યાં
કરવાં, શી તૈયારી કરવી વગેરે પ્રશ્નો તો પાછી વિચારવાના
છે. પહેલાં તો આ જ વિચારવાનું રહે છે.

મારું એમ માનવું છે કે જીવનના ચેત્ત્રમાં સંયમને સ્થાન
આપીએ તો લગ્નમર્ષાદાનો સ્વીકાર સર્વ જ જાય છે. પછી
‘મુક્તવિદાર’ને અવકાશ રહેતો જ નથી. આપણે જોઈ મળા-

છીએ કે કામવૃત્તિને જળાતકારે રોકવાથી માંમાં પરિણામ આવે
 છે. એ વખતે એને યોગ્ય નિયમન નીચે માર્ગ આપવો જોઈએ.
 અહીં પણ મારે એ જ કહેવાનું છે. ‘ મુક્તવિહાર ’ના રામ-
 ચંદનમાં ક્યાંક વાંચેલું એક વાક્ય વાદ આવે છે. ‘ જો દુઃખ
 વેચાનું જ મળતું હોય તો પછી માથ રાખવાની કી જરૂર છે ? ’
 મને આ વાક્ય આજે પણ અપકર લાગે છે. ઠાઈએ એમ
 પણ કહ્યું છે કે, ‘ જૂખ લાગે ને ગમે ત્યાં ખાઈને ઉદરતૃપ્તિ
 કરી લઈએ તેમ જ છઠ્ઠા યાવ સારે મમે ત્યાં વિપવતૃપ્તિ
 કરી મેવી એમા શું ખોટું છે ? ’ મને થાય છે, આ વાક્યો
 હિચારનારા શુદ્ધિશાળીઓ તો હશે જ, પણ એ સૌકો ખોરાક,
 માથ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો જેક જ નહિ વિચારતા હાય ?
 વિપવતૃપ્તિનું એક મંજીર પરિણામ પ્રત્યેત્પત્તિ છે તેનો આ
 તમકો વિચાર ન કરીએ અથવા એ માણસો સંતતિનિરો-
 ધક સાધેને વાપરશે અથવા પ્રગ્નની વ્યવસ્થા રાજ્ય કરશે
 અથવા મમે તે થશે, પરંતુ પ્રુપ કે સી ખોરાક મેવી તો
 વરતુ નથી કે છઠ્ઠા પ્રમાણુ પેદા કરી શકાય અને મમે ત્યાંથી
 મેળવી પણ શકાય ! ખોરાકે તો કશું વિચારવાનું જ નથી
 કે ચેતાને ઠાણ આપ છે, સીએ અને પ્રુપે તો એ વિચારનું
 પડશે ને કે, એમાંથી એક બીજનો ખોરાક બનશે ? બનેલી
 સંમતિ હશે તો જ આવો વ્યવહાર થઈ શકશે એમ સ્વીકારીએ
 તો તો નિયમન આવી જ જશે, કારણ કે આપણે બધાએ
 છીએ કે આ આકર્ષણ એવું નથી હોતું કે એકના અંતરમાં
 પ્રગટ્યું એટલે બીજના અંતરમાં પ્રગટે જ. એવે વખતે શું
 કરવું ? હું ધારું છું કે આણું નિરંકુશ જીવન બોગવનાર

સમાજમાં જગતકાર અને મારદાડ સિવાય જાનું બીજું પરિ-
ણામ ન આવે. સંયમને જીવનના હેતુમાં રચાન ન આપીએ,
સંયમથી વ્યક્તિ અને સમાજનો વિકાસ થાય છે એ વિચાર.
પણ એક બાજુ રાખીએ, તોપણ આ વિચારનું પડે એવું છે.

‘મુક્તવિદાર’નો ખ્યાલ સામાંથી ઉદ્ભવ્યો. દશે એનો
હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને આવાં કારણો મળે છે: એક તો
એ સ્વાભાવિક રિયલિટી હોય એવું લાગે છે, મનુષ્ય સિવાયની
લગભગ આખી જીવસૃષ્ટિ એ રિયલિટીમાં જ જીવે છે; બીજું,
એમ કરવાથી જવાબદારીઓની જાળબંધ નથી બિભી થતી,
બીજું, કોઈ એ કોઈને આધીન નથી રહેવું પડતું—પણ વિચાર-
વાનું તો એ છે કે આપણી રિયલિટી પણ—પણી નથી છે ?
આપણામાં શુદ્ધિ છે, ભેદ પાડવાની શક્તિ છે, વૃત્તિઓને વેગ
આપવાની અને અંકુશમાં રાખવાની આવડત છે, આપણે
જીવસૃષ્ટિ ઉપર આધિપત્ય બોમ્બોએ છીએ, આપણે
જળરહસ્ય, સમાજરચના બિભી કરી છે, વ્યક્તિ અને સમાજના
જીવનવ્યવહારોના આપણે નિયમો ધડયા છે. આ રિયલિટીમાં
‘મુક્તવિદાર’ ક્યાંથી ચાલી શકે ? એથી સમાજવ્યવસ્થાનો તો
અત જ આવે, પણ આપણે શુદ્ધિશાળી રહ્યા એટલે આપણી
હિંમતને પાર પાડવા માટે સ્વાભાવિક જીવનને એક કોરે મૂકીએ
અને ચર્મ શકે તેટલાં કાવતરાંઓ પણ કરીએ.

એટલે મારા મનમાં ‘મુક્તવિદાર’ની તરફેણ કરનારી
દલીલ એક દાણને માટે પણ ટકતી નથી. મને એમાં સ્વાભા-
વિકતા સાગતી જ નથી. આપણામાંથી શુદ્ધિ અને સમજણનું
તરવ કાઢી સેવામાં આવે તો કદાચ એ સ્વાભાવિક રિયલિટી થાય.

પણુ તો તો આપણે પણ ખની જઈએ અને આપણે તો આ વિચાર આપણે મનુષ્ય છીએ એ લક્ષમાં રાખીને જ દરીએ છીએ.

સ્વાભાવિક રિયલિટીનું કારણ દૂર થયા પછી જવાબદારી અને અધીનતાનો પ્રશ્ન રહે છે. જ્યાં નિયમન આવ્યું, વ્યવસ્થા આવી ત્યાં પરાધીનતા અને જવાબદારી આવે જ છે, એમાં ફરવાનું એટલું જ કે એ તરનો ઓછામાં ઓછા આવે એ માટે આપણે લગનનું આદર્શ સ્વરૂપ વિચારીએ ત્યારે વાત. અત્યારે એટલું સમજી લઈએ કે જીવનમાં સંયમ માટે પ્રતિપાદ આવશ્યક છે, અને એ માટે લગનમયીદા પણ આવશ્યક છે. હવે વિચારવાનું એ છે કે, એ લગનમયીદાનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ ? અને કઈ સિદ્ધિઓ મેળવવી જોઈએ ? પણ એ વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે જાણના સમાજનું જરા દર્શન કરતા જઈએ.

સમાજનું દર્શન

આપણે ત્યાં જાતે નવા વિચારો આવ્યા છે, અને
 મનની વાતો થવા માંડી છે, ડાર્ક વિરમ રથને એ વાતોએ
 આચારનું સ્વરૂપ પણ પકડ્યું છે, પરંતુ સમાજનો મોટો આમ
 નો ને રાતે પડ્યોનો દેવો એ જ રીતે પડ્યો છે, એમાં ફેરફાર
 થવા દેવા તો અપરિત નૃણા જ. જૂની સમ્પ્રદાયને દાખનારા
 આપણા વડીલોમાંથી ડાર્કને સ્પષ્ટ કરવો પડે છે કે એમની
 જો પણ શકિત જોડતી પડે છે ત્યારે તેઓ ખૂબ દુઃખી થાય છે,
 લગ્નની સામાન્ય શક્તિ-નાનજમણ કે પરીજાતિમાંથી વાત-એમને
છત્તોસટની તાજે છે, ત્યારે આપણો પસંદ શબ્દ ને શબ્દ

જે વિચારપ્રવાહો આવે છે તે આપણને એનાથી તદ્દન બિલકી
જ દિશામાં લઈ જાય છે. એક બાજુ રોડલમ, મુદતી લગ્ન,
ધૂંટાછેડા વગેરે વિચારો અને બીજી બાજુ માખાપની જ પસંદગી,
એકપત્નીવ્રત અને પતિવ્રત, જીવનભરનો સદચાર, નાના મોટા
વ્યવહારો અને રૂઢિઓની દારમાળા. આ બે વિચારો વચ્ચે
સમાધાન યર્ષ શકે એવું એકેવ તરફ દેખાતું નથી, પરિણામે
લગ્નનો પ્રશ્ન અત્યારે સમાજનો સૌથી બીજાનો પ્રશ્ન બન્યો
છે. દિનપ્રતિદિન સામાજિક રચનામાં જે ફેરફાર થઈ રહ્યો છે
તે વળી આ પ્રશ્નને વધુ જલદ બનાવે છે. ઘણાં ખરાં લગ્નો
જૂની પ્રથા પ્રમાણેનાં થાય છે, પણ એ પ્રથાનું જોર ઓછું
થઈ જાય છે એમ આપણા વડીલો કહી શકે છે, કારણ કે
આ પ્રશ્ન ધર ધરનો પ્રશ્ન છે, સેંકડો પિતા-પુત્ર વચ્ચેનો
પ્રશ્ન છે, મને તો ઘણી વાર એમ થાય છે કે આપણે સમાજ
આ પ્રશ્ન વિષે જે સમાધાન કરશે એના ઉપર જ બલિષ્ઠની
સમાજરચનાનો આધાર રહેશે. સંયુક્ત કુટુંબ એ આપણા
સમાજની મોટામાં મોટી અને પ્રાચીનતમ સંસ્થા છે, એ
સંસ્થામાં ખૂબ સારો પેસી ગયો છે, પણ એ ટકશે, સુધરશે કે
નાશ પામશે અને તેનો ઘણો ખર્ચ આધાર એ લગ્નના પ્રશ્ન
માં રહ્યો છે.

આજની લગ્નપ્રથાને હું હાલુવાર માટે પણ નથી વખાણી
શકતો. એની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ હું નથી જાણતો, પણ એ
નિરંકુશ જીવન યુગ્મરતા માનવીને અંકુશમાં રાખવાના ઉદ્દેશથી
જ યોગ્ય છે. એના આદિકાળમાં સ્ત્રી ભોમ ભોગવવાનું
સાધન બનાતી હતી; રૂમે તેમ હોય, પણ આજની રિયલિટી

ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ પ્રશ્નના આરંભકાળે પણ એમાં વ્યક્તિ કરતાં સમાજનાં સુખ અને રક્ષાનો ખ્યાલ વધારે પ્રબળ દશે, કારણ કે આજે જે અનિષ્ટ દેખાવ છે તે એ મૂળ-માંથી ઊઠ્યાં હોય એવાં લાગે છે.

એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે કે ‘લગ્નનો વિચાર સમાજનાં દિતાદિતની દૃષ્ટિએ કરશે કે વ્યક્તિના ? એક એવો મત છે કે, જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયા અને વ્યવહાર આખા સમાજનો ખ્યાલ રાખીને જ યોજવાં જોઈએ. જ્યારે બીજો એવો મત છે કે, ખોળ વ્યવહારમાં બંને સમાજના ખ્યાલને અંગે ઊંચું થતું નિયમન સ્વીકારીએ, પણ લગ્નમાં સંપૂર્ણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ. લગ્ન એ કેવળ અંગત પ્રશ્ન છે, એમાં બીજા કશાનો વિચાર ન થઈ શકે, સિવાય કે જોડાનાર યુવક-યુવતીની પરસ્પર સંમતિ.

આપણે આ હુશ્નને બરાબર સમજી લેશું ને મનમાં સમાધાન મેળવી લેશું તો જ બીજો ધણી બાજતો સમજાવી સડેલી પડશે. અને આપણને લગ્નના આદર્શને તપાસવાની કસોટી લાધશે. આપણા મનમાં આ વસ્તુ જ્યાં સુધી ચોખ્ખી નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણે સમજી નહિ શકીએ કે જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણેનાં લગ્ન સારા કે નવી પદ્ધતિ પ્રમાણેનાં ? મારો પોલાનો મત એવો છે કે, લગ્નમાં વધુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જળવાવું જોઈએ. પણ ગમે તેવા સ્વાતંત્ર્યમાં પણ સામાજિક જીવન જીવતા પ્રત્યેક મનુષ્યો એક મૂર્તિ તો સ્વીકારવી જ જોઈએ કે જેથી સમાજમાં અવ્યવસ્થા ન ફેલાય અને સમાજજીવન જોખમમાં ન

મુકાય. આ ગર્મીલા બરાબર સમજીને એનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો એ સગવડ આદર્શની લગભગ ગણાય.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં, આજની સામાજિક સ્થિતિ તો અત્યંત બેહુદી લાગે છે, જો કે એને સમાજની રક્ષા કરતા નિયંત્રન તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિની ઉત્પત્તિ ગમે તેવા સંયોગોમાં થઈ હોય, પણ આજે તો અતિ બપુંકર રૂપે વર્તે છે. આપણી નાની જાતિઓ અને જાતિઓમાં પણ પેટાજાતિઓ અને તેમાં અમુક કુટુંબો વચ્ચેની જ લેવાડેવડ ! આ બધું જંગલી અને સાવ ભુદ્ધિશૂન્ય લાગે છે. મને તો ઠોઠ દિવસ સમજાયું જ નથી કે વાણિયાનો છોકરો શા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનને ન પરણી શકે ? અને પાટોદારકન્યા શા માટે ઠોઠ બ્રહ્મક્ષત્રિય સાથે ન જોગાઈ શકે ? હું તો એમ પણ કહું છું કે, જેમ આંતરજાતીય તેમ આંતરપ્રાંતીય સગો. પણ શા માટે ન થાય ? જો કે આમાં અમુક વસ્તુઓ વિચારવા જેવી અને તપાસવા જેવી તો છે જ, પણ આજે તો વિચારશક્તિને તાળાં મારીને જ જે રીતે ચલાવવામાં આવે છે તે રીતને તો અંત જ આવવો જોઈએ.

આપણે આજે વિચારોમાં આગળ વધ્યા છીએ અને નવા સમાજમાં જ વધુ વખત રહીએ છીએ, એટલે આખા સમાજમાં પ્રવર્તતી અનેક જંગલી અને બેહુદી પ્રથાનો આપણને પૂરો ખ્યાલ નથી આવતો. મને એમ થાય છે કે, આપણે બધે જુદા જ વાતાવરણ વચ્ચે જીવતા હોઈએ, પણ જે સમાજ આજે માત્ર રાજકીય જ નહિ નહિ પણ દુનિયામાં હોઈ

શકે એવાં બધાં જ બંધનથી જઠરાયેલા છે તેની પરિસ્થિતિથી આપણે વાકેફ રહેવું જોઈએ, કારણ કે એ બંધન આપણે જ માત્ર ફેલી દઈએ તેથી સમાજનાં બંધનો જરાયે દીર્ઘ થતાં નથી અને આપણી પણ એક મુશ્કેલી યાતિ બંધાર્થ જાય છે—શોકો આપણને એ દષ્ટિએ જોતાં પણ થઈ જાય છે. એટલે જેમ રાજકીય જીવનમાં આપણે પોતાના જીવનમાં ક્રાન્તિ કરી પોતાના જીવનમાં ચિન્તારી પૂરવા મથીએ છીએ તેમ જ સમગ્ર જીવન વિષે હોવું જ જોઈએ. જેમ આપણે કાઈ દિવસ એમ નથી માની બેસતા કે દિંદની લડતના આપણે જ માત્ર સિપાર્થ છીએ અને એક ફેલરૂપે જુદા પડી આપણે લડવાનું છે, તેમ જ આપણી જુદી યાતિ નથી અને આપણે આપણા પ્રત્નો એકલા જ ઉઠેલી લેવાના નથી.

આપણા સમાજની લગ્નપ્રથા ઉપર હું નબર ફેરવું છું કે એક ક્ષણભરને માટે પણ હું એના વિચાર કરું છું ત્યારે મને કમકમાટી લેપજ આવે છે. આજે જે લગ્નો થાય છે તેને લગ્ન કહી જ ન શકાય. આજ કાલ પરણે છે ? પારણામાં રમતાં હજારો જાળો પરણે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. એ લગ્ન કહેવાય ? મોટી ઉંમરે પરણનારાઓમાં પણ એમની ઇચ્છા કે આકર્ષણ તો ઠીક, પણ સંમતિથી થવાના દાખલા પણ જૂજ મળી શકશે. મને ધણી વાર એમ થાય છે કે આ રીતે જોડાયેલાં સ્ત્રીપુરુષોમાંથી કાઈ પણ પોતાનાં લગ્ન ફેાક કરી નાખે અથવા લગ્નમાં બેવશાઈ જતાવે તો આપણને જરા પણ આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. સમાજમાં આજે જે અનાયાર પ્રવર્તી રહી છે તેનું મૂળ ક્યાં છે ? પ્રાણવાન

પ્રજા પેદા નથી થતી તેનું કારણ શું છે ? બૂની ઘરેઠમાંથી, બહાર નીકળનાર કોઈ તેજસ્વી પુત્ર-પુત્રી નથી દેખાતાં અને માઆપનો તમામ અનિષ્ટ વારસો લેનાર, એ જ રીતે જીવનાર અને મરનાર પ્રજા થાય છે તેની પાછળ આ રહ-જોને લગનનું નામ પણ ન આપી શકાય તેવાં-લગન જ કારણરૂપ છે.

મને આ લગનનું મોટામાં મોટું કોઈ અનિષ્ટ પરિણામ સામ્રાટ હોય તો એ એ લાગે છે કે, એમાં જીમ્મિં તો હોતી જ નથી, કોઈ વિચાર કે કોઈ ભાવના તો પ્રગટી શક્યાં જ નથી; સાવ ચંત્રવત્ મળવાનું, જોડાવાનું અને જીવવાનું. સમાજને હયમયાથી મૂકનારો વ્યક્તિઓ અને વિચારો આ સમાજમાં ન આવતાં હોય તો આપણે દાસતાં, આલતાં, સ્વાસ લેતાં, આપણી પરંપરાને જાળવતાં યંત્રો જ બની જઈએ.

લગન જેવા પ્રશ્નને એટલે માથુસની લાગણી, જીમ્મિં, વિકાર જેવા આગેવાને માત્ર સામાજિક રીતે જ વિચારવામાં આવે તો વ્યક્તિજીવન નિકસી ન શકે અને અત્યંત કટુપિત બની જાય, અને અંતે તો સમાજ વ્યક્તિઓનો જ બનેલો છે એટલે આપણું સમાજજીવન નિત્યનૂતન બનવાને બદલે રહ બની રૂંધાઈ રહે અને ધીમે ધીમે ઠોઢાવા લાગે. આપણને બહુ થોડો વિચાર કરતાં જ સમજાઈ જાય એવું કે સમાજના ધુરીણો ગમે તેવા સાણ્ઠા અને શુભાશયી હોય પણ એ પ્રત્યેક માનવીની લાગણીઓનાં અતિ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને મમજી જ ન શકે, એટલે કેવળ સામાજિક દષ્ટિબિંદુથી લગનનો વિચાર કરવો એટલે

માણુમમાથી હંધોમિ કાઢી લેવી અને જમતનુ મોટું કારખાનું ચલાવવા એક યંત્ર તરીકે એનો ઉપયોગ કરવો.

આ પ્રકારના લગનનું પગિજામ શું આવે ? માણુસ યત્ર તો ન જ બનાવી શકે, એટલે એની લાગણીઓ જોર કરીને માર્ગ મેળવે એ બીકણુ હોય તો છાના માગો મોઢે, એ બીકણુ ન હોય તો ખુફતા માગો મોઢે, પણ પરિજામ તો સમાજ-જીવનો કનુપિત કળવામા જ આવે, અને આજે ખુફની આખે આપણે એ જોઈ રહ્યા છીએ કે, અનેક જીવનમા અસતોતની આગ ધીખી રહી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, આ વાત ખોટી છે-આ તો માત્ર સમાજના ઉપલા ઘરમા જ દેખાય છે, નીચના ઘરમા જના કરોડો માણુસો પડા છે ત્યાં તો શાંતિ-પૂર્વકનું જીવન ગુજરે છે. મારે એવા માણુસોની વચ્ચે રહેવાનું બન્યું છે અને હું કહું છું કે એ વાત સાચી નથી ત્યાં અમ તોપના, બ્યભિચારના, બાગી જવાના, નસાડી જવાના, ખૂનના સેકડો ફિરસાઓ બને છે આમ યવાના કારણો સા આર્થિક કારણો બાગ બજવતા હમે, સમાજમા સમગિત જીવનનું વાતાવલ્ય એમણું છે એ કારણુ પણ દરો, પણ વધુમા વધુ કારણુ લગનજીવનના અસતોપના જ હોય છે, એમ છતાં નીચલા વર્ગમા, મધ્યમ વર્ગમા અને ઉપલા વર્ગમા પણ વિશાળ જનસમૂહ શાંતિપૂર્વક જીવન ગુજારી રહ્યો હોય એમ માનૂમ પડે છે પરંતુ એનું કારણુ લગનજીવનનો સતોષ નથી, એનું કારણુ એ લોકો લગનજીવનનું રહસ્ય સમજી ગયા છે એ પણ નથી, પરંતુ મનુષ્યસમાજનો મોટો ભાગ હમેશા ૨૬ જીવન જીવનારો હોય છે એ જ કારણુ છે. આપણા દેશના કોઈ પણ

વર્ગમાં જીતે પ્રરુષો જોટકું સ્થાન નથી જ, છતાં કરોડો
 ઓઓ શાંતિપૂર્વકે જીવન ગુમારે છે એનો અર્થ એવો નથી
 થતો કે એ શાંતિ સાચી છે અને કાયમ ટકનારી છે, ત્યાં
 અસંતોષ જન્મવાનો જ છે. એ જ રીતે આજનાં સુખો દેખાતાં
 લગતોમાં અસંતોષનો અગ્નિ નહિ પહોંચે એમ માનનાર
 જમમાં રહેશે.

આપણે બીજા પત્રમાં આ પ્રશ્નને હોડે સુધી જોઈએ.

કરોડોનાં સમ્રજવન

ઝાયા પત્રમા આપણે કરોડો માણસોને નામે થોડોક વિચાર કર્યો, આ પત્રમા એ વિચાર વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કરીએ. સગન વિધેના સામાજિક સુધારા વિષે કે સ્ત્રીજીવનના ઉત્કર્ષ' વિષે જ્યારે વાત નીકળે છે ત્યારે એમ કહેનામા આવે છે, 'આ પ્રશ્ન ઉપદ્ધા ધરના મુઠ્ઠીબર માણસોને ખજાનગાવી રહ્યો છે, વિશાળ આમ જનતા તો પોતાનું સામાજિક જીવન શાંતિપૂર્વક ગાળે છે. એમને નથી પરાધીનતા લાગતી કે નથી અસતોષ લાગતો.' ક્યારેક તો એટલે સુધી પણ સામજીવાનું મળે છે કે, 'આજના યુવક-યુવતીઓના તોફાનની પાછળ બકિતવિકાસનો કે કોઈ સમાજસુધારાનો પવિત્ર ખ્યાલ નથી, પણ સામાજિક ગાંધતા-ઓને સર્ધ સમાજમાં સંગમિત જીવન જીવવું' પડે છે તેમાથી છૂટવાના આ જવા પ્રયત્નો છે. યુવાનો સ્વચ્છંદ છપ્પે છે, પોતાની

બધી જ લાલસાઓની તૃપ્તિ ઇચ્છે છે, અને એ બધું ન્યાય
પ્રણાલિ એ માટે ' સુધારા પણ ઇચ્છે છે. "

આ આરોપોનો આપણે વિચાર કરીએ.

પ્રથમ તો એ જ જોવાનું છે કે, જે કરોડો માણસોનાં
નામે ફાવે તેમ બોલવામાં આવે છે એ કરોડો માણસો કેમ
છવે છે ? સમાજસુધારણાનો વિચાર ધડીક એક બાજુ રાખી
આપણે જોઈએ કે, એમનાં જીવનમાં બીજો કોઈ અસંતોષ
છે ? તેઓ આર્થિક રીતે પાપમાલ છે અને બેઠ્ઠી શુભાશીમાં
જીવન ગુજારે છે, એ માટે તો કોઈ સાર્વજિકની જરૂર
નહિ પડે. એમાંથી છૂટવા તેઓ ઇચ્છે છે ? છેલ્લાં સોળ વર્ષની
રાજકીય જાગૃતિને લઈ આપણે એ લોકોમાં થોડોક અસંતોષ
જોઈએ છીએ, પણ એટલી વાત તો આ ઉપરથી ફક્ત માય
છે કે એ લોકોમાં અસંતોષ ન દેખાતો હોય તો એનું કારણ
પોતાના જીવનમાં એમને સંતોષ છે એ નથી, પણ એમને
બીજું કશું સ્પષ્ટ જ નથી એ છે. એમની પાસે ત્યાં સુધી
એવા વિચાર આવ્યા જ નહોતા કે, 'આપણે ધાન પેદા કરનાર
છીએ, આપણે શાના જૂખ્યા રહીએ ? આપણને જૂએ મારનાર
સામે આપણે લડવું જોઈએ' ત્યાં સુધી તો એ લોકો એમ જ
સમજતા કે, આપણા દુઃખનું કારણ બધે રાખ કે જમીન-
દારનો અન્યાય હોય, પણ એ તો હોય જ; આપણાં નરીજ
એવાં. એમના કાનમાં કોઈએ મંત્ર ફૂક્યો: ' નસીબની
વાતમાં કંઈ સાર નથી. આ બધાએ તને બોળ્યો છે, ' અને
એ જમીન મેળો. એમ જ, જે દિવસે આ કરોડના કાનમાં એ

સમ-એક સમસ્યા

અવાજ પહોંચશે કે, 'ઓ પુરુષ કૈરતાં જરાયે બિતરતી નથી, ઓ પુરુષની ' સાવેલી ' કાર્ક ચીજ-વસ્તુ નથી, ધરતું દોર નથી, ભોગ ભોગરવાનું સાધન નથી, ' તે દિવસે એ જીવનમાં આગ સળગી બઠવાની છે.

એમનાં હૃદય સુધી આ અવાજ નથી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી શાંતિ દેખાય છે, પણ એ શાંતિમાંયે અંદર ધીખી રહેલા જવાલામુખીની શાખ પૂરતા હોય એવા પ્રલંભો બન્યા કરે છે. આપણે ત્યાં હજારો વધે થયાં આ વિચાર મનજૂનપણે પડ્યો છે કે, બાળકોનાં સગન કરવાની માળાપની ફરજ છે. આ વિચાર ' ફરજ ' તરીકે જ અમલમાં આવતો હોય ત્યાં સુધી તો વાંધો નથી, પણ બાળકોનાં સગન એ માળાપની હકુમતની બાજી બની જાય છે ત્યારે એ વિચારનું આખું સ્વરૂપ બદલી જાય છે. જે ' કરોડો 'ની આપણે વાત કરી તે કરોડોમાં આ વિચાર અત્યંત પ્રગળ રૂપમાં વસેલો છે-એટલે જ બાળકોની ભયાનક રૂઢિ, કામદાયો છતાં, નાખૂદ નથી થતી. આવાં બાળકોએનાં પરિણામરૂપ સાખો જોઈ ' શાંતિપૂર્વક 'નું જીવન મુગ્ધરતા દેખાય છે ખરાં, પણ એ તો મમે તેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે જીવતાં જોડો, બાળકો, હરિજનો, ખેડૂતો અને મનુશની પેઠે જ ને ?

આ શાંતિનું એક કારણ આપણે એ જોયું કે એ લોકો-માંના મોટા ભાગને બીજી કશી ખબર નથી હોતી. બીજું કારણ એ છે કે, એ લોકો માત્ર હંપતીજીવન જ નહિ, સમગ્ર જીવન શાંતિપૂર્વક જીવવા ઇચ્છનારાં હોય છે. મમે તેવી

સુસ્કેલીઓ વચ્ચે, ચાલતા પ્રવાહની જરૂર પણ સામે થયા વિના પોતાનું જીવન ગ્રાહ્ય લેવા હમેશાં ચયતાં હોય છે. લગ્નની સાથોસાથ વફાદારીનો જે ખ્યાલ એમનામાં પ્રગટે છે તે ખ્યાલ એમના સંસારજીવનના હોડકાને ધણાં તોફાનમાંથી બચાવી લે છે. 'સાથે જીવવાનું જાહે!' એ સત્ય પ્રબળપણે મન ઉપર હસી મવા પછી પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મૂકી, જરૂર પડે એને કચડી નાખી, એ એકબીજાને અનુકૂળ થાય છે અને એમાં પણ પ્રરુપ કરતાં સ્ત્રી બીચારી વધુ ત્યાગ કરતી હોય છે, કારણ કે એનો પતિ એના મનમાં પરમાત્માસ્વરૂપે પિરાજેલો હોય છે.

સામાન્ય લોકોનું આ પ્રકારનું માનસ આપણે સમજી શકીએ તો એ ભોંકોમાં અસંલોચની હસ્તી બતાવનારા જે પ્રસંગો બને છે તેના મૂળમાં કેટલી ભવંકરતા પડી હશે તેનો કંઈક અંશે આપણને ખ્યાલ આવી શકશે. એ વર્ગનો મોટો ભાગ શાંતિપ્રિય હોય છે, એમને તોફાન કે બળવો મમતું જ નથી, જ્યારે સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડે છે ત્યારે જ એ સામે થાય છે અને ખરુંખીટું કરી નાખે છે.

એટલે કરોડો માણસો શાંતિમય જીવન ગ્રામરી રજાં છે એમ માનવું અને હિંદુસ્તાન સુખી છે, સમૃદ્ધ છે, મોઈને દર્શી તાણુ નથી, એમ માનવું—એ બંને માન્યતા વચ્ચે ખડું તફાવત નથી. આપણાં લગ્નજીવનની દેખાતી શાંતિનું મોટું કારણ તો સ્ત્રીઓની સુલામ દસા જ છે. આપણી શાંતિમાં અર્ધો માનવતાનો પ્રાસ થઈ રહ્યો છે, એટલે આપણે શાંત દેખાતાં દળરો

લંકા-એક સમસ્યા

દંપતીજીવનથી રખે દરખાંઈ નહિ એ! આપણે આમળા જોઈશું કે લગ્નજીવનમાં પરાધીનતા આવે જ છે, આવશ્યક પણ છે, પરંતુ એ તો પરસ્પરની પરાધીનતા-આજના જેવી એકપક્ષી નહિ. પરસ્પરની પરાધીનતાનો અર્થ જ એ થયો કે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી પરાધીનતા, અને એટલે સંવત્સર સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ મૂક્યા વિના લગ્નજીવન સુખી થઈ શકે જ નહિ, પણ એ કાપ જાને પક્ષે ન મુકાય તો એ પતિપત્ની મટી જાય અને જાલિમ તથા શુભામ બને. આજે સમાજના મોટા ભાગની એ રિયલિટી છે. એ પણ કહી દઉં કે જ્યાં એ રિયલિટી નથી ત્યાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ બહુ બળવાન હોય છે. યુરુષ કાં તો એને પહોંચવાના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. અને કાં તો સક્રિયતા પશુ વિષયનો શુભામ હોવાને કારણે એને સ્ત્રીની શુભામી સ્વીકારવી પડી હોય છે. આપણે આપણાં ઘરોમાં ને પાડોશીઓનાં ઘરોમાં નવી વહુ આવે છે ત્યારે જે વાતો થાય છે તે ઠાઠકિ દિવસ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીએ તો આ વાત સમજવામાં જરાયે સમય નહિ લાગે. નવી વહુ આવતાં જ માખાપ તરફથી અને વડીલો તરફથી છોકરાને સીવી કે આડકતરી રીતે દરેક પ્રસંગે એમ-કહેવામાં આવે છે: 'જો, પહેલથી જ કાજુ રાખજો, પહેલેથી છૂકું મૂક્યું તો પછી બાજી બગડી જવાની છે.' આવી શિખા-મજા આપનારાં પણ સમાજનાં જ અંગો-સીપુરુષો જ છે એટલે સમાજનું માનસ કેવું છે તેનો આ અવલોકનથી આપણને ખ્યાલ આવી શકશે.

આ રિયલિટીમાં આજની લગ્નસંસ્થાની આખી ધમારત એનાં શુભતત્ત્વો સમેત તોડી નાખવા માટે નવા યુગના જુવાનો

તૈયાર થયા હોય તો એમાં એનો ૩૩ દોષ ૧ ને ધરેડ મુજબ ચાલનાર ન હોય, ને કરોડો ઘેટાંઓની હારમાં બેસવા તૈયાર ન હોય, ને માનવી તરીકે વિચારશક્તિ ધરાવતો હોય, તે આજની લગ્નપ્રથાને એક ધડીભર પણ ક્યાંથી સાંખી શકે ? એને બળવો કરવાનું-તોફાન કરવાનું-હિલ ચાલ ને તાકાત ન હોય તો એ છાની રીતે ભંગ કરે, તાકાત હોય અને સંયમ ન હોય તો એ નક્કેટ ચર્ધને ભંગ કરે, અને તાકાત અને સંયમ બંને હોય તો વ્યવસ્થિત રીતે ખુલ્લો બળવો કરે. આજે આપણે આ ત્રણે પ્રકારના જીવાનો જોઈએ છીએ.

આજની સ્થિતિને મિટાવવા માટે શું કરવું જોઈએ તે આપણે આગળ વિચારશું, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સમાજના નિયમોનો છાની રીતે ભંગ કરનાર કદી એ નિયમને હાવી શકતો નથી. નિયમોનું પૂરું પાલન ન થવાથી નિયમની શક્તિ ધટી જાય છે, પણ છાની રીતે ભંગ કરનારની શક્તિ એ કરતાંયે વધુ ધટી જાય છે, એટલે નિયમ સદા બળવાન જ રહે છે. નિયમોનો છાની રીતે ભંગ કરવો એ જાણે આપણા સમાજનું એક લક્ષણ બની ગયું હોય એવું મણી વાર દેખાય છે, એથી સમાજમાં ચોરપ્રતિ અને બીડતા જ ફેલાય છે. એમાં બીડુ સોઠો કોઈ દિવસ સુધારો કરી શકે જ નહિ.

જે વિચારથી આપણે આ પત્ર શરૂ કર્યો હતો તે વિચારના કાંટારે જ આપણે આટલું વિચાર્યું. આપણે મુદ્દો તો એ છે કે, આજની લગ્નપ્રથામાં વ્યક્તિજીવનનો ખ્યાલ નથી અથવા અત્યંત ઓછો છે, સમાજને અને કુટુંબને લક્ષમાં

જાણીને જ મોટે ભાગે લાગે. યોગ્ય છે. આવી મન એક વિચાર આવે છે કે, આને લગનજીવનમાં આપણે ને અસં- તોષ જોઈએ છીએ તે અસંતોષ પચીસ વર્ષ પહેલાં હતો ? મારી એટલી ઉંમર નથી કે પચીસ વરસ પહેલાંના સમાજ ને આંખે જોયો હોય, પણ ને વાંચ્યું ને સાંભળ્યું છે તેના ઉપરથી એમ લાગે છે કે પચીસ વર્ષ પહેલાં આટલો અસંતોષ નહોતો જ. જો નહોતો તો એનું કારણ શું ? ત્યારે માણસો અચાનક હતાં ? નવા વિચારો આવ્યા નહોતા ? આપણે આગળ વિચાર્યું કે આજે જોઈએ અસંતોષ દેખાતો હોય તે એનું એક કારણ અચાનક છે, પણ એ સાથે જ આપણે જોયું કે એવું જ્ઞાન નથી પહોંચ્યું ત્યાં પણ અસંતોષ અતિ અનિષ્ટ રૂપે ફાટી નીકળ્યો હોય એવા પ્રમંથો જાળી રહ્યા છે, અને ધરડાંમાં કડે છે કે પચીસ વર્ષ પહેલાં આપણું નહોતું થતું ; આ જે માણસોએ જીવ કે ધરડાંએને આજની એકેય વાત ડુચ્છતી નથી એટલે આને દેખાતા જણા દોષોને એ આને પ્રવર્તતા નવા વિચારોનું પરિણામ ગણાવે છે અને પોતાના જમાનાને શ્રેષ્ઠ ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ બાબતમાં મને એવું નથી લાગતું. ઇતિહાસની વાત જાણુએ મૂકીને પણ હું વિચારણા જ આ પ્રશ્નને તપાસું છું તો મને લાગે છે કે, પચીસ વર્ષ પહેલાં જોઈએ અસંતોષ હશે અને સો વર્ષ પહેલાં એથીયે જોઈએ હશે, અને સંભવ છે કે જૂના કાળમાં એ અસં- તોષ અતિ સૂક્ષ્મ રૂપે જ હોય. હું આમ શા માટે વિચારું છું તે જણાવું. પ્રાચીનની પ્રથંસા કરવાનું કામ મારું નથી, તેમ આધુનિકની પ્રથંસા કરવાનું પણ નથી; અને આમાં પ્રથંસા-

જેવું કંઈ છે જ નહિ, માત્ર એ સમયની પરિસ્થિતિનું દર્શન આપણે બરાબર કરી ચકીશું તો આખી વાત સમજાઈ જશે. એટલે હું એમ કહેવા માગું છું કે, જૂના કાળમાં કે પચીસ-પચાસ વર્ષ પહેલાં અસંતોષનું પ્રમાણ એટલું હતું તેના કારણેમાં અજ્ઞાન કે નવા વિચારોનો અભાવ એ મુખ્ય નહોતાં, પણ તે દિવસની સમાજની રચના હતી.

આપણે હવેના પત્રોમાં એ જોઈએ.

વરસો પહેલાં

સમાન જોડનાર યુવક-યુવતીમાં સમાન સંસ્કાર અને સમાન આદર્શો આવશ્યક છે અને એટલી જ આવશ્યકતા એકબીજાની ટેવો અને પૂર્વજીવનની માહિતીની છે. [પરસ્પરકું આકર્ષણ એ સૌથી હિતમ તત્ત્વ છે, પણ કમરો માણસોને એ પ્રાપ્ત ન થાય એમ મને લાગે છે. એ વિષે વધુ વિચાર આપણે પછી કરીશું. પણ લગ્નજીવનની સંજ્ઞાનામાં સમાન સંસ્કાર અને આદર્શો તેમ જ જીવનની ટેવો અને પૂર્વજીવનની પિછાન અત્યંત જરૂરી છે આ બે તરવો હોય તો બનતાં સુધી લગ્નજીવન નિષ્ફળ ન જાય. અહીં હું સમાન સંસ્કાર એટલે બધી રીતે સમાનતા એમ નથી કહેવા માગતો, સરખા ઢેંગવણી, સરખી શુદ્ધિ, સરખી લાગણી, સરખી ટેવો એમ પણ નથી કહેવા માગતો, હું તો સરખા સંસ્કાર કહેવા માગું છું,

અંનેને ગમવા ન ગમવાની વસ્તુઓ લગભગ એક જ હોય; જીવનના વ્યવહારો વિષે વિચારવાનું આવે તો લગભગ એક જ રીતે વિચારે એવું માનાસિક ઘડતર હોય; ગ્રેમ, હિદારતા, ધસાવાની વૃત્તિ વગેરે ગુણો લગભગ સમાન હોય-એને હું સમાન સંસ્કાર કહું છું. અને જીવન વિષેની કલ્પના-જીવનનું અંતિમ નિશાન-એક હોય એને હું સમાન આદર્શ કહું છું. આ પ્રકારની સમાનતા લગભગ આવશ્યક છે. આ હિપરાંત એક-ખીજની ટેવોની અને પૂર્વજીવનની આદિતી પણ બરૂરી છે એ એટલા માટે કે, નિત્યજીવનમાં એકખીજને અનુકૂળ થી રીતે યર્ષ સકાશે તેનો ખ્યાલ આવે. મને લાગે છે કે આટલું હોય તો લગભગ જીવનમાં અસંતોષનું પ્રમાણ કેઈ દિવસ હદ બદલ ન જાય. હવે આપણે વિચારવાનું એ છે કે આ તરવો પચીસ-પચાસ વર્ષ પહેલાં આજના કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હતાં ?

આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે તે દિવસની અને આજની લગનપ્રથામાં તો ખાસ ફેર નથી પડ્યો. યાત્રિયાં બંધન પણ લગભગ સરખાં જ રહ્યાં છે. આજે તો પરણનાર ધુમલ ઢાઈ ઢાઈ રથએ એકખીજને 'ગેવાનું' ફાંસ પણ કરે છે. તે દિવસે તો એટલું પણ નહોતું. આજ કરતાંયે વધુ કડક રીતે તે દિવસે ગાંધાપોના હાથમાં પુત્ર-પુત્રીનાં લગનની સત્તા હતી. આવું બહું હોવા છતાં આજનાં કરતાં તે દિવસે પેલાં તરવો વધુ જળવાતાં એમ મારું માનવું છે. ભોક્ષામાં એ તરવો જળવવાની શુદ્ધિ હતી કે વૃત્તિ હતી એટલા માટે નહિ, એ વિષે તો આજના જેવી જ રિથિતિ હતી-કદાચ આજની રિથિતિ કંઈક સારી, પણ તે દિવસે રચના એવી

હતી કે માખાંપની પસંદગીમાં જેમાં તત્ત્વોની જાગવણી થઈ જાય. દુ' તો એટલે મુખી કદુ' છુ' કે આજે આપણો જાતે જ આપણે પસંદગી કરીએ છીએ તેમાં જે જુલો થવાનો સંભવ છે તેટલી જુલો થવાનો સંભવ એ પસંદગીમાં નથી. દુ' એટલા માટે માની લઉં છુ' કે રોદલગ્ન પછીનારાં પણ સમાન સંસ્કાર અને સમાન આદર્શોને જરૂરી સમજે છે અને પરસ્પરની ટેવો અને પૂર્વજીવનની માહિતી પણ આવશ્યક માને છે; તે પછી આપણે જોઈએ કે સમાજની તે દિવસની રચના કેવી હતી અને આજની કેવી છે. આપણે એ પણ જોઈએ કે એ સમાજરચના પ્રમાણેની પ્રથા આજે શા માટે ન ચાલી શકે.

ધણાં વધેલાં ઘણાં આપણે ત્યાં વર્ણવ્યવસ્થા હાખલ થઈ ગઈ છે દુ' ખાડુ' છુ' કે એ પ્રજનપૂર્વક હાખલ કરવામાં નહિ આવી હોય, રવાબાધિક રીતે એ રિયલિટી આવી દશે અને તે દિવસે શાખા માણસોએ વિચાર કરી એને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે નિયમો પડી કાઢ્યા હશે. વર્ણવ્યવસ્થા એ સમાજરચનાનો આદર્શ છે કે નહિ એ ચર્ચાનું આ સ્થળ નથી. આ તો જે હતું તેની વાત ચાલે છે. વ્યવસ્થિત વર્ણોને લઈ સમાજમાં ઊલ્લસપામ્ય બદ્ધ ઝાઝી થતી અને લગભગ આખો સમાજ સ્વરૂપી રીતે જ જીવન ગુજારતો. તે દિવસે કુટુંબો પણ આજના પ્રમાણમાં વ્યવસ્થિત હતાં, કારણ કે મોટે ભાગે પિતાનો ધધો જ પુત્ર કરતો અને પિતાને જ પોતાના આદર્શ જેવા નજીક. એક એવી માન્યતા પણ પ્રજાજી સ્વરૂપમાં હતી કે પુત્ર પિતાની છાયા સ્વીકારવી જ જોઈએ. તે દિવસે યત્રો નહોતાં, દુનિયામદે ગમે ત્યાં હોડ્યા જવાની સગવડો પણ નહોતી, જીવનની જરૂ-

રિવાતો ખડુ ઝોણી હતી અને તે યોગ્ય પરિશ્રમપૂર્વક મળી રહેતી. હું ખડુ જૂના કાળની વાત નથી કરતો—યંત્રયુગ આવ્યા પહેલાંની જ વાત કરું છું.

હવે આપણે જોઈએ કે આજે માળાપો પસંદગી કરે છે તે કઈ રીતે કરે છે. તેઓ વર કે કન્યાને જુએ છે, આડતરી રીતે એના વિષે જાણી શકાય એટલું જાણી લે છે; પણ મુખ્યત્વે તેઓ વર કે કન્યાનાં માળાપને જ જુએ છે, એનાં કુળને, આખરને, એમના વડવાઓની કારકિર્દીને, એ કુટુંબમાં વસેલાં બીજાં માણસોને, અને એટલું જ નહિ, પણ એ કુટુંબનાં દીકરા-દીકરીઓ પરધાઓ હોય તેમનું સંસારજીવન કેવું વીતે છે તે પણ તપાસે છે અને એ બધી તપાસને વર કે કન્યા કરતાંયે વધુ મહત્ત્વ આપે છે. આજે આ સ્થિતિ વતી છે તે નથી નથી. આ પ્રમાણે જ વધુ કડક રીતે પહેલાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તતી. મારું એમ માનવું છે કે આમળા આજના કરતાં બમણે કડક રીતે પણ કંઈક વિચારપૂર્વક આ વસ્તુ થતી. એમ માલૂમ પડે છે કે ઉત્તરોચર વિચાર ઝોડો થતો ગયો છે અને એ રીતને હાંપુર્વક પકડી રાખવામાં આવી છે. જો વિચારશક્તિ જાગૃત રહી હોત તો આજે એ રીતમાં ફેરફાર થયા જ હોત, કારણ કે આજની સ્થિતિ તદ્દન પલટાઈ ગઈ છે. સ્થિતિમાં શેષ પડેલાં આળ્યો છે તે જોવા પહેલાં પહેલી રીતની પાછળ કયા વિચારોનું—કઈ મણતરીનું જળ દણ તે આપણે જોઈ લઈએ. મને લાગે છે કે એની પાછળ ચોક્કસ વિચારો હતા જ.

પહેલો વિચાર એ લાગે છે કે, તે દિવસે બ્યકિનો સ્વતંત્ર-

પણે વિચાર નહોતો થતો. વ્યક્તિ એ કુટુંબનું અંગ છે એ રીતે જ-એટલું જ એને મર્યાદા અપાવું. કુટુંબમાં એક પણ માળખાનો ઉમેરો કરવો કે કુટુંબને બીજા કુટુંબ સાથે સંબંધ બાંધવો એ એક વ્યક્તિનો પ્રશ્ન નહિ પણ આખા કુટુંબનો પ્રશ્ન હતો, એટલે પરબુનાર વ્યક્તિ નહિ પણ આખા કુટુંબનો મુખી આ બધી તપાસ કરતો; કારણ કે પરબુનાર વ્યક્તિ તે પોતાના ઓછા અનુભવને લઈ, ક્યારેક આઠપંથુને લઈ, ક્યારેક સ્વાર્થવશ બની, ભૂલ કરી બેસે એવો ખ્યાલ ગહેતો.

બીજો વિચાર એ લાગે છે કે, કુટુંબો વ્યવસ્થિત અને સિધ્ધ હોવાને કારણે સામાન્ય રીતે કુટુંબમાં જે પ્રમાણના શુભ-અશુભ હોય તે જ પુત્ર-પુત્રીમાં બીતરે અને કુટુંબમાં જે પ્રમાણના આદર્શો પોષાતા હોય તે જ પુત્ર-પુત્રીનાં શુભમાં પણ હોય એ પ્રકારની માન્યતા. કુટુંબને અને એની આજીવ-આજીવના વાતાવરણને તપાસી લઈએ તો એમાં જન્મ પામનાર એમાં જ બીછરનાર, એ જ રીતે શુભનાર વ્યક્તિને બહુ તપાસવાની જરૂર ન રહે અને બનતા સુધી પરીક્ષામાં ભૂલ ન થાય એ જાતનો ખ્યાલ.

મને લાગે છે કે, આ બંને વિચારો એ પરિસ્થિતિમાં સાચા હતા. ઉપરાંત, એ દિવસોમાં આજના જેવા ઉગ્ર સ્વરૂપમાં વર્ગભેદ પણ નહોતો; અને જે નજીક બેઠે હતા તે સમાજના ખ્યાલમાં હતા અને એ તરફ જરાપર લક્ષ અપાવું. ભાગ્યે જ અધ્યતમવર્ગનો માણસ કેઈ અમીર-ઉમરાવને પોતાની ઠંઠા આપવા જતો. સામાન્ય રીતે પોતાના કુટુંબમાં જ, ખર્ચ

એકબીજાનો પૂરો પરિચય હોય ત્યાં જ, આ પ્રકારના વ્યવહારો થતા.

આટલા ઉપરથી સમાજનું હશે કે તે દિવસે લગ્નજીવનમાં અસંતોષનું પ્રમાણ ઓછું હતું તેનાં કારણોમાં અજ્ઞાનનો અભાવ એ મુખ્ય નથી પણ પસંદગી બનતાં સુધી સાચી થતી એ છે. અજ્ઞાન નહોતું જ અથવા એ લગ્નો આદર્શ હતાં એમ હું કહેવા નથી માગતો, કારણ કે તે દિવસની રચનામાં પણ સ્ત્રીને પોતાનો પતિ તો પ્રભુ જ હતો, અને માત્ર પતિ જ નહિ પણ કુટુંબનાં સહુ માનતા કે પહોંતો ધર્મ કુટુંબની સેવા કરવાનો, કુટુંબનાં રીતરિવાજ સમજી એને અનુસરવાનો અને પોતાનાં માળાપનો ખ્યાલ ગૌણ કરી આ ધરને જીવનનું સર્વસ્વ માનવાનો છે. જ્યાં આવા એકપક્ષી ત્યાગને રવાન હોય ત્યાં આદર્શ લગ્નનું નામ ન શોભે, પરંતુ આજની સરખામણીમાં તો એ લગ્નો સારા હતાં જ એમ હું એકસમયે માનું છું. ધણીવાર એમ થઈ જાય છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંને સમાજનાં સરખાં જ અનિષ્ટાપાત્ર અંગો છે એ વિચારનો સમાજમાં સ્વીકાર થઈ જાય તો લગ્નનાં અર્ધો ઉપરાંત અનિષ્ટો નાશ પામે.

આપણે જોયું કે આગળનાં લગ્નોમાં અસંતોષનું પ્રમાણ ઓછું હતું તેનું મુખ્ય કારણ લગભગ સાચી એવી પસંદગી હતી. લગ્નની પ્રથા અને પસંદગીની રીત તો આજે એવી જ રહી છે, પણ આખી કુટુંબરચના અને સમાજરચના બદલાઈ ગઈ છે તે આપણે સમાજ જોતો જ નથી. જો આપણા

વડીલો વેળાસર નહિ ચેતે તો આનું પરિણામ છુટું જ આવવાનું છે—આવવાનું કયાં, આવી જ રહ્યું છે. રાજા ને રાજા આપણે મોકાવનારા બનાવ નથી બેતા ? નથી વાંચતા ? નથી સાંભળતા ? કહે આપણા વડીલોએ, અને એ જ પ્રધાને ટકાવી રહેલા સીએ, સમજી લેવાની છેલ્લી ધડી આવી પહોંચી છે.

સમાજની રચના બદલાઈ ગઈ છે, કુટુંબો ઢિન્નબિન્ન થઈ ગયાં છે, વર્ણોત્તમનો લોપ થવા આવ્યો છે. આજે પિતે કાઠિવારાડના ગામડામાં વસતા હોય છે અને પુત્ર દરિયાપાર રહેતા હોય છે. બચ્ચારનાં સાધનો વધી જવાથી પક્ષદંડીનું ક્ષેત્ર વિશાળ બન્યું છે. ધંધા-રાજમાર અને જીવનના બીજા બચ્ચારને અંગે બીજા વર્ગો સાથે સંબંધ બંધાયા છે. દુનિયાનો એક પલ્લુ છેડા એવો નથી રહ્યો કે જ્યાં ન જઈ શકાય, અને ધરતીના પડ ઉપર કયાંય પલ્લુ નાનો સગ્ગે બનાવ બને તેની થોડા જ કલાકોમાં આખી દુનિયામાં જલ્દી ન થઈ જાય. માણસોએ વિચારવા માંડ્યું છે અને એ વિચારો ચારા હોય કે નરસા હોય પલ્લુ છાપાઓ વાટે, પુસ્તકો વાટે, નાટક, સિનેમા ને રેડિયો વાટે આખી દુનિયામાં પ્રતિક્ષણે પ્રસરી રહ્યા છે. આવે વખતે આપણે જૂની જ પ્રધાને, એના એ જ સ્વરૂપમાં, સંધરી રાખીએ તો આપણા જેવું મૂખ કાણ ? આજે પિતા ઉપરથી પુત્રની પક્ષદંડી ચાપ એવું રહ્યું ■ જ કયાં ? મોચીનો દીકરો વડીલાત કરતો હોય છે અને વાણિયા-બાજીરુનો દીકરો સિપાઈગીરી કરતો હોય છે એ આપણે કયાં નથી જાણતા ? દૂર શા માટે, હું મારો પોતાનો જ વિચાર કરું છું તો હું

૨૫૦૮ જોઈ શકું છું કે મારા પિતા ને એમના પિતા વચ્ચે જે અંતર હતું તે કરતાં તો હજારગણું અંતર અમારા બે વચ્ચે આજે છે-અરે, અમે ઊલટી જ દિશામાં વેગબર કૂચ કરી રહ્યા છીએ.

સમાજનો મોટો ભાગ હમેશાં વિચારોમાં આગસુ રહ્યો છે. જૂની પ્રથાને ટકાવવા એ તનતોડ મહેનત કરશે, એ માટે જેટલી મુશ્કેલીઓ આવી પડશે તે સહન કરશે, કુટુંબજીવનમાં એર ફેલાઈ જશે તો પણ સાંખી શકશે; પણ વિચારની જે માફ બંધાઈ ગઈ છે તે તો નહિ જ કાપે. આ વિચારહીન નિયમનો જાણે અત્યાધાત થતો હોય તેમ આજે નવા વિચારોનાં મોળાં ઊછળવા લાગ્યાં છે. જૂનું બધું બાળી નાખવા માટે કેટલાય જુવાનો તત્પર થયા છે તે આપણે જાણીએ છીએ. જે નિયમન સમાજજીવનની રક્ષા માટે આવશ્યક અને વિવેકપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય, વ્યક્તિવિકાસને બળ આપનારું હોય, તે પણ કાગળી દીધાના દાખલાઓ બનતા જ જાય છે. મને એમ થાય છે કે આજે આપણે મંકાતિકાગ્રમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. આપણે નહિ ચેતીએ તો જૂની લગ્નપ્રથાનાં શુભ-તત્ત્વોનો પંથુ નાશ થવાનો છે અને એ સાથે જ આપણી કુટુંબસંસ્થાનું પણ આવી બનવાનું છે.

આ પરિસ્થિતિમાં આપણે સમજી જુવાનો શું કરીશું ?

ફરજિયાત કુંવારાપણું

જૂની લગ્નમથાના દોષો આપણે દુઃખમાં જોયા, પણ એ તો એના તાર્ત્ત્વિક દોષો છે, એના બ્યવહારિક દોષોનો તો ઠાઈ પાર નથી લગ્નમાં શાંતિ-જોળનાં બંધનો, જીયા-દલારાં કુટુંબોનાં બંધનો, વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય, સાટાં વગેરે એક એક દોષનું પૃથક્કરણ કરીએ તો દરેક માટે પુસ્તક લખવું પડે, પણ એ બધા દોષોને ટપી જાય એવા બે દોષ મને લાગ્યા છે. એક તો ફરજિયાત વિધવ્યઃ એ સીઓ માટે અને બીજું ફરજિયાત કુંવારાપણું: એ પુરુષોને માટે. આ બેમાં કયો વર્મ વધુ કડુણપાત્ર છે તે કહેવું કઠણ છે. દેખીતી રીતે તો વિધવાઓ જ દુઃખ, અપમાન, તિરસ્કાર વગેરે અહન કરી રહી છે અને અપંગિણીત પુરુષોમાંથી તો કેટલાક ‘નાગા’ થઈને પણ સમાજ-માં ફેલાઈ કરે છે; પણ મને લાગે છે કે એ નફરત દેખાતા

માણસો પણ દવાપાત્ર જ છે. એની નફરતાઈના દોષમાંથી સમાજ છટકી શકે એમ નથી. વિધવાના મન ઉપર તો રિવાજનું એટલું પ્રાબલ્ય હોય છે કે એ મનને રાત-દિવસ માપી કરે છે, પણ પેલો પુરુષ તો રાત-દિવસ એને ઝંખતો જ જીવનની પગો ખસાર કરે છે.

આ કરનિયાત કુંવારાપણા તરફ આપણા સમાજમાં બહુ ઓછાનું ધ્યાન મળ્યું છે. આપણો આજીવ્યાજીવ જ આપણે આંખ ફેરવીએ તો આપણા કે આપણા પાડોશીના કુટુંબમાંથી આવ્યા પુરુષો મળી આવે એવડી મોટી એની સંખ્યા છે, વધુ ખાતરી કરવી હોય તો ડાઈ સમાજસેવકને પૂછજો. મને સમાજ-સેવાના ત્રણ-ચાર મસંજો સાંપડ્યા છે તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એવાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ડાઈ વિધવા, ત્યક્તા કે દોષિત કુમારિકા માટે થોડા પતિની માગણી કરવામાં આવે છે ત્યારે સેંકડોની સંખ્યામાં અરજીઓ આવી પડે છે એ ફરક સમાજસુધારકનો અનુભવ હશે. અને એ અરજી તમે જુઓ તો તમારે હસવું કે રડવું તે તમે નક્કી જ ન કરી શકો. એ અરજીમાં પોતે કેમ અપરિણીત રહી ગયો છે તેના કારણો આપ્યા હોય, પોતાની લાયકાત આપી હોય, પોતે પરણીને એના સાથી સાથે કેમ વર્તશે એનું ધ્યાન પણ આપ્યું હોય. સામે જ આપણું હૃદય રડી બેઠે એવું એ વર્ણન હોય છે. આ કામગીરી વાંચીને માણસોને હસતા પણ મેં જોયા છે, પણ એમ તો આપણે શાના ઉપર નથી હસતા ? બિખારીના ચેનચાળા ઉપર નથી હસતા ? અર્ધમંત્રી અર્ધગતા ઉપર નથી હસતા ? ગાંડા માણસના તોફાન ઉપર નથી હસતા ? પેટને ખાતર નાચ કરતી

સંમ-એક સંમરુપા

ને શરીર વેચતી વેચ્યા ઉપર નથી દસતાં આપણે દરીએ તો
છીએ, કારણ કે આપણે કે આપણું સ્વજન એ રિયલિટીમાં નથી.
અને આપણને નાનપણથી એવી તાલીમ મળી હોય છે કે આપણા
માટે અને આપણાં સ્વજનો માટે આપણા હૃદયમાં સદૈવ પ્રેમ
જીભરાતો રહે અને જીજ્ઞાસો માટે નિર્દયમાં નિર્દય ચતાં પણ
આપણે આંચકો ન ખાઈએ.

વિધવાના પ્રશ્નને આપણે પછી વિચારીએ. આ ફરજિયાત
કુંવારાપણું શી રીતે ટાળી શકાય? લગ્ન એ કંઈ એવી જાખમ
નથી કે એ માટે કાપદો કરીને એવો કુકમ બહાર પાડીએ કે
કોઈ યુવક કે યુવતી આટલી ઉંમર પછી કુંવારાં રહી શકશે જ
નહિ. પણ સમાજની આજની રચનામાં ફેરફાર કરવા માટે
કાપદાની મદદની જરૂર પડે તેટલી જરૂર લેવી જોઈએ.
ફરજિયાત કુંવારાપણાના મૂળમાં શું છે? જાને લઈને એમ
બને છે? કોઈ કહેશે કે જાતિમાં કન્યાઓ ઓછી હોય છે તે
જાતિમાં એમ બને છે, તો કું કહીશ કે એ વાત ખોટી છે,
કારણ કે જે જાતિઓમાં ઘણી કન્યાઓ છે અને જેનાં માખાપ
રાતદિવસ જેને પરણાવવા માટે ચિંતાવર હોય છે તે જાતિમાં
પણ આવા સેંકડો પુરુષો મળી આવે છે-કારણ કે આપણા
સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાનાં જે ધોરણો બંધાયેલાં છે તે ધોરણ પ્રમાણે
જે મોટા બાગના માણસો ચાલે છે અને એમ ચાલે છે
માટે જ તો એ ધોરણો ટકી રહ્યાં છે. સૌથી વધુ પ્રતિષ્ઠા
પૈસાને વરી છે અને ત્યારપછીની પ્રતિષ્ઠા શિક્ષણને વરી છે;
એટલે. પોતાની અમે તેવી કન્યા માટે માખાપ પૈસાદાર અને
અથવા શિક્ષિત છોકરા જ શોધે છે, અને કન્યાની પસંદગીમાં

પૈસાદારતું ધ્યાન ઝાણું રખાય છે પણ વધુ મહત્ત્વ રૂપ અને શિક્ષણને મળે છે. આમા બિચારા ઝાણું લણેના અને પૈસા વિનાના રવડી પડે છે. કન્યા કુરુપ, અશિક્ષિત અને ગરીબ ત્રથી હોતી એમ નહિ, પણ આ કમભાગી સમાજમા એક એવો વર્ગ પેદા થઈ ગયો છે જે આ બાગતની કુશળતા ધરાવે છે. દરેક ગામમા એ અવ્યવસ્થિત વર્ગના માણસો મળી આવશે કે જે અનેક ધરોના આવા વ્યવહારોનો ઉદ્ભવ વાળી આપે આ માણસો કન્યાને ગમે તેમ કરીને પણ પરણાવી દે છે. આપણા સમાજમા એ સંસ્કારો તો અત્યંત દૃઢ છે કે કન્યા કુવારી રહી શકે જ નહિ, એટલે એના વિષે બાળાપો નાનપણથી જ ચિંતા-દુર રહે છે અને મોઢા મળતા જ એ ચિંતા દૂર કરે છે. ત્યારે છોકરા માટે એ રિચ્છિત નથી. એના માળાપો એની ચિંતા કરે છે પણ છોકરીના પ્રમાણમા કંઈ જ નહિ; અને એને વધનો પણ બાધ નથી, એ ગમે ત્યારે પરણી લેશે એમ લાગે છે અને વખત જતા એની ઉંમર એટલી મોટી થઈ જાય છે કે એને પરણવાની આશા જ નથી રહેતી.

સમાજના આ કુટુંબ પાત્રની આખો સમાજ મશ્કરી કરે છે, એ પુરુષ છે એટલે એને બહારની જિંદગી માળનાની હોય છે, એ દુનિયાને અરે દુનિયાના રંગરંગોને વધુ બેઈ શકે છે. જેમ જેમ એ લગ્નમા નિષ્ફળ જતો જાય છે તેમ તેમ એની તમામ વાસનાઓ ને આકાંક્ષાઓ એ એક જ ધ્વજામા કેન્દ્રિત થઈ જાય ■ દગ્ગરો લગ્નજીવન નિષ્ફળ હોય છે ને એમા સદૈવ આગતા સડકા બળતા હોય છે તે જુએ છે, પણ માતો નથી. લગ્નમા જવાગદારી અને બધનનો કાઈ પાર નથી એમ

એ જાણે છે, પણ એ તરફ ધ્યાન આપતો નથી અને લગ્ન-
વિના જીવનમાં કશું જ નથી એમ એને લાગ્યા કરે છે. એને
માત્ર વિષયવાસનાની અદભૂત વૃત્તિ સામે જ ઝઘડવાનું નથી
રહેલું, પણ એ સાથે લગ્નજીવનનાં અનેક નાનાં મોટાં-
સુખો હાપી, એમાં રાત્રી, એ મૃગજળ માટે ફાંફાં મારવાનું
પણ હોય છે.

આ સ્થિતિનું પરિણામ શું આવે ? મને લાગે છે કે આ
સવાલનો જવાબ સાચ સહેલો છે. આપણને ખતર નથી પડતી
પણ આ સવાલ અને એનો જવાબ સમાજના માટે ભારે
આકર્ષક છે.

આનો ઠાઈ ઉપાય ? એમ સર્વ રામનો ઉપાય કેવલશ્રી
છે તેમ આનો ઉપાય સમાજમાં સાચા વિચારોની કેવલશ્રીમાં
તો છે જ, પણ એ ઉપરાંત કરી સકાય એવો ઉપાય તો મને
ચાંતિ-ગોળનાં બંધનો કાપી નાખવાનો અને લગ્ન છૂટી
વિધવાઓને છૂટ આપવાનો લાગે છે. એ કામ થઈું કઠણ
છે તે કું જણું છું, પણ એમ કયો વિના તિલાંશ
આવશે જ નહિ. જો એમ બનશે તો ક્ષેત્ર થઈું વિશાળ
થશે અને એ ક્ષેત્રમાં મોઝા પાત્ર મળી રહેશે ચાંતિ-
ગોળનાં બંધનો દૂર લાય અને વિધવાઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક
પરણી રાંઠે એ સ્થિતિ સમાજમાં આવશે ત્યારે છોકરા-
છોકરી વિધેની માગની માન્યતામાં અને અતિશ્યાનાં ધોરણોમાં
પણ મોટા ફેરફાર થઈ ગયો હશે. ફરજિયાત કુવારાપણાનું
એક મોડું કારણ તો એ છે કે છોકરીને મને તેમ કરીને પણ

પરજીવી દેવામાં આવે છે અને છોકરીના પ્રમાણમાં છોકરા વિષે બેદરકાર રહેવાય છે એટલે છોકરાની હંમર મોટી થતાં એને કન્યા મળી શકતી જ નથી. મોટી વયની વિધવા મેળવવાનો એને અવકાશ નથી અને જ્ઞાતિનું બંધન હોવાથી એ ખીજી તરફ નજર કરી શકતો નથી.

એટલે આપણે બે પ્રશ્નો ખાસ કરીને વિચારવાના રહે છે—એક તો વિધવાનો પ્રશ્ન અને બીજો જ્ઞાતિનો પ્રશ્ન.

હું તો બપોટાખંધ એ કહી દેવા તૈયાર છું કે, જો જ્ઞાતિ-એનો નાશ આ ક્ષણે શક્ય હોય તો એક ક્ષણનો પણ વિચાર કરવો એમાં સમાજ પ્રત્યે શૂનો રહી છે. આજે જે સ્વરૂપે જ્ઞાતિઓ છૂલી રહી છે તે સ્વરૂપમાં એક જ શુભ તરફ છે અને તે સંઘઠનનું, એ તરફ આપણે અનેક રીતે જાળવી રાખીએ એમ છીએ, પણ બીજાં જે અશુભ તરફો મૂળથી ટોચ સુધી પ્રમદી ગયાં છે તે જ્ઞાતિઓના નાશ વિના નીકળી શકે એમ નથી. જ્ઞાતિઓનું સૌથી ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ અભિમાન, હાથ-નીચનો બેઠ છે. નાનપણથી જ બાળકના મગજમાં એ ઝેર રેડાય છે કે પોતે અમુકથી ઉપરે અને અમુકથી નીચે છે. આ એક અનિષ્ટ જ એના નાશ માટેના કારણરૂપે પૂરવું છે. એ હપરાંત જ્ઞાતિને લઈને સંકુચિતતા પેદા થઈ છે, એને લઈને ઠાઠ પણ માનવી પ્રત્યે આદર કે એમ રાખવાની જિજ્ઞાસા નીકળી ગઈ છે. વાણિયો દુઃખી વાણિયાને મદદ કરશે પણ દુઃખી વેદાણાને નદિ કરે. આજણુ પોતાના દાનનો લપચોજ આજણો માટે કરશે પણ

તમ-એક સમસ્યા

પાટીદાર માટે નદિ કહે. આમ દરેક કામ પોતાનો સ્વાર્થ ન સંધવાની વૃત્તિ રાખીને બેઠી છે. અને આવી કામોનાં પણ ઝૂમખાં બંધાઈ ગયાં છે અને એને લઈ જાય અને નીચના બે ગોટા વગેરે પડી ગયા છે. જેમકે વાણિયા-બ્રાહ્મણ એ જોય વર્ણ મંત્રાય અને કોળી-વાપરી હસકા મણાય. દરેકજના વ્યવ-દારમાં પણ એમ બોલાય છે: 'આ તે વાણિયા-બ્રાહ્મણનો અવતાર છે કે કોળી-વાપરીનો !' આ જાતિ-મંરથાએ એક બીજું અનિષ્ટ પણ પેદા કર્યું છે અને તે અનિષ્ટ એ છે કે, મજૂરીનું, મહેનતનું, સંસ્કારનું, કારીગરીનું વગેરે કામ તો વાણિયા-બ્રાહ્મણ સિવાયના વર્ગે જ કરવાનું. એ વર્ગે હસકો, મણાય અને એનાં કર્મો પણ હસકાં જ મણાય. આ રીતે સમાજને માટે જે સૌથી વધુ નુકસાન કરતો એ છે તે હનકાં મનાયા છે અને એથી જે વર્ગને એ કરવા પડે છે તે વર્ગ એને સારામાં સારી રીતે કરતો જ નથી, કારણ કે એ કામની પ્રતિષ્ઠા તો હોતી જ નથી, અને એ કામ હસકું છે માટે એને મજૂરી પણ નજીવી જ મળતી હોય છે-પરિણામે આખો સમાજ કર્તવ્યક્ષય બન્યો છે.

નવા વિચારો ધરાવનારાઓમાંથી બાગમે જ કોઈ જાતિ-ઓની તરફથી કંઈ દરેક જૂના માણસો એને ટકાવવા માટે મથવાના, કારણ કે એ લોકો શુદ્ધિથી વિચારવાની ના જ પાડે છે. વાણિયા-બ્રાહ્મણ જ ના પાડતા હોય તો તો આપણે એમ કહીએ કે એમને એમની પ્રતિષ્ઠા ટકાવવી છે, પણ જ્યાં કોળી-વાપરી ને ટેક-બંગી પણ ના પાડે ત્યારે શું પારણ ? જડતા મિત્રાણ બીજું કારણ આપી શકાય ?

આપણે જ્ઞાતિસંસ્થા વિષે થોડો વિચાર કરી લીધો. જ્ઞાતિઓ લગ્ન અનેના વિચારોમાં એટલું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે કે એ વિચારો વિના આપણે આગળ વધી શકીએ એમ જ નહોતા. કરજિયાત કુંવારાપણું, આ જ્ઞાતિઓનાં બંધન દૂર થવાથી અને વિધવાઓને લગ્નની છૂટ મળવાથી, નાશ ન પામે તો અપનાદશમ તો બની જ નાવ.

વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય અને સાટા એ આપણા સમાજના મોટા રોગો છે. અને લાગે છે કે જે જ્ઞાતિસંસ્થાઓ તુરં તો આ રોગો દૂર કરવામાં પણ ધણી મદદ મળે. અતે અનિષ્ટ—માત્ર અજ્ઞાત અને સ્વાર્થ ઉપર જ નભેલું હોય છે, સમાજમાં લગ્નને સાચા સ્વરૂપે સમજનારો વર્ગ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ એ અનિષ્ટોની શક્તિ ઓછી તો થતી જ નાવ છે, પણ દુઃખની વાત એ છે કે આપણા સમાજમાં સમજણનું પ્રમાણ હજી ઠીક છે, પરંતુ એ સમજણને આચારમાં ઉતારવા માટે જે શક્તિ જોઈએ તે નથી. સદ્બાગ્યે ‘બીજા’ અનિષ્ટોમાં એની તરફેણ કરનારો એક વર્ગ છે તેમ આમાં નથી. કન્યાવિક્રય કે વરવિક્રયમાં કોઈ લાભ રહ્યો છે અથવા એ તો સારું છે એવું કોઈ કહેવું સાંભળ્યું નથી.

હવે આપણે વૈધવ્યના પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ.

વિધવાનો પ્રશ્ન

અમારી દેશ કાલુ જાણે કેટલા પ્રયોગ ઉદ્ધવાના છે ? આંકડાયાઓ કહે છે કે, આ દેશમાં લગભગ અડી કરોડ વિધવાઓ છે. એનો અર્થ, એ થયો કે દર સાત ઓમાં એક વિધવા હોય છે. ૫૬૨ વરસ કરતાં નાની ઉંમરની વિધવાઓનો આંકડો પણ સાડા ત્રણ લાખ નેટલો છે. આ સિધ્ધિ કેટલી કડુષ અને કેટલી યરમજનક છે ! આપણા કપાળ ઉપર અરૂ-સ્વતાના નેપું ન આ બીજું કશુંક ચોટેલું છે. આ વિધવાઓને પરચવાની છૂટ આપવાની જ્યારે જ્યારે વાત આવે છે ત્યારે ત્યારે આપણા વડીલોના દુઃખ અને રોષનો પાર નથી રહેતો. એમને યાવ છે કે આજુ યતાં પવિત્રતા નાશ પામશે, ધર્મનું અધઃપતન થશે, પૃથ્વી ઉપરથી પ્રુણ થીડી જશે. આપણે નવા લોહા એ કરતાં સાવ જુદું ન વિચારીએ છીએ. આપણને યાવ છે કે આજે જે પ્રકારે વૈધવ્ય પાળવામાં આવે છે તે પ્રકારમાં દિશા,

અરાંન અને પાપ બર્મા છે. પવિત્રતાની કે ધર્મની વાત કરનાર એક દાણુ પણ આ પાપને સંપરી શકે નહિ. આ બંને વિચારો વચ્ચે સમાધાનની કોઈ આશા નથી. આપણે સમાધાન કરવું પણ નથી કારણ કે માનવજાતના કોઈ પણ બામને રવતંત્રતાનું જ્ઞાન કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. વિધવાઓને છૂટ આપનાર આપણે કોણ ? આપણે તો આજે જાલિમ તર્કને બેઠા છીએ એટલે આપણે આપણું કર્તવ્ય સમજી એ જાલિમપણું છોડી દઈએ તો 'ધણું યથું', બાકીનું બધું 'આપોઆપ લઈ રહેશે. વિધવાઓ શા માટે ન પરણી શકે એનું પ્રબળ કારણ બાજ સુધીમાં કોઈ આપી શકવું નથી. એક લ્લી દલીલ એમ કરવામાં આવે છે કે, 'સંયમ એ ધર્મનું સારતત્ત્વ છે અને વૈધવ્યમાં સંયમ રહી છે એટલે વૈધવ્ય એ દ્વિધર્મની શોભા છે.' આ દલીલ મુખ્યત્વે તો પુરુષ જ કરે છે—જેને ધર્મની દૃષ્ટિએ, કાયદાની દૃષ્ટિએ, લોકાચારની દૃષ્ટિએ બધું જ કરવાની છૂટ છે. જેમ કોઈ લખપતિ મુખ્યાને ટળવળતો જોઈ મરીબાઈનું માહાત્મ્ય વર્ણવે તેમ આપણા પુરુષો વૈધવ્યનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે. આ શકિત પ્રાપ્ત્ય એટલું બધું છે કે પુરુષો તો ઠીક, સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓ સુદ્ધાં, વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરે છે, પણ એ તો જેમ હરિજનો અસ્પૃશ્યતાનિવારણની દિશ્યાસનો વિરોધ કરે છે તેમ જ.

આ પ્રશ્નનો હોવ શી રીતે આવે ? અને થાય છે કે કોઈ પણ સુધારક દુરત જ બોલી જાય છે કે વિધવાવિવાહથી. મને એ જવાબ ખોટો નથી લાગતો. જેમ પણ લાગે છે કે આખા પ્રશ્નનો સાચો અને કાવચી હોવ એમાં જ છે. પરંતુ આપણે

ત્યારે રાગના નિવારણનો વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે રાગના કારણે પણ જાણનાં જોઈએ અને તે પણ દૂર કરવાં જોઈએ. વિધવાઓની આવડી મોટી સંખ્યાનું મોટામાં મોટું કારણ બાળકન અને વૃદ્ધબાળકન છે. 'વૃદ્ધ' બાળકન આપણા શુદ્ધાએ પૈસાના જોરે થંદર-સત્તર વર્ષની કુમારિકાઓને પરણી જાય છે તેને કહ્યું છું. આ બંને રિવાજો બંધાર છે. તેનો અંત આવે તો આ પ્રશ્નની વ્યવહારિક બાજુનો અર્થો અંત આવી જ જાય. એ 'વ્યવહારિક બાજુ' સજ્જ વિચારપૂર્વક વાપર્યો છે કારણ કે આ પ્રશ્નની તાર્કિક બાજુ પણ છે. એ જી અને પુરુષનો સમાનતાની અને માનવીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની-એ આપણે પછી વિચારીએ. આ બાળકન અને વૃદ્ધબાળકન અટકી જાય તો પ્રતિદિન વિધવાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે તે ન વધે. અને આ સાથે જ પરકુપા પછી જેણે સંસારજીવન શરૂ ન કર્યું હોય તે પરણેલી જ ન ગણાવી. જોઈએ. જો આટલું થાય તો પણ આ પ્રશ્ન થયો સહેલો બની જાય. પરંતુ દુઃખની વાત તો એ છે કે, જૂની પ્રથાને સાચવી બેઠેલા આપણા વડીલો આટલું કરવાને પણ તૈયાર નથી થતા. એમણે તો પોતાના રિવાજોને મઝામાં પાળીને પકડી રાખ્યા છે. અને થાય છે કે એ રિવાજોનો નાશ કરવા માટે આપણે જે અગ્નિનો ઉપયોગ કર્યું તે આપણા વડીલોને દગાડશે, પણ આપણે કંઈ છાતી કરીને એ સહન કરી લેવું પડશે.

આપણા સમાજજીવનને કલંકરૂપ આવા રિવાજોનાં મૂળ, ક્યાં પડ્યાં છે તે જોવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું. ત્યારે મને ફરી ફરીને એમ લાગે છે કે, પુરુષો જીને પોતાની માલિકીની વરણ.

માની દશે એટલે જ આ બધાં અનિષ્ટો જન્મ્યાં દશે. જો એમ ન હોત તો પુત્રો! પણ વૈધવ્ય પાળતા હોત. પુત્ર તો માયાનો મણિ ગણાયો, જીવનનું, સારસર્વસ્વ મનાયો. આ લોકનો અને પરલોકનો ઈશ્વર મનાયો—એટલે એના ગયા પછી એના ચિંતનમાં જ સૌએ જિંદગી વિતાડવી જોઈએ એવો ધર્મ પેદા થયો. સ્ત્રી પુત્રવતી સદચારિણી ખરી, પણ પુત્રવના પડછાયા જેવી ને દાસી જેવી. આપણા સમાજમાં આ એક જ વિચારનો સ્વોક્તર ધર્મ જાય છે સ્ત્રી અને પુત્ર સમાન છે તો વૈધવ્યનાં ને એનાં અનેક કલંકો ક્ષણવાર દૂર ધર્મ જાય. પણ એ કયે દિવસે સ્વીકારાય ! કુનિયામાં કશું જ એમ ને એમ નથી થતું. આ માટે પણ તપ કરવું પડશે ને જલિદાનો આપવાં જ પડશે, પરંતુ સમાનતાની આ લડત બધી બાબતોએથી લડવાની રહેશે. મને લાગે છે કે એમાં સૌથી અમત્વનો મોરચો લગ્નનો છે. જો એમાં સ્ત્રી પોતાનું વ્યક્તિત્વ રચાવી શકે તો બાકીનું બધું એમ ને એમ આવી જવાનું છે.

મને અત્યારે ધર્મ આવે છે કે, કું આ પત્રમાં લડત વિષે જ તને યોકુંક લખી નાખું, પણ વળી એમ થાય છે કે એમ કરવાથી આપણી વિચારધારા તૂટી પડશે. અત્યારે આપણે જે પ્રશ્ન વિચારીએ છીએ તે આપણા સમાજની અઢી કરોડ વિધવાઓનો છે. આ વિધવાઓ સમાજથી છુટી નથી રહેતી, કુટુંબોમાં જ રહે છે, એટલે આ પ્રશ્ન લગભગ દરેક કુટુંબનો—એટલે દેશના કરોડો માણસોનો—છે. આપણે દેશ અત્યારે દરેક બાજુમાં કટોકટીની સ્થિતિમાંથી પસાર ધર્મ રહ્યો છે. આપણી રાજકીય પરાધીનતાનો પ્રશ્ન એટલો ઉમ-

છે કે ધણીવાર સમાજના જીનરમાં સગતી રહેલા આવા પ્રશ્નો તરફ આપણું લક્ષ જ નથી જઈ. પરંતુ આપણે સ્વતંત્રતા માટે મથીએ છીએ તે સ્વતંત્રતા આખા -દેશ માટેની છે, જેમાં આ અઢી કરોડ કમજાગી જીવોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ વિધવાઓ ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આપણે મથ્યા નથી રાખી. એ આર્થિક રીતે પરાધીન છે, એ સામાજિક રીતે અપશુકનિપાળ છે, એ ધાર્મિક રીતે અનેક રૂઢિઓને સાચવનારું સંપ્રદરશાન છે, એ દરેક રીતે પતિત છે. એમનો પ્રશ્ન એ આપણી ઓળતિનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં આપણી જડતા જ માત્ર આપણને આડે આવે છે. એ જડતા યી રીતે બેઠી સકાય ?

પૂ. ગાંધીજી વિધવાને ' ત્યાગમૂર્તિ ' કહે છે એ સાચું છે. વિધવાના ત્યાગને કોઈ સીમા નથી, પરંતુ આ અઢી કરોડની સંખ્યામાં એવી ત્યાગીની પ્રતિમા કેટલી હશે-જેણે સાચેસાચ ખોતાનાં જીવનમાં સંપન્ન રથાન આપી જમતનાં સુખોને તિલાંજલિ આપી હોય ? હું જાણું છું કે આપણાં કુટુંબોમાં એવી અનેક કુર્સીન વિધવાઓ છે કે જે કોઈ દિવસ લગ્નનો વિચાર પણ નથી કરતી, પરંતુ એ રિયલિ સ્વામાયિક છે ? વિચારપૂર્વકની છે ? કે સંસ્કારોની-રૂઢિની-પ્રજાગતા કામ કરે છે ? પૂ. ગાંધીજી તો કહે છે કે, ' ફરીથી પરણવાનો નેટલો અધિકાર વિધુરને છે તેટલો જ વિધવાને છે. ' જો આ વિચાર સમાજ સ્વીકારે તો કેટલી વિધવાઓ સ્વેચ્છાએ સંપન્ન પાળે તે એક સવાલ છે. હું સમજું છું કે તોપણ એવી વિધવાઓ સંકેટોની સંખ્યામાં નીકળે કે જે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા સરખી

ન કરે, પણ ત્યારે જ એ ખરેખર 'ત્યાગમૂર્તિ' અને અને હિંદુધર્મની શોભારૂપ બને. અત્યારે તો બધી જ વિધવાઓ બંધનથી જઠકાયેલી છે અને એ ઇચ્છતી હોય કે ન ઇચ્છતી હોય, પણ એ સંયમ પાળવાને બંધાયેલી છે.

વિધવાવિવાહનો વિરોધ થતો સાંભળું છું ત્યારે મને યાદ છે કે આ માણસો જુદીથી કંઈ વિચારતા જ નહિ હોય અને પોતે સાચવી રાખેલા અનિષ્ટ રિવાજનાં બધાનક પરિણામે રોજ ને રોજ દેખાયા કરે છે તે તરફ નજર સરખી પણ નહિ કરતા હોય ! સંયમ અને ત્યાગની વાતો બહુ સારી છે, પણ એ એકપક્ષી હવે ક્યાં સુધી ? આ પ્રશ્ન કંઈ એવા નથી કે જે સમજવા માટે બહુ જુદી વાજરવી પડે કે બહુ અભ્યાસ કરવો પડે. દરેક સ્ત્રી અને પુરુષ પોતાના જીવન ઉપરથી જ સમજી શકે એમ છે કે સંયમ કેટલો દુષ્કર છે. માણસને એટલું પણ નહિ થતું હોય કે વિધવા એ કંઈ લાગણીહીન માદીને પીડો કે સાકડાતું પૂતળું નથી પણ પોતાના જેવું જ અનેક ઇચ્છાઓથી બનેલું સજીવ માનવી છે ?

હું ત્યાગની અને સંયમની પ્રશંસા કરી શકું છું. એ જ્યાં જોઉં છું ત્યાં માનું માણું નથી પડે છે. પરંતુ વૈધવ્યની પ્રશંસા પ્રતીબરને માટે પણ હું કરી શકતો નથી. સંયમી અને ધાર્મિક જીવન ગુમરતી ઠાઈ તપસ્વિની જેવી વિધવાને હું જોઉં છું તો પણ મને પહેલી ક્ષણે તો દયા જ પેદા થાય છે, પછી એનું તપસ્વતેજ મારી આંખને નમાવે છે. મારા મગજ-માંથી તું આ વિચાર ઠાલી શકતો જ નથી કે આ તપમૂર્તિ અંતરની સક્રિયતાની ગ્રેરણથી નથી ધડાઈ, પણ અંતે એની

પાસેથી જીવનમાં રસ પૂરવાનું બધું ઝૂંટેલી લીધું છે એટલે એણે સામારીએ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. હું એવી સ્થિતિને વખાણી છું છું, પુણ્યતા પણ આરોપી સકું છું, પરંતુ એ સ્થિતિના નિર્માતાને- ધિછાર સિવાય બીજું કશું આપી શકતો નથી, કારણ કે અને એ વસ્તુનું સ્પષ્ટ બાન છે કે આ નિર્દોષ સ્ત્રીને-અમે અન્યાય કરી અમારી દુનિયામાંથી દૂર કરી છે, અને એટલે એ પોતાની નવી દુનિયા-કોઈ શુભ સંસ્કારને પરિણમે ત્યાગ અને સંયમની દુનિયા-માં આવી પહોંચી છે.

પોતાના મૃત પતિનું અહોનિશ ધ્યાન ધરનારી વિધવા આશરે પાત્ર છે કે ઠગુણને પાત્ર છે એ સવાલ મારા મનમાં ફરી ફરીને જોડે છે. લગ્નજીવનને ટકાવનારી વસ્તુ પ્રેમબુદ્ધ વધાવારી છે. એ વધાવારીની હેઠળમાં હેઠલી સ્થિતિ, અથવા કદો કે કસોટી, મૃત્યુ પછી માલૂમ પડે છે. મૃત્યુ પછી પોતાના પ્રિયના મિતનમાં કોઈ નિર્દોષી મુળરો સકલ હોય તો એમ કહેવાય કે એણે લગ્નજીવનના અંતિમ ખેડને સાચે-સાચ પ્રાપ્ત કરી લીધું, કારણ કે એનામાંથી દેહમુખની વાસના નાશ પામી હોય છે, પોતાના પ્રિયને પોતાને આધીન રાખવાની વૃત્તિનો પણ અંત આવ્યો હોય છે, એના દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધવાનો ભાવ પણ લુપ્ત થયો હોય છે. કેવળ પ્રેમ-નિર્મળ અને નિરવધિ પ્રેમ-આખા જીવનને પોતાની મુખધરી મુલાસિત કરી રહ્યો છે. પરંતુ પતિની પાછળ આવો પ્રેમ ધારણ કરતી સ્ત્રીમાં એ નિર્મળ પ્રેમનો અંશ કેટલો હશે ને કદીને વશ થવાની ઇચ્છાનો અંશ કેટલો !

-હશે તે ઠાણ નક્કી કરી ચક્રશે ? પત્નીની પાછળ આવી રિયલિટી અનુભવતો ઠાઈ પિરલ પુરુષ મળી આવે છે ત્યારે જરૂર આદર પ્રગટી જીકે છે, પરંતુ આવી સ્ત્રીઓ સોંકડોની સંખ્યામાં છે છતાં આદર કરતાં કરુણાભાવ પ્રથમ જાગી જીકે છે.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં ત્યાગની, સંયમની, પ્રેમની અને પદાદારીની વૃત્તિ કદાચ વધુ જ્વલંત રૂપમાં જશે, પરંતુ એની પરીક્ષા શી રીતે થાય ? સાચે જ જો એમ હોય તો આ જગતને નિહોળી શુષ્ક અને આનંદ આપવામાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રી અનેકમણી વધુ હિપચોગી છે. પરંતુ એ ક્યારે ખબર પડે ? એક વખત સમાજમાં સ્ત્રીની પુરુષના નેટલી જ પ્રતિજ્ઞા રથપાય તો સ્ત્રીના સાચા મુલોનો ખ્યાલ આવે. અત્યારે જે દેખાય છે તે શુધ્ધ છે કે મુત્તામીના સંસ્કાર છે તે નક્કી કરવું જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

એ શુભ દિવસ ક્યારે આવશે ?

એકપક્ષી ત્યાગ

કુરુજિયાત વૈધવ્યનાં માઠાં પરિણામો તરફ નજર નાખ
 ત્યારે ખરેખર એમ લાગે છે કે આ જગતમાંની મોઝ પશુ
 વ્યક્તિ કે વર્ગને આપણે અન્યાય કરીએ તો એનું પરિણામ
 એણે જ નહિ પણ આખા જમાને ભોગવવું પડે છે. જો આ
 વસ્તુ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજીએ તો આને દુઃખી, હસિત કે
 પતિતનું કામ કરતાં આપણે જે દયા અનુભવીએ છીએ અને
 દયા અનુભવવાની પાછળ ઉપકારનો-સેવાનો-મોઝનું મધુ કરી
 નાખવાનો-માવ છે તે સાવ ઊંડી જ નામ. અત્યારે તો મોઝ
 વ્યક્તિ કે વર્ગનું દુઃખ દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં આપણને એ
 ખ્યાલ રહેતો જ નથી કે આપણે આપણું પોતાનું દુઃખ દૂર
 કરી રહ્યા છીએ ! આપણે ત્યારે અસ્પૃશ્યતાને અપનાવીએ છીએ
 ત્યારે એમ યોઈ આવે છે કે આપણે કેવા સારા, બધા ને પ્રેમાળ
 છીએ કે આ દુઃખી લોકોને કસાયે સ્વાથ વિના આપકાર આપીએ
 છીએ ! આપણને એ જાન પણ નથી રહેતું કે એ લોકોને

આપણી સાથે લાવી આપણે લાભ જ મેળવીએ છીએ, થોડો વિચાર કરતાં જ સમજાઈ આવશે કે અસ્પૃશ્યતાને કારણે આપણે ખોંચ કરોડની માનવશક્તિનો દુર્વ્યવ ક્યો છે, અસ્પૃશ્યતાને કારણે આપણે આપણાં જીવનમાં અને આપણાં બાળકોનાં જીવનમાં જીવ-નીચનો ભાવ પેદા કર્યો છે, અસ્પૃશ્યતાના કારણે સમાજના સૌથી આવશ્યક ધંધાને આપણે દલકાર્માં દલકો ગણ્યો છે અને પરિણામે આપણે રાગ, મંદકા અને મોતની બેઠ સ્વીકારવી પડી છે. એવું જ વિધવાઓનું છે. વિધવાઓનો ઉદ્ધાર કરવાના મનસૂબા સેવતી વખતે એ સ્પષ્ટ સમજ સેવું જરૂરી છે કે એમ કરીને આપણે આપણી દુઃખી બહેનોને જ મદદ નથી કરી રહ્યા, પરંતુ સમાજચરીરમાં જે વિકૃતિ દિનપરદિન ફેલાતી જાય છે તેને રોકી રહ્યા છીએ. જો આ ભાવ આપણા અંતરમાં હોય તો સેવાનું અભિમાન ન જાણે, પદોપકારની નહિ પણ કર્તવ્યની વૃત્તિથી જ આપણે બધું કરીએ.

વિધવા એ આપણા જેવું જ માનવી છે. આપણા જેવા જ વાતાવરણની વચ્ચે એ જીવે છે. આપણા જેવા જ વિચારોનાં વાતુ એને સ્પર્શે છે. આપણી પેઠે જ એ જગતના રંગ-રંગ જુએ છે અને આપણી પેઠે જ સારી-માડી લાગણીએ અનુભવે છે. વિધવાઓ જન્મમાં નથી રહેતી તેમ વનપાક ખાઈને પણ નથી જીવતી, એ ધરમાં રહે છે-જ્યાં વરસે એ વરસે લગ્નનો પ્રસંગ આવે છે, જ્યાં નવપરિણીતો રાગપુકત જીવન ગાળે છે, જ્યાં જાળક પણ સમજી શકે એવી પ્રેમચેષ્ટાઓ થાય છે, જ્યાંની વાતોમાં, રીતભાતમાં, લૂગડાંમાં, ખાવામાં, રહેવામાં સંમમનું નામનિશાન નથી. આ બધું વિધવાને અસર

નહિ કરતું હોય ? એ સાવ ખાતરખાતરમાં વિધવા થઈ દશે તો એનામાં અત્યંત પ્રકારની કુદરતી વૃત્તિ પેદા થતી દશે, એણે મનજીવન માણ્યું દશે તો એ બધાં સ્મરણો સજીવ બની આંખ સામે રમતાં દશે. આપણાં કુટુંબોમાં કોઈને આ વિચાર નહિ આવતો હોય ?

વિધવા ઉપર કલકમાં કલક નિયમન મૂકવામાં આવે છે, ધરના મોવડીની જ નહિ પણ નવપરિણીત વડુની પણ વિધવાના હક્કનયમન ઉપર આંખ હોય છે. વિધવાને ઉપવાસ, એક ટાણાં અને ધર્મધ્યાન તરફ ખાસ દોરવામાં આવે છે કે નથી કરીને એ આત્માને ટાકક આપી શકે. પણ આ બધાં પરીસ્થિતિ શું ? બહુભંગી આમની વચ્ચે ઉપવાસ-એક ટાણાં કે ધર્મધ્યાનનાં છાંટણાં કંઈક નથી આપી શકતાં. પરીસ્થિતિ શું આવે છે ? હું અહીં બચ્ચિયાર કે મળપાતની વાત નથી કહેતો, એવા કિસ્સાઓનો કોઈ ખર નથી તે હું જાણું છું, એ અકાપાપથી સમાજ ખદખદી રજો છે તેનું સૌને જ્ઞાન છે પરંતુ એ કિસ્સાઓ છોડીને હું કહું છું કે, એ રીતે પોતાની વૃત્તિને માત્ર નહિ આપનારો પણ લોકજાજને ધર્મ કે ધર્મ બીજુતાને ધર્મ બળાકારે સંધ્ય પાળીને બેઠેલી વિધવામાં ન વિકૃતિઓ જાત્રે છે તે પેલા કિસ્સાઓને પણ ટપી જાય એવું હોય છે. ઓશિયાળા જીવનને પરિણામે ખુશામતની વૃત્તિ જાડે છે, બોઈતું ન મળવાને પરિણામે ચોરીની વૃત્તિ જાત્રે છે કુટુંબમાં પોતાનું રથાન સુદ્ધ રાખવા માટે દરેકની પાસે જુદા જુદા રીતે વર્તવાની, જરૂર પડે તેની સેવા કરવાની આં જરૂર પડે તેને દબાવીને રાખવાની એને ટેવ પડતી જાય છે

સમગ્રજીવનનો રસ નહિ મળી શકવાને કારણે વાતો દ્વારા, મોટા થયા પછી મશ્કરી દ્વારા, અને સારા સંસ્કારો ન હોય તો કોઈને એવી સગવડો સાધી આપવાની ગોઠવણો દ્વારા એ મનને આનંદ આપે છે. આનાં પરિણામો આપણે આપણાં કુટુંબોમાં જોઈ શકીએ છીએ. નાની વિધવાઓ છુંદાતી હોય છે, મોટી વિધવાઓ ક્યારેક હઠધૂત થતી હોય છે, પણ મોટે ભાગે ધરના કોઈ પુરુષને પોતાની ખુશામતથી વશ રાખી નાની વહુઓ ઉપર જીવનની કડીઓ વરસાવે છે અને વ્યવહારનું સૂકાન પોતાના જ હાથમાં રાખે છે. એનું ધર્મધ્યાન અને દેવદર્શનમાં ધાર્મિકતાનો છંદો નથી હોતો, ત્યાં આખા ગામની નિંદા સાંભળવા મળે છે. એનાં ઉપવાસ-એક્ટાણાંમાં આત્મશુદ્ધિનો લગીર પણ ભાવ નથી હોતો, એથી પોતાનું અને કુટુંબીજનોનું માત્ર મન મનાવવાનું હોય છે.

અને આવી વિધવાઓ લગભગ દરેક કુટુંબમાં હોય છે. મારું આ અવલોકન સાચું હોય, મેં આંખે જોયું છે અને જાતે અનુભવ્યું છે એટલે કહું છું કે એ સાચું છે, તો આપણા કુટુંબજીવનમાં આ સવાલ કેટલો ગંભીર છે તે તમે સમજી શકશો અને આ સવાલના ઉકેલમાં આપણો પોતાનો કેટલો સ્વાર્થ રહેલો છે તેનો પણ તમને ખ્યાલ આવશે. હું ત્યારે કોઈને વિધવા થતી જોઈ છું ત્યારે મારું હૃદય રડી જીટે છે. પંદર-સોળ વર્ષની છોકરીને કે વીસ-પચીસ વર્ષની યુવતીને શોકમૂર્તિના રૂપમાં, કાળા સાળામાં, અનાથ આંખોમાં તે - ભયનીત હલનચલનમાં જોવી એ જીવનની કમનસીબી છે. એનું મોં ક્રુર નિરતેજ અને ધોવાઈ ગયેલું લાગે છે ! એની

આંખો ફેરી વાચનાભરી ને દવામણી લાગે છે ! એની પ્રત્યેક ક્રિયામાં એક પ્રકારનો કંઈકાદ-હવે મારું કંઈ નથી-એ જોઈને તો પથ્થર પણ પીગળવો જોઈએ. આપણા વડીલો પથ્થર નથી. એમને હૃદય છે, લાગણી છે, પોતાની પુત્રી કે પુત્રવધૂની આ દયા માટે એમનું દિલ ધવાય છે, વૈધવ્યના પ્રશ્નને પુત્રીનાં માતાપિતા પ્રિયારાં અંતઃકરણપૂર્વક એવું જવાબારે પણ છે કે, ' આ કરતાં હીકરો જ મર્ધ હોત તો ' સારું હતું ', પરંતુ રૂઢિનું ડેટલું પ્રાણત્ય છે ! પુત્રીના વૈધવ્યે પોતાની છાતી બાગી નાખનાર ચાત એ પુત્રીની ઈચ્છા હોય તોયે એને ફરીને લગ્ન કરવા નહિ જ દે. પુત્રવધૂને જોઈ આંધુ નિયોગનાર અને ' સાપના બારા 'ને સાચવવા માટે પોતાની બિંધ વેચનાર કુટુંબીજનો એ વિધવાને તો પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી રીત પ્રમાણે જ રાખશે. થોડા દિવસો, થોડા મહિના, કદાચ એકાદ-બે વરસ, આ દુઃખ સૌનાં અંતરમાં લાગ્યું રહેશે ને પેલી દુઃખી સ્ત્રી તરફ સદાનુભૂતિ જનમાવશે. પણ વધે પીતવાની સાથે દુઃખ શુદ્ધાઈ જશે ને એ સ્ત્રી સાવ નકામી, ધરમાં જોઈ વધારાના માનની જેવી ને હમેશા ચિંતક કરાવનારી લાગવા માંડશે. સમી બાજુ પણ એવું જ થશે. જોને જોઈને હાથ રડી બેઠે એવું મોં ધીમે ધીમે જાહલાવા માંડશે અને એ મોં ઉપર શુદ્ધાઈની, ખંધાઈની, ક્યારેક તો જોઈને જરખી જવાની દેખાઓ આવવા માંડશે. આ બંને દરમિયાન કેટલાં વિરોધો છે ! પરંતુ કેટલાં સાચાં છે ! આ દરમિયાને વિમોહ કરનાર કાણ ? કિસ્મતે બને વૈધવ્ય અપામ્યું. પરંતુ વિધાત્રીનાથે વિધાત્રી થઈને આપણે એ બહીને સજન-

ગતી ન રાખતાં હોઈએ તો ?' ફરજિયાત વૈધવ્ય એ ધરતીના પટ ઉપર કદાચ મોટામાં મોટો અન્યાય હશે. એનાં ફળો આપણે મોગવી જ રહ્યા છીએ, નહિ એતીએ તો હજી મોગવશું અને જર્જરિત કચેરી કુટુંબસંસ્થાને અને સમાજ-રચનામે જૂંડામાં જૂંડી ગેતે રમસાનને મારે' સર્જ જશું. એ રિયલિટીમાં નવીને રચના કરવા જેવી આપણી પામે વ્યવસ્થા પણ નહિ હોય ને જર્જિત પણ નહિ હોય. પાણીના પૂરમાં જેમ બધું તથાઈ જાય ને મામના ગામ એદાનમેદાન સર્જી જાય એવું આપણું થઈ જશે. રોજ ને રોજ આપણે મોઝાવતારા કિસ્સાઓ સાંભળીએ છીએ ને વાંચીએ છીએ. આપણાં વડીલો હાલકાતા કળિયુગને માદ કરી નિઃસ્વાસ થૂકે છે પણ એ કળિયુગનાં નિમીતા પોતે જ છે એ જૂની જાણ છે.

પણ આનો ઉપાય ? વિધવાઓને છૂટ મળવી જોઈએ એ તો નિઃસંદેહ વાત છે, પરંતુ આપણે જુવાન માથુસો સમાજ-સુધારાની વાત કરતી વાં તે ને આચરણ કરતી વખતે એક જંબીર જૂસ કરી ગયા હોઈએ છીએ તેનો આ તમકે વિચાર કરીશું ? હું આપણાં વાણી અને વર્તન વચ્ચેના વિરોધની વાત નથી કરતો, એવું જ્યાં હશે ત્યાં સુધારાઓ નિષ્ફળ જ જશે અને ઉજ્જવળ દિગ્ગમ દૂર જ ઠેલાશે, પણ હું અહીં જે વાત કરું છું તે તો સુધારા પાછળની દૃષ્ટિની છે. અને એમ લાગ્યું છે કે, આજે સોપુરુષવ્યવસ્થા અંગેના જે સુધારાઓ સુચવવામાં આવે છે તેની પાછળ મુખ્યત્વે સમાનતા અને સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિ રહેલી છે. અને આ દૃષ્ટિની કિમત છે, પણ આપણા સમાજના અવમોકન ઉપરથી અને માનવજીવન વિષેના

૯૩-એક સમસ્યા

મારા વિચારો ઉપરથી મને એમ લાગ્યું કે, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાની સાથે એટલી જ અમલની વસ્તુ સંયમ ન બને તો પડેથી બે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનું મુશ્કેલ બને અને મારે પ્રયત્નોથી એની પ્રાપ્તિ સર્વ જગતે થીમે થીમે એ મહુ બીજા ઉદાત્ત અનિષ્ટ જ બની જાય. એ મારે આપણે બીજા પત્રમાં વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

સુધારામાં સંયમદષ્ટિ

મને એમ લાગ્યું છે કે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ અંગેનો વિચાર સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને મંદમ એ ત્રણે દષ્ટિએ કરવો જોઈએ. એ ત્રણમાં કોનું મહત્ત્વ વધારે છે એમ મને કંઈ પૂછે તો હું કહું કે સ્વતંત્રતાનું. પરંતુ બીજાં બેને હમણી મૂકવામાં આવે તો સ્વતંત્રતા એક બધાનક વસ્તુ થઈ પડે-ખાસ તો આપણે વિચારવાન મનુષ્યો છીએ માટે. એટલે આ ત્રણમાંથી એક પણ દષ્ટિને આપણે વીસરી જઈએ તો આપણો ઉકેલ અધૂરો જ રહે. કેવળ સમાનતાની વાત કરીએ તો લાલના સંયોગોમાં સ્ત્રીએ પ્રકૃષ્ઠ જેવા સવાતું જ આવે. કેવળ સ્વતંત્રતાની વાત કરીએ તો તોફાની ઘોડાઓને છૂટાદોર મૂકી દેવાનું આવે. કેવળ સંયમની વાત કરીએ તો બધી જ લાગણીઓને કદ કપવાનું અને પછી છોડાં શોધવાનું આવે. સમાનતા અને સ્વતંત્રતા એ બે જ દષ્ટિએ આ પ્રશ્નને જોઈએ તો લગ્નનું નિયમન ઊઠી નાવ છે-જે

લગ્ન-એક સમસ્યા

આવશ્યક છે એમ આપણે જોઈ મળ્યા. કેવળ સમાનતા અને સંવચનની વાત કરીએ તો જેને પકડી નથી શકાતી એવી વૃત્તિ-ઓને બાંધી રાખવા માટે સખતમાં સખત કાયદાઓ કરવા પડે અને એ કાયદાઓનો આખો સમાજ છાની રીતે ભૂંડ જ કરે. કેવળ સ્વતંત્રતા અને સંવચનની વાત કરીએ તો સ્ત્રી કે પુરુષમાંથી જેના હાથમાં સત્તા હોય, બળ હોય, શુદ્ધિ હોય તે બીજાને પોતાને આધીન બનાવે અને એની સ્વતંત્રતા અને એનો સંવચન ખૂંચી લે. એટલે સમાજશ્રવણને અવરિચ્છત અને વ્યક્તિવિકાસને બળ આપનારું રાખવું હોય તો આ ત્રણેયનો સાથે જ સ્વીકાર થવો જોઈએ.

હવે આપણે જોઈએ કે, આપણા સુધારકો મારી દૃષ્ટિએ ક્યાં જૂલ કરે છે. જૂની પ્રથાને ઢઠાવી રાખીને એમાં થોડા ફેરફાર કરવાની મનોવૃત્તિવાળો એક અર્ધદગ્ધ વર્ગ પણ સુધારક તરીકે ઓળખાય છે. આ વર્ગ માત્ર સંવચનને મહત્ત્વ આપી સમાજને દુઃખોમાંથી બચાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. જા. ત. લગ્ન માટે એક-બીજાની પસંદગીના સુધારાને એ સમયે પહેલાં એકબીજાને જોવા કે બે બહી વાત કરવા સુધી લઈ જાય છે. લગ્નના વરધોડા અને ખર્ચ અંગેના રિવાજો સામેના સુધારાને એ ખર્ચની અને દુકિયાની ચોક્કસ હદ બાંધી આપના સુધી લઈ જાય છે. બાળલગ્ન અને વૃદ્ધબાળલગ્નને અંગે એ છોકરી માટે તેર-ચૌદ વર્ષની અને પુરુષ માટે પિસ્તાલીસ-પચાસ વર્ષની મર્યાદા બાંધવા સુધી તૈયાર થાય છે. વિધવા માટે જલ્દી જલ્દી પ્રવલ્ન કરીને એ અક્ષતયોનીને કે પંદર-સોળ વર્ષની અંદર વિધવા થઈ હોય તો તેને પરણાવવા સુધીની વાત કરી શકે છે. આમાંની એકેય ન્યાત સ્વીકારવા

આપણે તૈયાર થઈ શકીએ એમ નથી. આવા સુધારા સૂચવનાર
ખોતાને તો સુધારક અને નવા વિચારના જ માનતા હોય છે,
પરંતુ એમની સદ્વિચાર હોવા છતાં એમની આંખ માત્ર સંયમને
જ જોઈ શકે છે, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો વિચાર એમના
મગજમાં આવી શકતો જ નથી. આ વર્ગ સમાજમાં બહુ
ઝોધું કરી શકે ■ ને રોગના મૂળને તો સ્પર્શી શકતો જ નથી.
બીજી વર્ગ નવા વિચારોથી રંગાયેલા જુવાનોનો છે તે સમા-
નતા અને સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિએ જ આ વસ્તુનો વિચાર કરે છે
અને ડોહાં પણ પ્રકારનું બંધન સ્વીકારવાની સાફ ના સુણાવે છે.
આ વર્ગમાં નાનામોટા ઘણા વર્ગો નજરે પડે છે, પણ એમના
વિચારોમાં મૂળગત બેદ બહુ ઝોછો છે. ડેટલાક રિયલિ-
સ્ટિયોગોનો ખ્યાલ કરી નજીક પગલું સૂચવે છે તે ડેટલાક આદર્શ
તરફ જ ધ્યાન આપે છે. એ રીતે એમાં બેદ હોય તો માત્ર
પ્રમાણનો જ-દૃષ્ટિનો નહિ.

આપણા લોકોમાં સાચો કે ખોટો પણ ધાર્મિકતાનો અને
સંયમનો ભાવ બંધો છે. એમાં ડેટલું જરૂરી છે તે આપણે
પછી જોઈશું, પણ એ ભાવ છે એટલે જે સુધારામાં લોકો સંયમ
નથી જોતા તે સુધારાને ક્ષણનામે વિશ્વંધ વિના દગાપી દે છે.
એ સુધારો ધસારાબંધ આવતો હોય તો એ સામે બેટ બાંધીને
જીભા રહે છે, એટલે સંયમના ભાવ વિનાના સુધારા લગભગ
નિષ્ફળ જાય છે. હું પોતે આ કારણે સંયમની દૃષ્ટિની વાત
નથી કરતો, કારણ કે હું માનું છું કે, સુધારો એ સાચો હોય
તો, એના પ્રચારકોએ સાખ પરાજયોની પ્રભુ પરવા કર્યા વગર
અંત સુધી લડવા જ કરવું જોઈએ. પરંતુ જો સંયમ એ

લગ્ન-એક સમસ્યા

આવશ્યક હોય તો એથી એ બાવયુક્ત સુધારાને એછી અથગ-મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે. ગાંધીજીની સુધારાપ્રવૃત્તિની સફળતાની ચાવી ત્યાં જ પડી છે. એમનું આધુનિક જીવન ધર્મ ઉપર રચાયેલું છે. સંયમની દૃષ્ટિએ જ એ સુધારાઓ સૂચવે છે અને તેથી જ અસ્પૃશ્યતા જેવી બચાવક કદિને તેઓ મરણ્યતોલ કરી શક્યા છે. એટલે સંયમની દૃષ્ટિનો સ્વતંત્રપણે વિચાર ક્યાં પછી એનો સ્વીકાર થાય તો સુધારકની મુશ્કેલી ઘણી ઓછી થાય એટલું જ મારે અહીં કહેવાનું છે.

ઓ અને પુરુષમાં એકબીજા પ્રત્યે એવાવાની યજ્ઞવાન વૃત્તિ પડેલી છે તે આપણે જોઈ ગયા. એ વૃત્તિને જરાવે ઉત્તેજિત ન કરીએ તોયે એ માર્ગ મેળવે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. એ વૃત્તિને નિયમનમાં રાખી શકાય એમ છે એમ પણ આપણે જોઈએ. એનું નિયમન વ્યક્તિની શક્તિઓ વધારનારું અને સમાજને સુરક્ષિત રાખનારું છે તે પણ આપણે વિચાર્યું. ત્યારે હવે વિચારવાનું શું રહે છે ? જેમ જીવનમાં તેમ જ સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં પણ એ સંયમભાવનાને દાખલ કરવી જોઈએ એટલું જ આ તકે વિચારવાનું છે. જે આ ભાવનાને દાખલ કરીએ તો આપણી પ્રવૃત્તિમાં આપણે શા શા ફેરફારો કરવા જોઈએ તે આપણે જોઈ લઈએ. એ જોવાથી આ વિચાર વધુ સ્પષ્ટ થશે અને આપણી સુધારાપ્રવૃત્તિમાં એક આવશ્યક વસ્તુની ઊણપ છે તે જાણ કરવાનું આપણને સૂઝશે.

લગ્નમાં સંયમને રચાવ આપવાની વાત આપણે અમુક હદ સુધી વિચારી ગયા છીએ, અને વિશેષ આપણે આદર્શ લગ્ન વિશે વિચારીશું ત્યારે જોઈ લઈશું. અત્યારે જે પ્રશ્ન ઉપરથી

આપણે આ વિચાર ઉપર આવ્યા તે વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને જ લઈએ. વિધવાને વિધુરતા નેટલી જ પરણવાની છૂટ હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ કોઈ સંયોગમાં વિધુરની છૂટ ખૂંચવાઈ જાય તોયે વિધવાને પરણવાની છૂટ હોવી જોઈએ એમ હું માનું છું; એટલે વિધવાવિવાહની વાત માત્ર સમાનતાની દૃષ્ટિએ હું નથી વિચારતો. પરંતુ એક સ્વતંત્ર પ્રશ્ન તરીકે જ એને વિચારું છું. અને આ રીતે હું વિચારું છું એટલે મારી દૃષ્ટિમાં એક મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે—એ ફેરફાર છે: સ્ત્રીના પ્રશ્ન સ્ત્રીને લક્ષમાં રાખીને જ અને પુરુષોનો પ્રશ્ન પુરુષને લક્ષમાં રાખીને જ વિચારવાનો. આજે તો એ રીતે જ પ્રચાર થાય છે કે, ‘પુરુષ દસ વખત પરણી શકે ને સ્ત્રી સા માટે ન પરણી શકે’; પુરુષને નીતિનું કશું બંધન નહિ અને સ્ત્રીને સા માટે ૧, પુરુષ એક સાથે બેચાર સ્ત્રીઓ રાખી ‘શકે ને સ્ત્રી સા માટે નહિ ?’ મને આ દલીલો જરાયે નથી મમતી. હું જાણું છું કે આવી દલીલો કરનાર મોટા ભાગના માણસોનાં મનમાં અરેખર એવું નથી હોતું, આવી અસમાનતા બતાવી એ સ્ત્રી પ્રત્યે સદાનુભૂતિ જ પ્રગટ કરે છે, પરંતુ એ જોએ છે તેની સમાજ ઉપર અસર નથી થતી એમ નહિ. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક માણસ ખોળા ગાણસના જોડા તથા પોતાના દોષની શરમ છુપાવતો હોય છે. આ જાતના વિચારો સ્ત્રી સ્વતંત્રતા અપાવવામાં ઉપયોગી નથી થતા, પરંતુ પુરુષ જે ખીજી રીતે સ્થાનભ્રષ્ટ થયો હોય છે ત્યાં સ્ત્રીને તર્ક જર્ક સમાનતા અપાવનારા છે. જો આપણે સંયમની દૃષ્ટિએ પણ વિચારતા

હોઈએ તો આમ કહીએ, 'આજની પ્રથાએ સ્ત્રીને અન્યાય કર્યો છે ને પુરુષોને જાહેરથી દીધા છે. આજની પ્રથાએ સ્ત્રીને બાંધો રાખી છે ને પુરુષને નિરંકુશ જીવનના ખાડામાં નાખ્યો છે. આજની પ્રથાએ સ્ત્રીને ગરીબ માથે બનાવી મૂકી છે ને પુરુષને માતેમે સારું બનાવી મૂક્યો છે. આજની પ્રથાએ સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનું બિન્ન બિન્ન પ્રકારે પણ પતન જ ક્યું છે' એટલે વિધવાવિવાદની બાબતમાં અને બીજા બાબતમાં પુરુષ ભોગવે છે તે બધું સ્ત્રીને આપવાના પ્રયત્નો આપણે નહિ કરીએ, પણ ખરેખર સ્ત્રીને અને પુરુષને એના જીવનવિકાસમાં જ આવશ્યક છે તે મળી શકે એવા જ આપણે પ્રયત્નો કરીશું. તો પછી સમાજમાં 'વિધવાઓને પરણાવી દો' એ એક જ પોષાક નહિ થાય, પરંતુ પુરુષને એની પત્ની પ્રત્યેની વફાદારીનું જ્ઞાન પણ કરાવવામાં આવશે. કાયદામાં બંનેને સમાન છૂટછાટ હશે, પરંતુ સમાજસુધારકો સંયમનું વાતાવરણ બિંદુ કરી પુરુષની લાલસાટિ સારી સુખ ઉપભવવાનો અને સ્ત્રીની ચિમજાઈ મહેસી લાગણીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપી પ્રકુલ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. દા. ત. પુરુષ આજે એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ એક સાથે જ રાખી શકે એવી કાયદામાં સગવડ છે. મમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો જ આપણે વિચાર કરીએ તો આપણા પ્રયત્નો સ્ત્રીને પણ એવા અધિકારો આપવા માટે થાય, પરંતુ એ સાથે સંયમની દૃષ્ટિ હોય તો પુરુષનો એ અધિકાર સ્ત્રીને આપવા માટે નહિ, પરંતુ પાસેથી ખૂંચવી લેવા માટે આપણે પ્રયત્નો કરીએ. સ્ત્રી એ આજે પુરુષની મિલકત ગણાય છે અને પતિ તરીકેના હજો ભોગવવા માટે પુરુષની

માગણીનો ઈન્કાર કરી શકતી નથી. આ વખતે આપણે સ્ત્રીને પણ એવો હક્ક આપવાની વાત કરવી તે વાજબી નથી, પુરુષ પાસેથી એ હક્ક ખૂંચવી લેવાની વાત જ વાજબી છે. એમ કરવાથી સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને સંયમ એ ત્રણે વસ્તુઓ સચવાશે ને એ જરૂરી છે એમ સમજીશો.

જો આ વાત તમને મળે જિતરે તો હું કહેવા ઇચ્છું છું કે, વિધવાએ ફરીને પરણવું જ જોઈએ એવું કંઈ નથી. હું તો જિલદી એમ કહું છું કે, લગ્નો એવું પ્રેમસ્વરૂપ સે કે એકના મૃત્યુ પછી ખીજાને પરણવાની ઇચ્છા જ ન જાગે. પુરુષ માટે પણ હું ઇચ્છું છું ને સ્ત્રી માટે પણ હું એ જ ઇચ્છું છું. તમે કહેશો કે પેલા સુધારકો પણ એવું જ મચ્છે છે, તો હું કહીશ કે, 'હરે, પણ તેઓ જો જોયે છે તેની અસર તો આ કરતાં જિલદી જ થાય છે. તેઓની પ્રવૃત્તિ વિધવાને પરણાવી દેવામાં જ સમાપ્ત ન થતી હોય એવું લાગે છે ! મારું કહેવાનું એ છે કે, વૈધવ્ય કે વિધુરત્વ એ દયાપાત્ર સ્થિતિ નથી, તેમ એથી સમાજની પતિતાવસ્થા પણ નથી પ્રગટ થતી. લગ્નો યોગ્ય રૂપમાં થતાં હોય તો એવી સ્થિતિ બહુ ઓછાંની હોય અને એમાં જોને પરણવાની ઇચ્છા હોય તેને બળાતકારે રોકવામાં ન આવતાં હોય તો જ બાકી રહે તે સમાજમાં સાચે જ ત્યાગની મૂર્તિસમાં હોય. એ લોકો સમાજની પવિત્રતાની રક્ષા કરતાં હોય અને આખા સમાજને અથવા પોતાની આજીવનગુણના નાનકડા સમાજને પોતાનું કુટુંબ માની નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા કરતાં હોય. એમનું પ્રેમની ભરમ જેવું જીવન હજારો નવપરિણીતોને પ્રેરણા આપનારું અને પ્રેમનું મૂલ્ય

સમાજવનારું થઈ પડે. તે દિવસે સમાજથી તિસ્કાર પામેશે એ વર્ગ ન હોય પણ સમાજ એના ચરણમાં માથું મૂકવામાં ગૌરવ સમાજતો હોય. તે દિવસે જ સાચા અર્થમાં એ દિલ્લ-ધર્મનું ભૂવજ ગણાય અને ત્યાગમૂર્તિ મળાય. એટલે મારું કહેવાનું એ છે કે, સમાજમાં એ વર્ગ રહે અને એના જીવનની સુગંધથી એ વર્ગ પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ રહે એ માટે વિધવાવિવાહની કે વિધુરવિવાહની વાત અનિવાર્ય ગણીને જ ઉચ્ચારતી જોઈએ, અને સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા સંયમને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું જોઈએ. કાયદો સી અને પુરુષને સમાન સ્થાન જ આપતો હોવો જોઈએ એ વિષે પ્રખર સુધારક જોડેશે જ કે અક્ષમ છું, પરંતુ એ કાયદો ઘડાવવામાં પ્રજામતે સંયમની દૃષ્ટિને ન જૂલવી જોઈએ એટલું જ મારે કહેવાનું છે.

લમ-એક સમસ્યા

ઈષ્ટ સમન્તું છું. એટલું થાય છે કે, આ કેલેક ધોવા માટે શુદ્ધતમ સોલીની જરૂર પડશે. કેવળ આર્થિક રચનાના ફેરફાર આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નહિ લાવી શકે. કેવળ લગ્નપ્રથાના ફેરફાર આજની સ્થિતિ નહિ મિટાવી શકે. કેવળ કાપડો આ મહારોમને નહિ સુધારી શકે. એ બધું જરૂરી છે, પરંતુ એ કરતાંય વધુ જરૂર નિષ્કલંક સેવક-સેવિકાઓની પડશે. એમના વિના મને તો ઉદાર અચક્ય લાગે છે. પણ અજ્ઞાન અને સગજધુ લિના કું એમાં બહુ જોડો ન જોતરું.

આજની લગ્નપ્રથાના દોષો જોવાની સાથે તત્કાળ જરૂરી એવા સમાજસુધારાનો પણ આપણે વિચાર કરી ગયા. હવે એટલું તો નક્કી થઈ ગયું કે, આજની લગ્નપ્રથા ઠાઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. એમાં વ્યક્તિનો ખ્યાલ ઓછો છે, એમાં સ્ત્રીને સાચી સદચારિણી તરોડે નથી સ્થાપવામાં આવી, એમાં અનેક નાની મોટી રૂઢિઓએ લગ્નની પવિત્રતા અને ગંભીરતાની ભાવનાને મારી નાખી છે. એમાંથી ફરજિયાત કુંવારાપણું, ફરજિયાત વૈધવ્ય અને લગ્નજીવનના નાના મોટા અસંતોષનો જન્મ થયો છે. આજની પ્રથાને કોઈ રીતે સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

ત્યારે કરવું શું ? આ પ્રશ્ન જરૂરી છે. આ પ્રશ્નની ભૂમિકારૂપે જ અત્યાર સુધી આપણે વિચાર્યું છે. પરંતુ એનો જવાબ વિચારતાં પહેલાં હજીયે આપણે બીજી એક બાબત જોવી પડશે અથવા એ જોતાં જોતાં જ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે મેળવતાં જશું. એ બાબત છે આજની નવી લગ્નપ્રથાની. બે

કે 'નવી સમગ્રતા' નેવી ઠોઠ પ્રતા નથી, એવું હજી ચોકસાઈ થઈ શકે નથી, પણ વાયુમંડળમાં જે વિચારો પ્રવર્તે છે તે અને ભલે થોડાંક પણ યુવક-યુવતીઓ જે વાયુને આધારે પોતાની જીવનનોકાને ચલાવી રહ્યાં છે તે આપણે જોઈ જઈએ છીએ. કહેવાની જરાયે જરૂર નથી કે, આ વિચારો મુખ્યત્વે આ દેશમાં દરિયાપારથી આવ્યા છે. આપણા દેશની આબોહવાને એ દેટલા અનુકૂળ છે અને એની સામે મૂળગત જ આપણને શા વાંધાઓ હોઈ શકે તે આપણે જોઈએ અને સાથેસાથે એ પણ જોઈએ કે એમાંથી ઠોઠ તરવો લઈ આપણી સમગ્રતા સાથે મિલાવી જાનેનો સમન્વય સાધી શકાય એવું છે કે નહિ? ક્યો વિચાર કઈ જૂઠિમાં જાય છે તે સામે આપણે બહુ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી, એ વિચાર ભલે ને આફ્રિકાનાં જંગલોમાંથી આવ્યો હોય કે નવી દુનિયા-રશિયા-માંથી આવ્યો હોય-એ વિચાર આપણા જીવનની જૂંચોને ઉઠેલી આપણી હોય તે આપણે જરાયે આનાકાની વિના એને આપણો કરી લેશું. આપણા દેશનું યોગ્ય આંખિમાન રાખવા એ વિચારને પરદેશી ગણી ઠાંકી નહિ કાઢીએ, તેમ જ આપણા દેશ જે અખતરાઓ ક્યાં છે અને એના પરિણામે જે સનાતન સિદ્ધાંતો ઉતારવ્યા છે તે તરફ પણ દુર્લક્ષ નહિ કરીએ. દુર્લભ, આ વિશ્વના ઠોઠ પણ ભાગમાંથી શુભ આવશે તેને આપણે સંવરણ અને અશુભ આવશે તેને આપણે ફેંકી દઈશું. મારી તમને પણ એ જ વિનંતિ છે કે, મારા પતને તમારી છુદ્દિની કસોટીએ ચડાવીને જ તમે ઠોઠ પણ નિર્ણય હિપર આવજો. મારા જેવાને મરોતે જ માત્ર રહેશે નહિ એ મારી આગ્રહજરી ગાગણી છે.

આપણે આગળ વધીએ ત્યારપહેલાં જોઈ લઈએ કે
કાઈ પણ પ્રથા કે લગ્નવિચારને તપાસવાની કસોટી કઈ ?
લગ્નને કઈ સિદ્ધિઓ મેળવવી જોઈએ ? અથવા એાહામાં એાહું
એમાંથી શું નીવળવું જોઈએ ?

મારો મત આ છે: લગ્નને પરિણામે આશુસતી વાસનાને
ધામે ધામે સાંતિ મળવી જોઈએ. એના જીવનને પ્રતિદિન
જે બચારો લાગતો હોય તે ઠીક થઈ રહે તેટલું બળ
મળતું રહેવું જોઈએ. સમાજજીવનને અંગે જિભાં યતાં
કર્તવ્યો એ પૂરી રીતે જાળવી શકતો હોવો જોઈએ. બંને
આપી સૃષ્ટિ ઉપર પ્રેમ રાખતાં હોવાં છતાં એકબીજામાં
એાતમેાત થઈ શકતાં હોવાં જોઈએ. એમનાં જીવનમાં છૂટા-
છોડાનો પ્રસંગ જિભો જ ન થવો જોઈએ. એકના મૃત્યુ પછી
બીજાને પાવનકારી સુમધ અને સાંતિ, સુખ અને કર્તવ્ય-
પરાયણતા આપી શકે એટલી પ્રેમની તીવ્રતા હોવી જોઈએ.
એકબીજાની સ્વતંત્રતા ઉપર એાહામાં એાહો કાંઈ પડતો
હોવો જોઈએ. સંયુક્ત જીવન છતાં વ્યક્તિવિકાસને પૂરેપૂરો
અવકાશ મળતો હોવો જોઈએ.

જે લગ્નમાં આણું થઈ શકવાની પૂરેપૂરી સંભાવના હું
જોઈ શકું તે લગ્નને હું આદર્યો લગ્ન કહું. આણું બહું થઈ
શકે તો એ લગ્નને હું સૌ દેશ સદૃશ માનું અને આણું પરિ-
ણામ લાવવા માટે બંને પક્ષે જીવનભર પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ
એમ પણ કહું.

એટલે, મારે તો આ દષ્ટિએ જ નવાં વિચારને અને જૂના

વિચારને તપાસવાના છે. જૂના વિચારો તો આ કસોટીમાંથી પાર ન જીતરી શક્યા, નવા વિચારો ફેટલા પાર જીતે છે તે જોઈએ. આ દૃષ્ટિ તમે એમ ન ચાલી બેસશો કે, એ બંને 'વિચારોનું' પૃથક્કરણ પૂરું કરીને હું એવું કંઈક જવ્ય સૂચવી દેવાનો છું કે જે આ કસોટીમાંથી પાર જીતશે. મારે તો કસોટી મૂકવાની છે અને એમાંથી પાર ઉતારવા માટે 'આટલું જરૂરી છે' એ જ કહેવાનું છે. જે 'જરૂરી' કહેવાનું છે તે પશુ માનાસિક વલણને લગતું છે, એટલે એ ઠાઠ નિયમ નહિ થઈ શકે-વિચારવા માટેનો એક મુદ્દો ચર્ચા સહજો, જે આપણી રીતિ અને શક્તિ અનુસાર આપણે આચરી શકીશું.

વર્તમાન લગ્નમથાના ઇચ્છનું આ વિચારમંત્રણ હવે પૂરું કરી ત્રીજા ખંડમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ.

લગ્નસંસ્થાની જરૂર

આપણે રાજઆતના પત્રોમાં જોયું કે લગ્નસંસ્થાની ઉત્પત્તિ સમયની-નિયમનની-ભાવનામાંથી સર્જ છે. આપણે એ પણ જોયું કે વિષ્ણુજીની બળવાન પ્રતિભા નિયમનમાં રાખવાનો આ માર્ગ એવો યોગ્ય છે કે જેને પરિણામે સમાજમાં આવશ્યક કર્તવ્યો સોંપાડીને સાચે મળીને કરી શકે અને લગ્ન એક 'અનિવાર્ય અનિષ્ટ' હોવા છતાં એમાંથી જોડામાં જોડા અનિષ્ટ નીવડી શકે. હવે આપણે એ જોઈએ કે લગ્નથી આ અર્થ સરે ખરો ?

વિષયવસ્તુને આપણે અત્યંત બળવાન પ્રતિ કહી, એટલું

‘નિયમન કપરામાં કપડું’ છે એમ પણ કહ્યું, બલભલાનાં પાણી
-સાં ઊતરી જાય છે એ પણ આપણે વિચાર્યું, સાથે આપણે
એ પણ જોયું કે, આ વૃત્તિને અંતઃપ્રેરણાનું યોગ્ય નિયમન ન
મળે તો અનેક સ્વરૂપે માર્ગ મેળવે છે. આવી આ બળવાન
વૃત્તિ લગ્ન કરવાથી નિયમનમાં આવી ‘જરૂર ખરી ? મમે તેવી
પાણી તોડી નાખે એવો આ ‘તોડાની પ્રવાહ ચોક્કસ માર્ગે જ
-ચાલશે ખરો ? અનેક ઉપો લેનારી આ વૃત્તિ એક જ રથને
કેંદ્રિત થશે ખરી ? જો આનો જવાબ આપણે ‘હા’માં મેળવી
શકીએ તો સમપ્રધાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ શકે. આનો
જવાબ ‘ના’માં હોય તો લગ્ન એ જાનવજનત માટે એક મોટો
બોલે છે એમ કહેવું જોઈએ

હું પોતે આનો જવાબ ‘હા’માં આપું છું: એટલા માટે
કે આ વૃત્તિ કરતાયે એક બળવાન વૃત્તિ આપણામાં પડેલી
છે. આધ્યાત્મિક માણસો એને આત્માની શક્તિ કહે છે. એ
કહે છે કે, ‘મન મમે તેટલું’ જોસવર હોય, શુદ્ધિ મમે તેટલી
સમર્થ હોય, હૃદયે મમે તેવી બળવાન હોય, પણ આત્મા એ
સૌ કરતાયે શક્તિશાળી છે. આપણામાં જ્યારે એ જાગૃત થાય
-છે ત્યારે આ બધી વૃત્તિઓની આપણે લંકાવી શકીએ છીએ.
અથવા કાબૂમાં રાખી શકીએ છીએ. ’

મારા આ સબંધો તમને કદાચ નહિ ડુએ, ન સમજાય
એવા મોઢમ અને લેદી પણ લાગશે. પરંતુ મારી તમને એક
‘વિનંતિ છે કે આત્મા ને એવું એવું સાંભળી તમે ભડકશો
-નહિ. હું પોતે એ સબંધ વાપરવા નહોતો ઇચ્છતો, પણ ખીજો

લગ્ન-એક-સમરપા।

કોઈ યોગ્ય શબ્દ ન મળવાથી જ-એ એનો ઉપયોગ કર્યો! મારું
કહેવાનું છે તે આ છે ને હું મારું છું કે એમાં તમને કશું
આધ્યાત્મિક કે ભેદયુક્ત નહિ લાગે.

માત્ર લગ્ન અંગે જ નહિ, જીવનના સામાન્ય બાવલાંમાં
પણ માણસ જ્યારે પોતાની જાતને બીજા કોઈ સાથે અમુક-
સંબંધથી જોડે છે ત્યારે એના અંતરમાં એક પ્રકારનો નિશ્ચય
થઈ જાય છે કે હવે આ જોડાણને ટકાવવા માટે જે સહન
કરવું પડે તે કરવું. એવું જોડાણ થતાં પહેલાં એ મણી શકાઓ
કરે છે ને મંથન અનુભવે છે, પણ જોડાણ થયા પછી કોઈ
અસાધારણ પ્રસંગ ન બને તો નિઃશંક બની એ જોડાણને
વશીકાર જ રહે છે. આપણા કુટુંબજીવનમાં તો આપણે આવું
જોઈએ જ, છીએ, સંરક્ષાઓમાં પણ જોઈએ છીએ, આપણી
મૈત્રીઓમાં વધુ રપટપણે જોઈએ છીએ, અને આવું જોડાણ
થતાં પહેલાં આપણે વધારે વિચારું હોય-પરસ્પરની વધારે
જોળખાણ કરી લીધી હોય-તો જોડાણ વધુ દઢ થાય છે. જો
આ વાત બરાબર હોય તો લગ્ન વિષે એ બિલકુલ બરાબર થઈ
જાય છે, કારણકે એ જોડાણ ખૂબ વિચારપૂર્વક, ખૂબ
મંથનપૂર્વક, ખૂબ તપાસપૂર્વક અને ખૂબ જોળખાણ-પૂર્વક
થાય છે.

એટલે હું એમ માનું છું કે, લગ્નથી માણસનું મન ખીલે
બંધાય છે. એનું મન એવું વલણ જ લઈ લે છે કે જેથી
ખીલ તરફ એને જોવાનું જ ન રહે. તેમ જ લગ્ન સાથે જ
કેટલાંક કર્તવ્યો બિના થાય છે તે પણ બંનેએ સાથે મળીને જ

કરવાનાં હોય છે; એટલે એ જોડાણ આદ્ય-પ્રમાદ ચતુ' જાય છે. અહીં એક વસ્તુ સમજાવેલાની જરૂર છે, તે એ કે, આ વિચાર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં લગ્ન કરનારને જ લાગુ પડે છે. જેની 'વૃત્તિઓ લગ્ન પહેલાં હકકાર્થ મર્ષ મર્ષ હોય, જેની આંખ ન્યાં ત્યાં ભમી' આવી હોય, જેના શરીરે કે મને ખીજ સુધે સંખ્યા પોતા હોય, તેને આ વિચાર લાગુ પડતો નથી. પરંતુ એટલું છે કે, જેવી વિખરાયેલી દયાવાળા માણસ પણ જો લગ્નનું નિયમન ધમ્માપૂર્વક સ્વીકારે તો એની વિખરાયેલી વૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરવા માટે એને ધર્મ બળ મળે જ રહે. કારણ કે એની વિષયેશ્ચાને જ નહિ પણ એના અંતરની ધર્મ લાગણીઓને રમણ કરવાનું સ્થાન મળી રહેવાથી એનામાં સંતોષની ભાવના પ્રગટે અને ત્યારપછી મર્ષ મર્ષ વખતે વિખરાતી મનોવૃત્તિને જીતવાનું એનામાં બળ આવી જાય.

હવે તમે સમજ્યા હશે કે મેં જેને આત્માની શક્તિ કહી તે માણસની અંતઃપ્રેરણાથી થયેલા નિશ્ચયની શક્તિ છે. એ શક્તિ પેલી વૃત્તિઓ કરતાં ધર્મી બળવાન હોય છે અને જાગૃત તેમ જ પ્રવૃત્તિશીલ માણસ એ નિશ્ચયશક્તિને અદ્ભુત રીતે ખીલવી પણ શકે છે.

આપણે શરૂઆતના પગલામાં જોયું છે કે, 'લગ્નનાં પ્રેરક કારણોમાં વિષયેશ્ચા બધે સૌથી પ્રધાન કારણ હોય, પણ એ એક જ કારણ બધું નથી. હા, એ કારણ ન હોય તો લગ્ન કરવાની આવરણકતા નથી રહેતી. જો કે મેં એક ઠેકાણે એમ પણ કહ્યું છે કે, આવાં કારણો સિવાયનું લગ્નજીવન પણ હું

હાપી શું છે?—એટલા માટે કે જ્ઞાતાનું આપણું સમાજજીવન .
 ઓપરુપના યોગમાંથી જ કોઈ ચું ચું છે, સાચા મનુષ્યોએ
 બંનેની કુદરતી સ્થિતિ જોઈ બંનેનાં કર્તવ્યોમાં પણ થોડોક
 બિનતા રાખી છે. માનુષ્ય સમાજ બાંધીને-બર બાંધીને-
 રહેવા લાગ્યો એટલે ધરનાં અને બદારનાં એમ બે પ્રકારનાં
 કર્તવ્યો કોમાં થાય જ છે. આ કર્તવ્યોના વિભાગ પડવાથી
 એકબીજાની વિશિષ્ટતા પણ નહીં થાય છે. આ રીતે બી
 અને પુરુષમાં વિશિષ્ટ શક્તિઓ ખાસ પડે છે અને એ બેના
 યોગથી જ સમાજજીવનની રચના થાય છે. અહીં એ બધી
 સેવું જરૂર છે કે, આવો યોગ ન હોય, એટલે પુરુષ કે
 સ્ત્રી એકલ જીવન જ જીવે હોય તેથી સમાજને કશી હાનિ
 નથી થતી, તેમ મનુષ્યનાં સામાજિક કર્તવ્યોમાં બાધા પણ
 નથી આવતી, સરત એક કે એ બી કે પુરુષ સંજ્ઞાને ધારણ
 કરીને રહેતો હોય અને સમાજ પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય
 બજાવતો હોય.

એટલે આપણે એ જોઈ કે, સિદ્ધાંતિક રીતે અપરિણીત
 સ્ત્રી કે પુરુષમાં એવી કોઈ વિશિષ્ટતા નથી કે એ બંનેએ
 જોડાવું જ જોઈએ. પરંતુ કુદરતી અને સમાજની રચના
 જોતાં, તેમ જ હજારો વર્ષો થયાં એકબીજાનાં કર્તવ્યો માટે
 જે પ્રકારના સંસ્કારોનું સંચય થયું છે તેનું પરિણામ જોતાં
 એમ લાગે છે કે, એ બંનેના જોડાણથી સમાજજીવન બળવાન
 થાય અને સામાજિક કર્તવ્યોમાં સરળતા થાય. આ બધું આપણે
 વિષયગ્રાહી કારણ સિવાયના સમજીવનનો ખ્યાલ કરતાં
 વિચાર્યું છે તે લક્ષમાં રાખીને વિષયગ્રાહી કારણ હોય ત્યાં
 ૧૪૪]

તો જોડાવું અનિવાર્ય છે ને આવશ્યક પણ છે, પરંતુ એ કારણ
 વિના પણ લગ્ન શક્ય છે અને સમાજની લગ્નભાવનાને વિશુદ્ધ
 કરવા માટે આવશ્યક પણ છે. આમ છતાં મેં તો મારા બધા
 પત્રોમાં એમ જોર આપ્યા જ કર્યું છે કે, વિષયેચ્છા ન હોય
 તો લગ્નની જરૂર જ નથી. દેખીતી રીતે આ બંને વિચારો
 અસંગત લાગશે, પણ તમે જાડે ધ્યાન જોશો તો એમ નહિ
 જણાય, કારણ વિષયેચ્છા સિવાયનાં લગ્નનું નામ જ માત્ર લગ્ન
 નહોતું છે, 'લગ્ન' શબ્દની આશુબાશુ ને અર્થો રમી રચ્યા છે તે
 એમાં નથી આવતા. એ તો શુદ્ધ મૈત્રીની પ્રતિષ્ઠા જ છે, અને
 એવી મૈત્રી સ્થાપનાર અને રાખનાર તો કરોડોમાં કોઈક જ
 નીકળે. એટલે સુગૃહસ્થિત માર્ગ તો એ છે કે, વિષયેચ્છા જોર
 ન કરતી હોય તો લગ્ન જ ન કરવું, મૈત્રીને લગ્નનું રૂપ મળવાથી
 એકબીજા પ્રત્યે વશકારીનો ભાવ વધે છે ને પ્રેમનું બળ પણ
 વધે છે, પરંતુ એ સાથેજ ખૂબ નિકટતા અને આશુબાશુના
 સમાજ તરફથી એક પ્રકારની નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી
 માણસને પોતાની જાતને સંભાળવાનું મુશ્કેલ બને છે. વિષયે-
 ચ્છાથી પ્રેરિત લગ્નજનમાં સંવમને પ્રાધાન્ય હોય તો અમુક
 કાળ પછી આ પ્રકારની રિથિતિ આવે છે, પરંતુ એ બેમાં ઘણો
 તફાવત છે. પહેલો તફાવત એ છે કે, પરિણીત માણસ ધીમે
 ધીમે આગળ વધતો જાય છે અને છેલ્લી રિથિતિએ એ પહોંચે
 છે, ત્યારપહેલાં તો એ બંને એકબીજાને પણ ખૂબ ખૂબ સમજ
 મળ્યાં હોય છે અને બંને વચ્ચે સાચે મળીને જ કરવાનાં કેટલાંયે
 કર્તવ્યો જોઈ મળ્યાં હોય છે. એમના પ્રેમે અમુક અંશે
 રાગનો ભાવ જોડો કરી વાત્સલ્યનું રૂપ પણ લીધું હોય છે અને

ને બાળકો હોય-અનર્તા સુધી એ સ્થિતિમાં હોય જ-તો એ બંનેને પોતાનો પ્રેમ ઠાલવવાનું સ્થાન પણ મળી અધુરું હોય છે. એટલે લગ્નજીવનના આરંભથી જ અઘર્યપણું ધારણ કરવાની વાત અને અધિક કાળ પછી અઘર્યપણું પાળવાની વાત વચ્ચે મોટા તફાવત છે.

આ તબક્કે એક બીજો વિચાર પણ કરી લઈએ. આપણા દેશમાં બાળે એક પ્રકારની ઉદાત્ત ભાવના જન્મીત થઈ છે જે અનેક યુવક-યુવતીઓને આપું જીવન સેવાઈ સમર્પણ કરવાને પ્રેરી રહી છે. આ સેવાકોને લગ્નસુખની ઈચ્છા નથી, રાષ્ટ્રને માટે કશીએ કશીએ કપાવા સિવાય બીજી ઠાઈ તમજા નથી. આ સેવાકોમાં કુમારો પણ છે ને કુમારિકાઓ પણ છે. તેઓને ધણું કામ સાથે મળીને જ કરવાનાં હોય છે. કર્તવ્યની ભૂમિકા ઉપર એમની વચ્ચે મૈત્રી પણ બંધાય છે. એકમેકને એમ લાગે છે કે, જે કર્તવ્યસાધી બનીએ તો વધુ સેવા થઈ શકે અને પરસ્પર પ્રેરણા પણ મળે. સમાજના સંસ્કારો એવા છે કે, એ બંનેને વધુ નિકટ એ જોઈ જ ન શકે. આવે વખતે શું કરવું ? આ પ્રશ્ન બહુ થોડા માણસોનો છે પણ એ થોડા માણસો બહુ મૂલ્યવાન છે એટલે એ વિશે આપણે વિચારવું જ જોઈએ. પણ એ માટે વિસ્તારથી વિચારવા માટે બીજો પત્ર લીકે પડશે.

સેવક-સેવિકાઓ

ઝૂંહરી એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી કે આ કુમાર—
કુમારિકા વચ્ચે કર્તવ્યભાવ અને નિર્ભંજ સાગણી સિવાય બીજું
કશું નથી. સોકસેવા કરવી એટલે સમાજના એકેએક અંગની
સેવા કરવી. એમાં દબિતો ને પતિતો પણ આવી જાય, સ્ત્રીઓ
તેમ જ બાળકો પણ આવી જાય. આવી સેવા કરનાર દરેક સેવકનો
એ અનુભવ છે કે, સ્ત્રીઓમાં કામ કરવાનું બહુ જ મુશ્કેલ
બને છે. એક મુશ્કેલી તો સ્ત્રીઓના માઠ અમાનની છે. બીજી
મુશ્કેલી એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ નથી એ છે, અને ત્રીજી મુશ્કેલી
સ્ત્રીસેવિકાઓનો અભાવ છે તે છે. પુરુષસેવક સ્ત્રીઓમાં કામ
તો કરે છે, પણ એ પુરુષ હોવાને કારણે જ બહુ નથી કરી-

શકતો. પરાપૂર્વના સંસ્કારોને લઈ ઓઝો ત્યાં પોતાનું હૃદય ખોલી શકતી નથી, તેમ બહુ વિશ્વાસ પણ મૂકી શકતી નથી. ઉપગત, એ સેવકમાં અસાધારણ ચારિત્ર્યમળ ન હોય તો જો પોતે પણ ત્યાં જતાં કરતો હોય છે, એટલે ઓઝોની સેવા કરવાનું અત્યંત મુશ્કેલ બને છે. આપણી આજની ઓસરયા-ઓનો જોમને અનુભવ દર્શાવે તેઓ જાણતા હશે કે, સમાજના રૂઢ સંસ્કારોને આચરે ન લાગે, કોઈ અકસ્માતરૂપે પણ કોઈ અનિષ્ટ બનાવ ન બની જાય એ માટે એ લોકોને ડેટનું ખમતું પડે છે ! ડેટલીક વાર કેળવણીના અને જીવનના પાયારૂપ સિદ્ધાંતોનો પણ જોગ આપવો પડે છે. તેઓ કરે છે તે યોગ્ય છે એમ મારું કહેવાનું નથી, પણ એ કામ ડેટનું કંઠ્ય છે એ જ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

અને ઓઝો તરફ બેઠકાર રહે પણ કેમ આવે ? અધી માનવમંજાજ અજ્ઞાન હોય, અર્થમ હોય, જગડાયેલો હોય ત્યાં સુધી સમાજસરીર કામ જ કેમ કરી શકે ? એટલે એ પ્રયત્નના ઉદ્દેશ વિના સમાજના એક પણ કોણનો પૂરેપૂરો ઉદ્દેશ અશક્ય બને છે. આવે વખતે પુરુષસેવકને એમ થાય છે કે, પોતાની સાથે કોઈ ઓસેવિકા પણ હોય તો સારું-ક્યારેક એ એવી હજીયાઈ, લગન કરવાના વિચારો પણ કરવા લાગે છે. પરંતુ આવા સેવકો પોતાના જીવન વિષે જાગૃત હોય છે અને સેવાયે પણ જીવન-સિદ્ધાંતનો જોગ ન અપાય એમ સમજે છે, એટલે લગનની પ્રેરક લગનવૃત્તિ જ હોય તો એ લગન કરવા તૈયાર થાય છે અને નહિ તો થોડી ઓછી સેવાયી પણ સંતોષ માની લે છે. પરંતુ આવા સેવકની સાથે અથવા નજીકમાં આવા જ આદર્શો સાથે સેવામય

જીવન માળતી ઠાઠ કુમારિકા હોય છે ત્યારે આ પ્રશ્ન વિકટ બને છે. આ પ્રશ્ન માત્ર સ્ત્રીઓની સેવા કરવાની યુદ્ધિમાંથી જ નથી ઊભો થતો, સમાજનાં બીજાં સ્ત્રીઓની સેવા કરવાનાં ખ્યાલમાંથી પણ થાય છે. સ્ત્રીસેવાનો પ્રશ્ન મેં એટલા માટે વિચાર્યો કે, એમાં તો સ્ત્રીસેવિકાની જરૂર પડે જ છે.

હવે આ કુમાર-કુમારિકાએ શું કરવું તે આપણે વિચારીએ. તેઓમાં સેવાના બાવની સાથે પરસ્પર લાગણી હોય જ છે. જો એમ ન હોય તો તેઓ સાથે કામ કરી જ ન શકે. પરંતુ એમની લાગણીનો મદાર પણ કર્તવ્યની-સેવાની-ભાવના ઉપર જ અવલંબેલો હોય છે. કર્તવ્ય અને લાગણી એ બેમાંથી એક વસ્તુ છોડવી જ પડે તો જરાયે મોઝા વિના તેઓ લાગણી છોડી દે અને કર્તવ્યભાવનાની રક્ષા કરે. આપણે અહીં એવા સેવકોનો જ વિચાર કરીએ છીએ.

એક મત એવો છે કે, આપણા દેશના સરકારો જોતાં આપણે ત્યાંનાં સેવક-સેવિકાઓ પરણેલાં હોય એ જ સાડું-તો એ વધુ સેવા કરી શકે અને વધુ નિર્ભય ગ્હી શકે ને સમાજ પણ એમના ઉપર વધુ વિશ્વાસ મૂકે. કું આ મત સાથે મળતો નથી થતો. સમાજ વધુ વિશ્વાસ મૂકે તે કું કબૂલ કરું છું, પરંતુ એથી સમાજ જે કરે છે તે યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ નથી થતું. પરણવા-ન પરણવાના નિર્ણયમાં દેશ તો શું, ઠાઠ પણ વિચાર આડે ન આવવો જોઈએ, એ એક સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત છે અને મનુષ્યના હૃદયનો જ સવાલ છે એમ હું માનું છું. ત્યારે પરણવાનો નિશ્ચય થાય ત્યારે દેશને લક્ષમાં રાખીને પસંદગી કરવી જોઈએ તે જરાખર છે, પણ ન પરણવાના વિચારમાં તો

અંતરના આરોધને જ માન મળવું જોઈએ, અલ્યાચારી-શુવનનું આ પ્રકારે સમર્થન કરવાની સાથે, હું એ પણ ઉમેરું છું કે, એવી સેવાશક્તિ મટતી નથી પણ વધે જ છે. અનુશુવનના પરિણામે એકબીજા માટે જે ઘસારો સહન કરવો પડે છે અને એને અંગે રાષ્ટ્રમેવાની સક્રિયતા જે ક્ષતિ આવે ■ તે સમ-શુવનના લાભ કરતાં ઘણી વધારે હોય છે, એટલે કેવળ સેવાની દૃષ્ટિએ પણ અપરિણીત શુવન રાષ્ટ્રને વધુ લાભદાયી છે. પરંતુ આપણે મૂળ પ્રશ્ન આ કરતાં જુદો છે. એ પ્રશ્ન સમનના ભાવાર્થમાં સમનનો નથી. આ સમ્યે મેં ઉપરનો વિચાર તો એટલા માટે રજૂ કર્યો કે, સેવક પરિણીત હોવો જોઈએ એવી ભાવનાવાળા માણસો જ્યારે ઠાઈ કુમાર-કુમારિકાને સેવક-સેવિકાના રૂપમાં જુએ છે ત્યારે તો એમને પરજાવવા મટે ખૂબ વિત્તુક સર્જી જાય છે, અને એમને એમ લાગી જાય છે કે, જો આ લોકો નહિ પરણે તો સમાજસેવાને મળતો એક મોટો લાભ જતો રહેશે ને એ જાને ઉપર આશય બિતરશે.

આ લોકો પાસે સેવક કે સેવિકા પોતાના અલ્યાચારી-શુવનના આદર્શોની વાત કરે તો એ લોકો દુરત જ જવાબ આપે છે: 'એની કાણ ના પાડે છે ? તમે તો અમર્યાદ જ પરણો-માત્ર સાથે રહેવાની સમવડ ખાતર અને લોકોનાં ધરમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા એટલા ખાતર.' જ્યારે આ દલીલની સાથે બીજી એક મજબૂત દલીલ ઉમેરાય છે ત્યારે તો આ વિચાર અમેઘ-સોય એવું લાગે છે. એ દલીલ આ છે: 'તમે પ્રુરુષ તો મીઠા, પણ આ બહેનને લોકો કેમ આંખી રાખે ! તેઓમાં આવું શુવન-ગાજવાની સક્તિ અને શક્તિ બધે હોય, પણ તો એમણે તમા-

રાથી દૂર રહેવું જોઈએ. એક તો એમનું અપરિણીત જીવન જ
 એકો સાંખે એમ નથી. તેમાં વળી તમારા સાથે કામ કરીને
 રહે એ તો કેમ જ જાતી શકે ? માટે કાં તો તમે પરણી જાઓ
 અને કાં તો સાથે કામ ન કરો. ' એક વધુ દલીલ । ' પણ
 તમે ક્યાં તમારે માટે પરણો છો ? આ લગ્ન જ ન કહેવાય,
 આ તો ક્રાંતિકારી લગ્ન છે. તમે આમ કરશો તો અનેક કુમા-
 રિકાઓનો માર્ગ ખુલ્લો થશે, અને સાચ મળશે અને તેથી
 તેઓ સાહસ કરી શકશે. '

મને આ એકેય દલીલ મળે નથી જિતરતી. હું પ્રબળપણે
 એમ માતું છું કે, લગ્ન ને આવા વિચારોને સાથે જોડવા જ
 ન જોઈએ. આ બધી દલીલો બીરુતામાંથી અને પોતાની જાત
 માટના અવિશ્વાસમાંથી જન્મેલી છે. સેવાનો મોહ એટલો બધો
 પ્રબળ ન થઈ જવો જોઈએ કે જેની આપણે સેવા કરવી છે
 તેનો જ માત્ર વિચાર કયો કરીએ અને આપણા જીવનને ધ્યાન
 કરીએ. જેની સેવા કરવી છે તેના મમા-અણુમમાનો વિચાર જરૂરી
 છે, પણ એ તો સામાન્ય બાબતોમાં. સિદ્ધાંતિક બાબતોનો
 વિચાર તો તટસ્થ રીતે જ થવો જોઈએ. તટસ્થ રીતે વિચા-
 રતાં શું લાગે છે ? પણ હું એક કમણું આમળ જઈને કહું કે,
 સત્ય અને સિદ્ધાંત એ એવી વસ્તુ છે કે એથી બંધિતને જ
 નહિ પણ આખા સમાજને સરવાળે લાભ જ થાય છે. જે એ
 ,કસોટીમાંથી સત્યમિદ્ધાંત પાર ન જિતરી શકે તો એમાં કાંઈક
 ખૂલ હોવી જોઈએ એમ સમજવું. એટલે સિદ્ધાંતિક રીતે
 વિચાર કરતાં જે સત્ય લાગે તેનું આવશ્યક કરવાથી સમાજને
 લાભ જ થાય છે. પરંતુ એ બે રિયલિ વચ્ચે જોદ છે તે એ

છે કે, સિદ્ધાંત નદિ પણ બ્યવહારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જે કરવા જેવું સામે તેનો લાભ તાત્કાલિક જાણાય છે, ત્યારે સિદ્ધાંતનો લાભ મોડો-ઢંઢાય થયો જ મોડો-જાણાય છે; પણ આપણે એટલી બધી ટૂંકી નજરના નથી કે આજે ન દેખાય તે માનીએ જ નદિ, જો એમ હોત તો આપણે સેવાના કામમાં પડ્યા જ ન હોત.

એટલે હવે આપણે આ દૃષ્ટિએ-સિદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ-આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. સેવક-સેવિકામાં લગ્નની ઈચ્છા જાગે તો તો કંઈ સવાલ જ નથી. પરંતુ સેશમાત્ર એવી ઈચ્છા ન હોય તોપણ, માત્ર કામ કરવાની સ્વરૂપતા ખાતર અને સેવિકામાં વિશ્વાસ પ્રગટાવવા ખાતર પરજીવું કે કેમ એ જ મુખ્ય સવાલ છે. ફરક સવાલની પેઠે આ સવાલને પણ એ જ રીતે તપાસવો જોઈએ કે, સેવિકા આપણા વિષે જે ઈચ્છા રાખે છે તે મોઝાં છે કે હું માત્ર હું કે આપણે સૌ ઠાઈ કહેણું કે, ‘એ યોગ્ય તો નથી જ, પણ એ અયોગ્ય ઈચ્છા સંતોષ્યા વિના સેવા મુશ્કેલ બને છે.’ તો હું કહીશ કે, ‘અયોગ્ય ઈચ્છાને સંતોષી સેવિકાની એ અયોગ્ય વૃત્તિને દલિલ ન કરવી જોઈએ. આપણે એમ માનીએ છીએ, ને હું તો માત્ર જ છું’ કે, આ વિષેના આપણા સમાજની દૃષ્ટિમાં ફેરફાર કરવો એ એક મહાન સેવા છે અને એ ફેરફાર આ રીતે આપણે એને વશ થતા જઈએ તો દગ્ગર વરસે પણ ન થાય. ઠાઈક દિવસ પણ સેવિકા આવું સાંખી શકે એવું આપણે ઈચ્છના હોઈએ તો એ વિચાર અને વતે-નના આરંભને આવો સુયોગ્ય દિવસ ફરીને મળવાનો નથી, કારણ કે પાત્રે આપણાં નાનાંમોટાં બલિદાનો સેવિકાને આકર્ષી

રહ્યાં છે. કેખીતી રીતે તો એમના હિત માટે જ આપણે છવી રહ્યા છીએ તે એ જુએ છે તે જાણે છે. આપણે અહોનિશ જવાલામુખીના શિખર ઉપર બેઠા હોઈએ એવી આપણી સ્થિતિ છે તે એ સમજે છે. કોઈ પણ વખતે જલ, માર, અપમાન અને હાંસીનો માચડો સુદાં આપણા બાજ્યમાં આવવાનો છે તે એણે જોયું છે. એટલે સહેજે જ આપણા વર્તન તરફ એ ઓછા અવિશ્વાસની નજરે જોશે અને એથી આપણને આવશ્યક ટેકા મળી રહેશે. જો લોકોની ઈચ્છાને માન આપતા જઈએ તો આપણે આરા જ ન આવે, તો તો આપણે એક ઊંડી ખાઈમાં ઊતરતા જ જઈએ—અસ્પૃશ્યતાને આપણે સંધરવી પડે, વિધવાઓને એ જ દશામાં રાખવી પડે, સ્ત્રીઓની શુદ્ધાભી કાપમ કરવી પડે, અનેક બંધાનક રૂઢિઓને ચાલવા જ દેવી પડે. એટલે દરેક વિચારનો ઉદ્ભવ સિદ્ધાંતમાંથી થવો જોઈએ—નહિ કે લોકરુચિ ઉપરથી.

પણ આ સવાલ હજી અધૂરો રહે છે. મારા આ કાગળ ઉપરથી એમ ફલિત થશે કે, સાથે કામ કરવાની ઈચ્છા-વાળાઓએ સાથે જ કામ કરવું જોઈએ. અને પરણવાની ઈચ્છા ન હોય તો ન જ પરણવું જોઈએ. આટલો અર્થ થાય ત્યાં સુધી જરાબર છે, પરંતુ જો એવો અર્થ થાય કે, લોક-લાગણી તરફ તદ્દન બેપરવા રહીને સાથે રહેવું જોઈએ, તો એ અર્થ નહિ પણ અનર્થ ગણાશે, કારણ કે આપણે અંતે સેવા તો લોકોની જ કરવી છે. ત્રિવકુલ દુર્લભ રાખીને તો આપણે ત્યાં રહી જ ન શકીએ, એટલે આપણે લોકોમાં અવિશ્વાસ ન જાગે એવા બધા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ અને એથી લોક-

સાગણી જ સંતોષાવ એમ નથી-આપણા ચોતાના સરવની
પણ રક્ષા થશે. આપણે એ વિચારી ગયા છીએ. આ બળવાન
વૃત્તિ એક પળવાર પણ ગાંધે રહેનારને ઉધવારી નાખે છે,
એટલે આપણે આવશ્યક મર્યાદાઓનું કડક રીતે પાલન કરી
સાથે જ સેવાકાર્ય કરતાં હોઈશું તો ધીમે ધીમે સોડોની
શંકાઓ નિર્મૂળ થશે અને શંકાને રથાને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ
જન્મશે. એથી આપણી સેવા સોજે છગામે ખીલી જાશે, અને
જો એ આવશ્યક મર્યાદા આપણે ચૂકીશું તો આપણા પતનને
નોતરશું અને સેવાકાર્યને પાછું પાડી આપણા પછીના સેવકોનો
અને સાથીઓનો માર્ગ પણ વિકટ કરીશું.

આ પતનમાં લગ્ન કરતાં બીજા વિચારો વધુ મુશ્કાબ, પણ
એ પ્રશ્નનું પૃથક્કરણ કરવા માટે એ ઉપયોગી હતા એમ અને
માગ્યું છે. લગ્નનો પ્રશ્ન આખા જીવનને આરવી સે છે એટલે
એનો વિચાર કરતાં બીજા પ્રશ્નો વિચારવા જ પડે છે અને
આ પત તો હું જીવનમાં 'કંઈક' કરી જવાની આવનાવાળાને
લખું છું એટલે આવું લખવા વિના કેમ ચાલે ?

લગ્ન : અખંડ સહચાર

હું સૌ પહેલાં જ કહી દઉં કે, આજે લગ્નની નવી પ્રથાના ને પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે તેમાંના મોટા ભાગના પ્રયોગો તરફ હું ભવની નજરે જોઈ છું. જૂની લગ્નપ્રથાના દોષો એમાં નથી, પણ ખીજા છેડાના એટલા જ ભયંકર દોષો એમાં છે એમ હું માનું છું. આજે એનું સ્વરૂપ ભૂધાનક નથી લાગતું તેનું કારણ તો એ છે કે એ પ્રથાની હજી સદ્ભાવ નથી. પરંતુ આજે ને રીતે એ પ્રથા વ્યવહારમાં કિતરી રહી છે એ રીતમાં હું ભયંકર અવરવાનાં ખીજા જોઈ શકું છું અને મને એનું કારણ એ લાગ્યું છે કે, જેમ જૂની લગ્નપ્રથામાં વ્યક્તિ કરતાં સમાજના હિતનું પ્રાધાન્ય હતું, તેમ નવી

પ્રથમાં વ્યક્તિહિતને સર્વેશ માનવામાં આવ્યું છે. આ પ્રશ્નમાં બીજા કોઈ પ્રશ્ન કરતાં વધારે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય-જાળવાનું જોઈએ એમ કું માનું છું, પણ એમાં સમાજજીવનની રક્ષાને બાધ ન આવે એ જોઈએ એ મુખ્ય શરત રહેલી છે અથવા રહેતી ન જોઈએ. જૂની પ્રથામાં સંયમને મુખ્ય સ્થાન હતું. નવી પ્રથામાં સ્વાતંત્ર્યને મુખ્ય સ્થાન છે. મેં તો કહી દીધું કે સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને સંયમ એ ત્રણમાંથી એક પણ હાથિને આપણે જુલી જશું તો જટિલ પ્રશ્નને કોઈ દિવસ સરળ અને સમાજજીવનને બળ આપનારો કરી શકીશું નહિ.

નવી લગ્નપ્રથાના ચોજાનાં મનમાં શું લગે તે કું ન કહી શકું, કારણ કે મેં એ વાંચ્યું નથી. સંભવ છે કે આ પત્રમાં કું જનો વિરોધ કરવાનો છું તેનો વિરોધ એમણે પણ કયો હોય. મારું લખવાનું તો આજે પ્રવર્તતી સ્થિતિ ઉપર છે. રાજ ને રાજ આપણી આંખ સામે ને બનાવો બની રહ્યા છે તે સ્થામાં લઈને કું આ પ્રશ્નપરતે લખું છું.

સુદતી લગ્ન, પ્રયોગાત્મક લગ્ન, રેનેડલગ્ન, છૂટાછેડા વગેરે વિચારો મામે મારે શા વાંધા છે તે કું જણાવું-સૌથી પ્રથમ તો લગ્ન એ અખંડ-સદચાર હોવો જોઈએ એવી ને મારી માન્યતા છે તે જ અહીં મૂકી દઉં. આ માન્યતાને લઈને જ કું રેનેડલગ્ન સિવાયની ઉપરની બાજતોનો વિરોધ કરું છું. રેનડલગ્ન, પ્રેમલગ્ન, ઇચ્છા લગ્ન-ને નામ આપો તે મને પ્રિય છે. એમાં લગ્નના પ્રશ્નનો હોલ રહ્યો છે એમ કું માનું છું, પરંતુ એ પ્રાપ્ત કરવા માટે ને મારો ચોખ્ખો

તે સામે મારે વિરોધ છે, એટલે મારે એ જાણવું છે કે, 'મારા અર્થમાં સ્નેહલગ્ન એટલે શું થાય છે ?' પણ એ પહેલાં લગ્ન એ અખંડ સહચાર હોવો જોઈએ એ વિષેના મારા વિચારો ત્યાં મૂકી દઉં.

ખૂબ મંથન અને તપાસને અંતે પણ લગ્નજીવનની સફળતા વિષે શંકા રહે છે એટલે જ મુદતી લગ્ન કે પ્રયોગાત્મક લગ્ન જેવા વિચારો દાખલ થયા હશે એમ મારું માનવું છે. મારું કહેવાનું એ છે કે, જો આપણે 'મુક્તવિહાર'ના વિરોધ કરી શકતા હોઈએ તો આ સ્થિતિમાં ને એ સ્થિતિમાં બહુ થોડો જ ફેર છે. એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે, કોઈ પણ કામ કરતી વખતે એના હેતુ અને પરિણામ વિષે માણસના મનમાં જે માઠ વળાંક હોય છે તે હેતુ અને પરિણામ લાવવાના પ્રયત્નોમાં ખૂબ ભાગ બળવે છે, એટલે 'આ જીવન-ખરનું લગ્ન નથી' એ ખ્યાલથી પરણનાર અને પોતાના લગ્નવ્યવહારને અખતરાશપે જોનાર વહેંચામાં વહેંચો અસંતોષ પામે એમ મારું માનવું છે, કારણ કે એવું તો આ જગતમાં શક્ય જ નથી કે લગ્નસંબંધથી કે બીજા કોઈ સંબંધથી જોડાનાર વચ્ચે ધર્ષણનો અને વિરોધનો પ્રસંગ આવે જ નહિ. વિરોધ અને ધર્ષણ આવવાનાં જ. એકબીજાની સ્વતંત્રતાને હાનિ પહોંચવાની જ. લગ્ન એ અખંડ સહચાર છે એવી માન્યતા લઈને પરણનાર માણસ પોતાના લગ્નજીવનને અખતરાશ ન સમજે, પોતે કોઈ વ્યવહારના તપાસનીય જેવો છે એમ ન સમજે, પણ ખરપૂર પ્રેમથી બીજાને પોતાની જાતમાં ને પોતે બીજાની જાતમાં સમાઈ જવા માટે આ લગ્નગાંઠથી

અધાયા છે એમ માને અને તેથી એમનાં સહજીવનમાં વર્ષા-
ના પ્રમંગો આવે ત્યારે મને પણ ઉદારતા પ્રગટે અને એ
વર્ષાને દર કરવાનું કે સહી લેવાનું છજાપૂર્વક જ બંનવા માઉં.

એમનો એક સ્વભાવ—અને મારા મત મુજબ મુખ્ય

સ્વભાવ—છે સ્વાર્પણ. લગ્નજીવનને સફળ બનાવવું હોય તો આ
સ્વભાવને જીવનમાં આતમેાન કર્યા વિના ન જ શકે. આપણને
અમુક વ્યક્તિ, વસ્તુ કે આદર્શ પ્રત્યે પ્રેમ છે તેની કસોટી
કઈ ? જાડી આંખે જ માણસ કેમ પારખી શકે કે આ માણસને
અમુક વસ્તુ તરફ પ્રેમ છે કે હું માનું છું કે સ્વાર્પણથી જ,
અને એ સ્વાર્પણમાં માણસને પોતાની લાગણીઓને ખેંચવી
નથી પડતી, સુદ્ધિપૂર્વક પોતાની દરજ સમજી સ્વાર્પણની
ભાવનાને ઉત્તેજિત નથી બનાવવી પડતી. એ બાવના, જો પ્રેમ
હોય તો, સ્વાભાવિક જ પ્રગટે છે. મને લાગે છે કે, પ્રેમ એ
એવી શક્તિ છે જે ત્યાગ કરાવ્યા વિના રહી શકે જ નહિ.
મને કોઈ એમ કહે કે, 'હું' અમુક વ્યક્તિ, વસ્તુ કે આદર્શ
પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવું છું, પણ એના માટે કશું કરવાની મારી
અસ્તિત્વે છે', તો હું એ માણસને સાચો માનું જ નહિ.
હૃદયમાં પ્રેમ દાખલ થતા જ અદરથી એક પ્રકારનો ધક્કો લાગે
છે. એટલે પ્રેમ એ કોઈ નિષ્ક્રિયા નથી પણ આધીજી કહે છે
તેમ બળવાનમાં બળવાન પ્રક્રિયા છે.

આમ હોવા છતાં આપણા મનમાં વળી ગદેલી-ગાંઠ આ
પ્રેમપ્રવાહને રોકી શકે છે અથવા મંદ પાડી શકે છે. જૂની
પ્રથા પ્રમાણે લગ્નજીવન જીવનારાં હમરો દંપતી વચ્ચે પરસ્પર
૧૫૮]

પ્રેમ હોય છે અને તેથી એકબીજાં માટે ત્યાગ પણ કરતાં જ હોય છે, છતાં લોકોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વિષેની ભિન્ન પ્રકારની કલ્પના હોવાથી વિશેષ ત્યાગ સ્ત્રી જ કરતી હોય છે. પુરુષને પ્રેમ નથી હોતો એમ નહિ કહી શકાય, ક્યારેક એ બારે ત્યાગ કરતો પણ માલુમ પડે છે, પરંતુ આપણે બંનેને બરાબર જોશું તો સમજી શકશું કે પ્રેમ હોવા છતાં મનમાં બંધાઈ ગયેલી માન્યતા ફેટકું કામ કરી જાય છે.

એ જ રીતે લગ્નજીવન શરૂ કરતી વખતે અખંડ સદચારની માન્યતા આપણા મનમાં હોય તો, જેમ પેલી માન્યતા પ્રેમના પ્રવાહને મંદ કરી શકે છે તેમ, આ માન્યતા મંદ પ્રવાહને વેગવંત પણ કરી શકે છે. એટલે જીવનની ફેટલીક પળોમાં લાગણીઓમાં બરતી-એટ આવે તોયે અખંડ સદચારની ભાવના સદજીવનને બચાવી લે છે. મારું એમ માનવું છે કે, મુદતી લગ્ન કે પ્રયોગાત્મક લગ્ન જેવાં લગ્નોમાં એ માન્યતા નથી પ્રગટી શકતી. મને તો લીલકું એમ લાગે છે કે, એવાં લગ્નોમાં બરપૂર આનંદ માણવાની જ, અને તે પણ એકે બીજા-માંથી માણી શકાય તેટલો આનંદ માણવાની જ વૃત્તિ પ્રગટે છે. બંનેએ એ જોયા કરવાનું હોય છે કે પોતે રસ લઈ શકે છે કે નહિ ? મને લાગે છે કે આ વૃત્તિ ખરાબ છે. જો રવાર્પણને બદલે એકબીજાને માણી લેવાની દષ્ટિ રચાવ મેળવે તો લગ્ન-જીવન નિષ્ફળ જ જાય. ઉપરાંત, આવા લગ્નો ચર્ચા પછી ઠોઠાઈ, નિશ્ચિત તો બની જ ન શકાય, કારણ કે પોતાની કાવશે કે નહિ તે જોવાનું હોય અને ન કાવડું હોય તો દુવે ઠોળી સાથે કાવશે તે વિચારવાનું અને ચોધવાનું હોય. પરિણામે

સમાજની વ્યવસ્થા ન જળવાય. ઘણું વાર તો એવું બને કે, એકને કાવે ને બીજાને ન કાવે, અને એવું પરિણામ જીવનભરના દુઃખ સિવાય બીજું શું આવે ?

મારી આ દલીલોનો રખે એવો અર્થ થાય કે, ત્યારે તો જૂનાં લગ્નો જ સારાં દર્તાં. એ લગ્નોનાં પારે વિનાનાં અનિષ્ટ પરિણામો મેં બતાવી આપ્યાં છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, એ લગ્નમાં 'અખંડ' સદચાર ની જે ભાવના હતી તે સ્વીકારવા જેવી છે. હું માનું છું કે, એ ભાવનાની ઉત્પત્તિનું મૂળ સંપ્રમદષ્ટિ છે.

હવે છૂટાછેડાનો વિચાર કરીએ. મારી ઉપરની વાતોમાં છૂટાછેડાનો વિશેષ આવી જ જાય છે, પરંતુ મને એમ લાગ્યું છે કે, કાયદાની દૃષ્ટિએ તો બંને પક્ષે છૂટાછેડાનો અધિકાર હોવો જ જોઈએ. અહીં આપણે જે વાત કરીએ છીએ તે કેવા કાયદાએ! ધડાવા જોઈએ તેની નહિ, પરંતુ સમાજમાં કેવા વિચારોને બળ આપવું જોઈએ તેની જ; એટલે મારી આ માન્યતાએ એક જ રીતે જોવાની છે કે, હું આ વિચારોનો ફેલાવો સમાજમાં છપ્પું છું. આ વિચારોના ફેલાવાને લઈ સમાજમાં આ ભતની માન્યતા બધાય એમ ધમ્મકુ છું. સોક્રમત આ પ્રકારનો રહે અને સમાજના ધુરીયો આ વાતનું જ સમર્થન કરે એમ મારી ઇચ્છા છે. જો એટલું થાય તો છૂટાછેડાને કાયદામાં સ્થાન હોવા છતાં એનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો થવા પામે.

છૂટાછેડાને કાયદામાં સ્થાન હોવું જ જોઈએ એમ હું

જ્યારે કહું છું, ત્યારે મારા મનમાં એ વિચાર પડ્યો જ છે કે, લગ્નમાં અખંડ સહચારની ભાવના હોય, સ્વાર્પણની ભાવના હોય, સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય અને સંયમની ભાવના હોય, તોયે કેટલાંક લગ્નજીવન તો અસહ્ય થઈ જ પડે; કારણ કે મનની સુદૃઢ વૃત્તિઓ કેટલીક વાર ન સમજાય. એવો અધુગમો જિનો કરી દે છે. કેટલીક વાર એમાંથી એક પક્ષે જ ઉપરની ભાવના ફેગવાય છે ને ખીજે પક્ષે જિલ્લું જ વર્તન થાય છે. કેટલીક વાર માણસની આખી મનોસૃષ્ટિ અને જીવન વિષેની દૃષ્ટિ બદલી જાય એવું પણ બની જાય છે. એટલે લગ્ન એ ઠોઠ પણ સંયોગમાં ન છોડી શકાય એવું બંધન ન થઈ જવું જોઈએ. આ તો મેં જોઈ-વિચારીને કરેલાં લગ્નોની વાત કરી, પરંતુ આજે કાળે માણસોને એમનાં માથાપે કે વડીલોએ જ પરધાવી દીધાં છે તેનું શું ? પેનાં માણસોમાં તો જીવન અસહ્ય થઈ પડે એવા પ્રસંગો ઓછા આવશે, એટલે છૂટાછેડાને સ્થાન તો હોવું જ જોઈએ એમ હું માનું છું. કદાચ તમને એમ લાગશે કે, તો તો મારા વિચારોની હમારત તૂટી જાય છે. જો તમે વધુ વિચાર કરશો તો એમ નહિ લાગે. મેં પહેલેથી જ કહ્યું છે કે, વિશુદ્ધ વિચાર, એટલે કે આદર્શ વિષેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ, માણસના મનમાં જે ગાંઠ વાળી જાય છે તે માણસને ધક્કું ખળ આપે છે. એ માન્યતામાંથી જરાયે વિચલિત થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે માણસ એ પ્રસંગને હર્ષપૂર્વક નથી સ્વીકારી શકતો, પણ પોતાની હારફે દુઃખપૂર્વક જ સ્વીકારે છે, એટલે આવા પ્રસંગોનું પ્રમાણ અત્યંત નજીવું રહે છે.

છૂટાછેડા એ ઠોઠ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત નથી. સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત

લગ્ન-એક સમસ્યા !

તો અખંડ સદચારનો છે. છૂટાછેડાનો ઉપયોગ તો ખરાબે ચડેલી નોકીને બચાવી લેવા માટે જ છે. અને આ વાત માણસ બરાબર સમજી જાય તો એ પોતાના લગ્નજીવનની નોકીને એવી કૃતજ્ઞતાથી ચલાવે કે એ ખરાબે ચડે જ નહિ. આ આખી ચર્ચા ઉપર મારે કહેવાનું છે તે આ છે કે, માણસ નિરંકુશ જીવન તરફ બહુ જલદી વળી જાય છે એને લોકમતનો ટેકો આપવાની જરૂર નથી. લોકમત તો એની નિરંકુશતાને અટકાવે એવો જ હોવો જોઈએ. પરંતુ કાયદામાં એવી સગવડ જરૂર હોવી જોઈએ કે જેથી માણસને શ્વેચ્છાચારી કે ચોર બનવું ન પડે. તે આમ થાય તો વ્યક્તિનો વિકાસ રૂંધાય નહિ અને સમાજજીવનની, શુદ્ધિ અને રક્ષા થયા જ કરે.

卐

આકર્ષણનું તત્ત્વ

આપણે સ્નેહસગ્ન વિષે વિચાર કરીએ ત્યારપહેલાં જેમાંથી સ્નેહસગ્ન પારણ્યમવાની શક્તિ છે તે આકર્ષણનો વિચાર કરીએ. આકર્ષણ શું છે ? એ શા માટે થાય છે ? એ કેવું કેવું સ્વરૂપ લે છે ? આ બધું વિચારવું જરૂરી છે. મને લાગે છે કે, એ ને એ ચાર જેવો આ પ્રશ્નનો જવાબ સહેલો નથી. આ પ્રશ્નનો વિસ્તાર કરીએ તો આપણી મતિ મૂંઝાઈ જાય એવો એ પ્રશ્ન છે. આકર્ષણના જોડે જ આપણું વિશ્વ મતિ કરી રહ્યું છે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નને લઈ જઈએ તો આપણે તત્ત્વજ્ઞાનના અપાર સાગરમાં ડૂબકી મારવી પડે, જે મારવાની મારી શક્તિ નથી અને હઠ્ઠા પણ નથી. અહીં તો એક માણસ બીજા

માણસ તરફ કેમ ખેંચાય છે તેનો જ આપણે વિચાર કરવાનો છે. વિધવેચ્છાની પ્રમજ્જતાથી થયેલા ખેંચાણને દમણાં બાળુએ રાખી આપણે તો આકર્ષણનો અતઃત્રપણે જ વિચાર કરવો જરૂરી છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે જ આકર્ષણ થાય છે એવું નથી; પુરુષ અને પુરુષ વચ્ચે પણ થાય છે, સ્ત્રી અને સ્ત્રી વચ્ચે પણ થાય છે. સમાન વયના પ્રત્યે થાય છે એવું પણ નથી; ટૂંક અને યુવાન વચ્ચે પણ થાય છે. લગ્નની શક્યતાને બર્કને જ થાય છે એવું પણ નથી, કારણ કે મા ને દીકરા વચ્ચે તેમ મા ને દીકરી વચ્ચે પણ થાય છે, એ જ રીતે પિતા પુત્ર વચ્ચે પણ થાય છે. માથે ગ્ડેનાર તરફ થાય છે એવું પણ નથી, તુલન અભાવના પ્રત્યે પણ થાય છે—અરે, મનુષ્યેતર શ્રવણશ્રુતિ તરફ જ નહિ પણ નિર્જીવ સૃષ્ટિ તરફ પણ થાય છે. આ આકર્ષણ છે શું ? અને લાગે છે કે, આનો સ્પષ્ટ જવાબ આપવાનું કામ મુશ્કેલ છે. અને એટલે જ માનવજાતના આદિકાળથી આકર્ષણ ઉપર કાબો ને નાટકો ગ્યાતા આબ્યા છે ને રચાયા જ કરશે. આકર્ષણનું આ અદ્ભુત તત્ત્વ શોધીને એટલું આકર્ષક લાગે છે કે એની વાગમા કે વાર્તામા શોધો નિરવધિ રસ લઈ શકે છે.

વિજ્ઞાનીઓ એમ કહે છે કે, ડુનિયામાં કશું જ એમ ને એમ અકરમાત નથી જનતું; જધા જનાવોની પાછળ કારણો પડ્યાં જ હોય છે. અખ્યાતમવાદીઓ એમ કહે છે કે, આખું જગત ચોક્કસ નિયમોને વશ વર્તે છે, આપણી શુદ્ધિ પરિ-

મિત છે એટલે આપણે એ સમજી શકતા નથી. આમ બંને વચનોનો બાવાર્થ એક જ છે. આ ઉપરથી એટલું દ્રઢિત થઈ કે, આ આકર્ષણનું તત્વ ચોક્કસ કારણોને લઈને કામ કરી રહ્યું છે. એ કારણો શાં છે તે આપણે જોવાનું છે. હું વિચારું છું તો મને મારા મનમાં ઊઠતાં કારણોથી મંત્રાય થતો નથી, અને હું પરિમિત શુદ્ધિને લઈ આ એક અકરમાત છે એમ જ રહી હું એમ થઈ જાય છે. મારી આવી સ્થિતિ હોવા છતાં હું એટલું તો સમજી શકું છું કે, માણસના પ્રેમની વૃત્તિ પડી છે તે એને ખીજમાં જાતપ્રેત થવાને પ્રેરી રહી છે. એ પ્રેમ જેમ જેમ શુદ્ધ થતો જાય છે તેમ તેમ એ વૃત્તિ વધુ ને વધુ વિસ્તારમાં ફેલાતી જાય છે—જેમ પ્રકાશને રૂધી રહેતા આનરણ્યો દૂર થતા પ્રકાશનો વિસ્તાર ફેલાય છે તેમ. ગમે ત્યાં નદિ આકર્ષવાનું અને મુકર ગમે જ અકર્ષવાનું કારણ તો સ્વભાવ અને સંસ્કારોના પરિણમે લઈને હોઈ શકે એમ મારું માનવું છે. સામાન્ય લોકોનાં અને અદ્યપુરુષનાં જીવન તરફ અધ્યાત્મપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોતા એમ લાગે છે કે, પ્રેમ અને આકર્ષણ એ ખૂબ જ વિસ્તાર પામી શકે એવું તત્વ છે. ઠાઈ વિરલ વ્યક્તિમાં તો એ તત્વ જાવી જ મર્યાદાઓ ઓળંગી વિશ્વ સાથે એકરૂપ થઈ પણ જોવામાં આવે છે. એટલે એ તત્વ ન સમજાય એવું હોવા છતાં એમાં મેં શુદ્ધિ-વૃદ્ધિને તો અનકાર છે જ, અને જ્યાં શુદ્ધિ-વૃદ્ધિને અવકાશ હોય તેમાં એથી ઊંચી સ્થિતિની પણ શક્યતાઓ હોય જ. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, આ અદ્ભુત તત્વને પણ માણસ પોતાના જીવનપૂરતું સમજી શકે અને એનું સરકરણ કરી શકે,

એટલે, ઓ અને પુરુષ વચ્ચેના આકર્ષણમાં એ યોગ્ય વયનાં હોય અને કુમાર-કુમારિકા હોય તોપણ લગ્નની ઇચ્છા રહેલી જ હોય એમ માનવાનું નથી. બધે બધું જોઈ પછી આપણે દુનિયામાં એવા સંબંધો જોઈએ તો છીએ જ કે જેમની વચ્ચે વયો અધી-કપારેક આજીવન-પ્રેમસંબંધ રહી હોય છતાં જ ન વચ્ચે લગ્નની ઇચ્છા જાગી જ ન હોય. એટલે, આકર્ષણ એ પૃથક્કરણ કરવા જેવું તત્ત્વ છે તે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. કાર્મનાયે પ્રત્યે બેંચાણ થતાં એ શા માટે થાય છે તે સમજવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે વિચારમય જીવન જીવતા હોઈએ તો એ આકર્ષણ પાછળનાં કારણોને આજી રચરપે પણ આપણે જોઈ શકીએ એવું હોય જ.

દલે આપણે સ્નેહલગ્નનો વિચાર કરીએ. અનેક પ્રકારનાં આકર્ષણોમાં એવું આકર્ષણ પણ જન્મે કે જેમાં લગ્નની શક્યતા પડી હોય આ આકર્ષણને આપણે આજી રચરપે સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ એટલા હિપરથી આપણે લગ્ન કરી શકતા નથી, કારણ કે લગ્નમાં તો સાથે જીવવાનું આવે છે. એટલે મદજીવનની દૃષ્ટિએ એક બીજાની ટેવો અને સ્વ-ભાવ જોવાની જરૂર બીજી થાય છે-આ મિથિમાં સંવનન-જીવું થાય છે.

એટલે સ્નેહલગ્ન કે પ્રેમલગ્નનો અર્થ એટલો જ ન થવો જોઈએ કે આકર્ષણથી બિંધાયેલું લગ્ન, પણ આકર્ષણ અને પૂરી ઓળખાણ પછી થયેલું લગ્ન. આવું લગ્ન આદર્શ લગ્ન

ગણાય એમ માનું માનવું છે. અલગત, એમાં સમાનતા, સ્વ-
તંત્રતા અને સંયમની ભાજવણી થવી જ જોઈએ. જો એ
ભાજવણી ન થાય તો લગ્ન આદર્શ સ્થિતિમાં થયેલું હોવા
છતાં એ નિષ્ફળ જ બને.

અહીં આપણે આ પ્રકારના-લગ્નની શક્યતાવાળા-આક-
ર્ષણનો થોડોક વિચાર કરીએ. ઘણી વાર આવું આકર્ષણ,
આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ભણે ન હોય, પણ આપણામાં લગ્નની
ક્રિયા જાગી ગયા પછી થાય છે અને કેટલીક વાર નાનપણમાં
અથવા કિશોરવયમાં સાથે રહેવાનું, રમવાનું, છવવાનું
મળે છે તે રહેઠાણ બંધાય છે, મોટાં થતાં બધી સમજણ
આવે ■ અને એ વખતે જેની સાથે નિર્દોષ પ્રેમમાં વર્ષો
ગાળ્યાં હોય તેના પ્રત્યેના આકર્ષણનું સ્વરૂપ બદલાય છે.
આમ આ આકર્ષણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે ઉદ્ભવે છે. એક
ત્રીજો પ્રકાર છે, પણ એનો વિચાર અત્યારે અરધાને લાગે
છે. એ છે પરોક્ષ રીતે જાગેલા આકર્ષણનો. આપણે બાળ-
પતા ન હોઈએ. એકબીજાને જોતા પણ ન હોય, પણ
સાંભળવા માત્રથી પણ આકર્ષણ જન્મ્યું હોય છે. આ જરૂર
મુક્તમ લાગે છે, પણ આવું આકર્ષણ છેવટે તો પ્રત્યક્ષતાની
કસોટીએ ચડે જ છે, એટલે મુખ્યત્વે બે પ્રકારે જ આકર્ષણ
દેખા દે છે.

મને યોતાને આ બંને પ્રકાર સુદ્ધ લાગે છે. હું જાણું છું
કે કરોડો માણસોને, આપણાં બધાં જ સામાજિક બંધનો દ્વારા,
ચર્ચ બંધ તો પણ, આ સ્થિતિ મળવાની નથી, પરંતુ જે

બાળશાળાઓને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમનું લગ્નજીવન સખદ-
સ્નેહાળ અને પરસ્પર સહકારવાળું થાય છે.

એટલું તો સમજાયું હશે જ કે, આ સ્થિતિ પ્રયત્નપૂર્વક
જીભી નથી થઈ શકતી. અને ધણી વાર એમ થાય છે કે, લગ્ન
ખાટે ' પ્રયત્ન ' ન હોવો જોઈએ, સ્વાભાવિક રીતે જ એ
સ્થિતિ જીભી થઈ જવી જોઈએ. પણ હલોહલ વિષમતાઓથી
બરપૂર આ સમાજમાં એ આશા ઠપાઈ રાખી શકાય ?
આપણે સમાજ પ્રગતિ પામતો પામતો આવાં લગ્નો સુધી
પહોંચશે તે દિવસે આ જગતના રંગદંડમ જલ્દાઈ મપા હશે,
તે દિવસે હલપના ગુણોનો વિકાસ એટલો થયો હશે કે, જીવનનાં
ખીજાં ફેત્રામાં પણ પ્રેમ અને સહકારનું જ વાતોવરણ હશે.
પરંતુ એ સ્વપ્ન ધણું દૂરનું છે. આજે તો ઠાઈ વિરલ સ્થળે
એવાં લગ્નનાં દર્શન પામી શકીએ છીએ અને ત્યારે લગ્ન-
જીવનમાં રસ અને આનંદની કલ્પના કરી શકાય છે.

આવું સુંદર સ્નેહલગ્ન અને સ્વાભાવિક આકર્ષણ જન્મશે
જ જોવામાં આવે છે. અત્યારે તો ખોટે બાગે આકર્ષણના
તરવે ધણાં મુવક-મુવતીઓનાં જીવનમાં કાયડાઓ જ જીભા કરી
દીધા હોય એમ માલુમ પડે છે, કારણ કે જાને પક્ષે આકર્ષણ
જાગે અને એ આકર્ષણ નીરોગી હોય એવું બાગ્યે જ જોવા
મળે છે. એક એકને ચાહતું હોય છે ને ખીજું વળી ઠાઈ
ખીજાને જ ચાહતું હોય છે. આ દશ્યો જોઈ ધણી વાર એમ
ચર્ચ જાય છે કે, આ આકર્ષણના મૂળમાં પ્રેમની વૃત્તિ નહિ પણ
એકલા બોગની જ વૃત્તિ નહિ પડી હોય !

મેં આ પત્રોમાં લગ્નના પ્રેરક કારણ તરીકે વિષયેચ્છાને

જ પ્રધાનપદ આપ્યા ક્યું છે, અને તમને તો ઠીક, પણ મને-
સખનારને-પણ કંટાળો આવે એટલી બધી વાર એ શબ્દનો
મેં ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં જો લગ્નમાં માત્ર વિષયગ્રાહી રથાન
હોય તો લગ્નશયનમાં માણસ પશુથીયે નવાવટ થઈ જાય એમ
હું કહું છું. એમાં પ્રેમનું તત્ત્વ હોય જ નોંધો. હું તો
એટલે સુધી કહું છું કે, માણસ વિષયનો તદ્દન શુદ્ધ જ
બની ગયો હોય, એટલે સાચા અર્થમાં માણસનું મન રોગિષ્ઠ
થઈ ગયું હોય તો જ એ પ્રેમના અસ વિના વિષય ભોગવી
શકે એવા માણસો મગાજમાં છે એ હું જાણું છું, પણ એ
સ્થિતિની કલ્પના પણ મને અસહ્ય લાગે છે, મને એ ચિત્ર
અત્યંત ગદુ અને બચાવક દેખાય છે.

એટલે, આકર્ષણની પાછળ એ પ્રેમનું-જોગાથી સ્વાર્પણ
અને ત્યાગ જ-મી શકે એવા તત્ત્વનું-કેટલું સ્થાન છે તે જોવું
અને તપાસવું અત્યંત જરૂરી છે. લગ્નના આરંભે નિર્વિકાર
પ્રેમનું ગ્ધાન ન હોઈ શકે એમ હું હજીયે કહું છું, જો એ
સ્થિતિ હોય તો લગ્ન એ લગ્ન જ નથી, પરંતુ પ્રેમનું તત્ત્વ
તો હોય જ નોંધો એ જોઈને વધારે હોય તેટલું આકર્ષણ
નિર્માણ હોય આવું પ્રેમમુક્ત આકર્ષણ અનુભવનારનું સાચું
પાત્ર કોઈ બાહ્યયોગે એનું આકર્ષણ ન અનુભવી શકે તો
આ માણસ મૂઝાઈ જશે નહિ એનામાં ક્રોધ કે ધર્ષનો ભાવ
પેદા થશે નહિ, પણ એ પ્રેમ સુદ્ધ થતો થતો શારીરિક
વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવી લેશે-સામેના યુદ્ધ કે યુવતી
સાથે કલ્પનામુક્ત સહચાર બધાર જશે અને આખી જિંદગી

હામ-એક સમસ્યા

પોતાની કદમના સદચરણું કદવાણુ થાઓ એવી જ ભાવના
ઝીના અંતરમાં રમ્યા કરશે.

આ હિપરથી એ સમગ્રવાની જરૂર છે કે, વિષયેચ્છાથી પ્રેરિ
ત્ત્વેદ્યા લગ્નજીવનમાં પણ પ્રેમને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. જો પ્રેમ
સ્થાન ન હોત તો બિધિમાં વિષયેચ્છા નિવારવાની સકલ
પણ ન હોત. જો પ્રેમને સ્થાન ન હોત તો જીવનસદચાર
કે કુકુળજીવનને પણ સ્થાન ન હોત. એટલે હું કહું 'હું' કે
આપણાં લગ્નનું કારણ વિષયેચ્છા છે એમ-અવધા પછી પણ
આ પ્રેમતત્ત્વને લઈને જ આપણે લગ્નમાં રસ લઈ શકીએ
એવી રિધિ રહે છે. આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ રહેશે કે, આ
રસની દિવ્યતા તો ખેલી ધ્વિજાને ઝોલી કરતાં જવામાં, અં
પ્રેમને વધુ ને વધુ સુદમ બનાવતાં જવામાં છે, જેથી પ્રેમને
માર ન લાગે ને ખસારો પણ ન લાગે.

સ્નેહલગ્નના વિચાર કરતાં આપણે આ વિચાર પણ
કરી લીધો. મને લાગે છે કે, આ બંને વિચાર આપણે બીજા
પત્રમાં જરા વિસ્તારથી કર્યા પછી જ આગળ વધીએ.

સમનાં ભયસ્થાને

આપણે જોયું કે રનેદસગન આકર્ષણમાંથી જન્મે છે અને આકર્ષણ પ્રેમમાંથી જન્મે છે. આ પ્રેમ શુદ્ધ છે કે નહિ તેની કસોટી સ્વાર્ષણની ભાવના છે. જો એકબીજા માટે કયામે ખદલાની પ્રગ્ઢા વિના સર્વસ્વ હોમવાની તૈયારી હોય તો એ ભાવનામાંથી જન્મેલા સગનને કું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સગન કહું. આવા સગનમાં પણ પરસ્પરની ઓળખાણની જરૂર પડે જ છે, પણ બંને પક્ષે પ્રેમની આવી ઉદ્ધત સ્થિતિ હોય તો સાચી ઓળખાણ સહેજે થઈ જાય છે. પ્રેમની એટલી તીવ્રતા પછી હૃદયનાં ખારણાંને બંધ રાખી શકાય જ નહિ. પરંતુ આવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિરલ રચણે હોય છે. મોટે ભાગે તો આકર્ષણ

શુદ્ધ જ, એટલે પ્રેમમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું, હોવું જ નથી-
 થોડી જગ્યાએ એવું હોય છે, ત્યાં પ્રેમની માત્રા એકબીજા
 પ્રત્યે સામગ્રી અનુભવી ચકાવ અને એકબીજા માટે ધસારો
 સદન કરી ચકાવ એટલી જ હોય છે. એટલે મારી મણ્ડરી
 પ્રમાણે આ જાળતમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં સ્વરૂપો માત્રમ પડે છે.

એક તો પ્રેમની બાવના એટલી શુદ્ધ અને ઉદોત હોય
 કે જરૂર પડે તો વિપયેચ્છા ઉપર અને બીજી તમામ ધમ્મા
 ઉપર અંકુશ મૂકી શકે, અને પોતાના પ્રિયજન માટે જીવનની
 પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને હોમી શકે, મારા મત પ્રમાણે સ્નેહલગ્ન
 આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે.

બીજા સ્વરૂપમાં પ્રેમની માત્રા ઓછો હોય છે. પ્રિયજન
 માટે ધસાવાની અને પ્રસંગ પડ્યે સર્વસ્વ હોમવાની તૈયારી
 હોય છે, પણ એ સાથે જ સામા પડેથી પણ એવા જ-કદાચ
 વધારે-લામની આસા રખાય છે. આ માણસો પ્રેમનો પડધો
 ન જુએ તો અકળાય છે, કીધિત થાય છે અને કાર્ષ્ક પ્રસંગે
 તો પોતાના હૃદયમાંથી પ્રેમ તો શું, પણ સૌજન્યને પણ ફેંકી
 દેવાની દદ, સુધી આત્માં જાય છે. આપણે ત્યાં સ્નેહલગ્ન તરીકે
 ને લગ્નો ઓળખાય છે, ને જેમાં મોટે ભાગે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત
 થાય છે, તે આ પ્રકારનાં મુમલ હોય છે. કશીયે સામગ્રી ઇવના
 થયેલાં લગ્ન કરતાં આ લગ્ન સારાં છે, પણ આમાં પરસ્પરનો
 પિછાન અત્યંત જરૂરી છે. આવા લગ્નોમાં નિષ્ફળતા સાંપડતી
 હોય તો તેનું મોટામાં મોટું કારણ એકબીજાની સાચી
 ઓળખાણનો અભાવ જ હોય છે. સ્વાર્થયુક્ત પ્રેમ હોવાથી,

એક જાતનો પડદો આવી જાય છે કે જે માણસને પૂરેપૂરું જોવા કે સમજવા નથી દેતો.

ત્રીજા સ્વરૂપમાં તો પ્રેમનું તત્ત્વ નહિવત્ હોય છે. એમાં એકબીજાને ભોગવવાની વૃત્તિ જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. દુઃખની વાત છે કે મેળવાયેલાં યુવકયુવતીઓમાં અત્યારે આ સ્વરૂપ સૌથી વધુ વિસ્તારમાં ફેલાયેલું છે. પહેલું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં માણસના પ્રયત્નને લગીર પણ સ્થાન નથી, એ લગભગ કુદરતી રીતિ છે. બીજું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં માણસથી થોડાક પ્રયાન થઈ જાય છે. જોના પ્રત્યે જે માણુ થાય તેને અવલોકવાની અને પોતાની જાતને સારા બતાવવાની બુદ્ધિ આવી જાય છે. પણ આ ત્રીજા સ્વરૂપમાં તો પ્રયત્નથી જ બધું થાય છે. સમજપૂર્વક સંબંધો બાંધવામાં આવે છે, સમજપૂર્વક આકર્ષણો ઊભાં કરવામાં આવે છે, પોતાની આંતરિક રીતિને છુપાવવાની અને સામા પ્રકૃતિ રજરજ બાધી લેવાની વૃત્તિ હોય છે.

‘નવી’ લગ્નપ્રથાની અચ્ચાં શરૂ કરતાં મેં કહ્યું હતું કે, કુંખૂ બપૂવૃંક એ સામે જોઈ રહ્યો છું, એ મારા બપને તમે દેવે સમજી શક્યા હશે. મુઠ્ઠી લગ્ન કે પ્રયોગાત્મક લગ્નને મેં વિરોધ કર્યો છે, પણ એનો મને આ સ્નેહલગ્નને નામે ઓળખાતાં લગ્ન નેટલો બપ નથી, કારણ કે એ લગ્નો આપણા સમાજમાં તો હજી આજ્યાં નથી અને મને લાગે છે કે, એને આવતાં વર્ષો જશે. પણ આ સ્નેહલગ્ન તો આજે પ્રચાર પામી રહ્યાં છે અને હજારો યુવકયુવતીઓ એ સ્નેહલગ્નની મનોહર સૃષ્ટિમાં

આપારે રમે છે. અને લાગે છે કે, જે તટસ્થતાથી આપણે જૂની લગ્નપ્રથાનું પૃથક્કરણ કર્યું અને એના મૂળમાં પડેલા દોષોને બહાર કાઢીને તપાસ્યા, તે જ તટસ્થતાથી આપણે નવી પ્રથાને પણ તપાસવી જોઈએ. ઊંડા દુઃખ સાથે મારે કહેવું પડે છે કે, સમાજની વર્તમાન સ્થિતિ એટલે જૂની સ્થિતિને એનાં જે અનેક અનિષ્ટોને કારણે દૂરનાવવા તૈયાર થયેલો વર્ગ આ નવી સ્થિતિમાં જે અનિષ્ટો જુએ છે તે પણ એનો વિરોધ કરતો નથી. હું એવા ધણા જુવાનોને ઝાળખું છું કે જે આજે પ્રવર્તી રહેલા સંયમહીન વાતાવરણને ધિક્કારે છે, પણ 'જૂના વિચારના' મણાઈ જવાના બંધે જે સામે ચઢોડ્યાર સરખો પણ કરી શકતા નથી. દુનિયામાં અનિષ્ટો આમ જ ફેલાય છે.

આપણને જૂના કે નવા પ્રત્યે પક્ષપાત ન હોવો જોઈએ. નવા વિચારોમાં પડેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનો વિરોધ કરતાં આપણે એવો ભય પણ ન રાખવો જોઈએ કે, એમ થતાં સોઢાને નવા વિચારો તરફ અવિશ્વાસ પેદા થઈ જશે. સોઢાને અવિશ્વાસ પેદા થાય જ નહિ, પણ થાય તોયે જોખમ ખેડીને પણ નવા વિચારમાં પડેલા નાનામાં નાના અનિષ્ટને આપણે કાઢી નાખવા માટે મથવું જોઈએ. જૂની માન્યતાઓમાં પડેલા અનિષ્ટને આપણે ગમે ત્યારે કાઢી સકીશું, કારણ કે એને હવે પોપણ મળવાનું બંધ થયું છે અને એનું ભજન પ્રતિદિન ધટવામાં છે, પણ જે નવા વિચારને આપણે જનતાની મનો-ભૂમિમાં રોપી રજા છીએ તેને તો આપણે આપણું હૃદય રેડીને પોપી રજા છીએ, એટલે આપારે નાનું દેખાતું અનિષ્ટ

પણુ આપણા જ લોહીનું પોષણ મેળવી રાક્ષસરૂપ લેશે એમ મને લાગે છે. મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે, નવા વિચાર ધરાવનારાઓમાં બહુ ઓછામાં આ પ્રકારની શક્તિ છે. આપણા રાષ્ટ્રપતિમાં* તો આ શક્તિનાં હું અનેક વખત દર્શન કરી રહ્યો છું. નવી વિચારધારા દોષિત ન થઈ જાય એ માટે એમના જેટલી કાળજી ગાંધીજી સિવાય કોણે જ કાઈ લેવું હશે. અહીં મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, આ પ્રકારની શક્તિમાં ગાંધીજી અજોડ છે. પોતાના સાથીઓના અને પોતાની પ્રવૃત્તિના એમના જેવા નિર્દય દીકાકાર આપણને ખીજે નહિ મળે.

મેં જે અનિષ્ટને નિવારવા માટે આપણા જીવનનો ધ્યાન યોગ્યું તે અનિષ્ટનો થોડો ખ્યાલ તો મેં આપી દીધો છે, વિશેષ ખ્યાલ હવે કરીએ.

લગ્ન વિષેના નવા વિચારોમાં હું જે અનિષ્ટ તરવો જોઈ રહ્યો છું તેનું મૂળ, મેં કહી દીધું છે કે, સંયમહિનતા અભાવમાં છે. ધણા જીવંતો સ્પષ્ટપણે આ વાત સમજતા નથી અને તેથી નવા વિચારોમાં આ ભાવના ઓતપ્રોત થાય એવા પ્રયત્નો કરવાને બદલે અનિષ્ટ પરિણામે જોઈ સદાનુજૂતિપૂર્વક દુ ખી દુ:ખી થયા કરે છે. આજે એવું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું છે કે, કોઈ યુવક કે યુવતી પોતાના જીવનની રક્ષાપૂરતો સયમ રાખતાં પણ ડરે છે, રખે આપણે જૂનાં ગણાઈ જઈશું એ

* જવાહરલાલ નેહરુ.

અવધી જે સાચું નથી લાગતું તે થવા દે છે, ને એનું બળ વધારવામાં નિમિત્ત બને છે.

લગ્નમાં પ્રેમની જરૂર છે, પ્રેમનું આકર્ષણ પણ હોય છે, પરંતુ આપણે ઉપર જોયું તેમ આપણા યુવકસમાજમાં મોટે ભાગે ખીન અને ત્રીન સ્વરૂપમાં પ્રેમ અને આકર્ષણ દેખા દે છે. જૂની લગ્નપ્રથામાં જેમ મામાપ શોષે એ એક એકાંતિક નિયમ થઈ ગયો હતો, તેમ હવે પોતાની મેળે જ શોષવાનો નિયમ બંધાઈ ગયો. જૂની પ્રથામાં લગ્નનો વિચાર આખા કુટુંબની દૃષ્ટિએ થતો, તેમ નવી પ્રથામાં માત્ર વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ થવા લાગ્યો. જૂની પ્રથામાં લગ્ન પહેલાં એકબીજાને મળવાની કે જોવાની મનાઈ હતી, તેમ નવી પ્રથામાં મળવાની મર્યાદાઓનો જ લોપ થયો. જૂની પ્રથામાં આંખને બંધ રાખી બાગવમાં જે આવે તેની સાથે જ જિંદગી ગુજરવાની હતી, તે નવી પ્રથામાં આંખ ખુલ્લી રાખી મમે તેટલા સાથે સંબંધ ઠેળવી અનેકમાંથી એકને પસંદ કરવાનું આવ્યું. અને લાગે છે કે, આ રીતે અનિષ્ટનો એક છેડો ત્યાગી આપણે બીજો છેડો પકડ્યો. આપણામાં વિવેક હોત તો આવું ન થાત.

—જૂની પ્રથા અસંગત હતી એમાં શંકા નથી, પણ આપણે આ રચાની જતી નવી પ્રથાને એના ઉદ્ભવસ્થાનેથી જ શુદ્ધ કરવા તરફ લક્ષ નહિ આપીએ તો એ એટલી જ ખૂંડી બની જશે. મારે ફરી ફરીને કહેવું પડે છે કે, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના આપણા વિચારોની સાથે સંવમને મિલાવી લઈ આપણે નવી પ્રથાને દોનોમાંથી બચાવી લઈએ.

સમાજની રચના જોતાં એમ લાગે છે કે, જૂના ઠાળના વાતાવરણમાં વિષયવૃત્તિનો ઉદ્ભવ આવશે વહેશે નહિ થતો હોય. આપણે જાણીએ છીએ કે, એ વૃત્તિ અનેક રૂપે આ જગતમાં સંતોષાય છે. હું સૂક્ષ્મ રૂપોની વાત નથી કરતો પણ સૂણ સંજોગોની વાત કરું છું. માણસ જે જે પ્રકારની અનુ-કૂળતા મેળવતો જાય છે તે તે પ્રકારે પોતાની વૃત્તિને સંતોષી લે છે. લગ્નસંસ્થાના ઉત્પાદકોએ આ સ્થિતિ જોઈ હશે અને એના ભવિષ્યની ઝાંખી પણ કરી હશે. એટલે લોખંડી બેડીઓ જેવા નિયમો ઘડી લગ્નને ધર્મનું રૂપ આપી એમણે આપણને લગ્નસંસ્થાને બેટ આપી. એના મૂળમાં રહેલા દોષને પરિણામે અને સમાજની વિચારશીલતાના અભાવે એ પ્રથામાંથી પ્રાણતરંગ ધટતું ગયું અને વિકૃતિઓ પ્રગટવા લાગી. આજે સમાજની દરેક પરિસ્થિતિને આપણે વિચારવા બેઠા છીએ ત્યારે આપણે એ જૂલતું પુનરાવર્તન ન કરી બેસીએ તેની સંભાળ રાખવી જરૂરી છે. નવી પ્રથાના હિમાવતીઓમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો શુભ હેતુ પડ્યો છે તે હું સમજું છું, પણ જૂની પ્રથામાં સમાજ-રક્ષાનો શુદ્ધ હેતુ પડ્યો હતો તે આપણે લક્ષમાં લેવું જોઈએ અને હવે પછી ઠોઠ પણ વિચારનો ફેલાવો કરવામાં એ જાને હેતુનો સમન્વય સધાય તે તરફ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. જૂનું એટલું સોનું છે એમ માનવામાં નેટલું અચાન રહ્યું છે, તેટલું જ અચાન જૂનું એટલું કયીર છે એમ માનવાનાં પણ રહ્યું છે તે આપણે જૂલતું ન જોઈએ.

રોહલગ્નને હું આદર્શ લગ્ન ગણું છું, પણ એ રોહમાંથી

ઉદ્ભવેલાં દોષો જોઈએ, નહિ કે કામ, આદં કે સ્વાયંની વૃત્તિમાંથી. આપણે કાઈનાયે પ્રત્યે એવાથી અનુભવીએ ત્યારે જરા યોગવાની અને ઊંડા ઊતરી આપણી જાતને વિચારવાની જરૂર છે. હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે, આપણે પ્રમાણિકતાથી અને મુક્તતાથી આપણી જાતનું પૃથક્કરણ કરવું તો આપણે શરમાયા વિના નહિ રહી શકીએ. નિર્બીજ પ્રેમનું આકર્ષણ આ દુનિયામાં વિરલ છે. એવું જોને પ્રાપ્ત થાય તો મહા ભાગ્યવાન છે. પણ એ રિયલિટી સ્વાભાવિક છે અને તેથી એનું પૃથક્કરણ કરવાની ઓછી જરૂર છે. આપણે જોને પ્રેમાકર્ષણ કહીએ છીએ તે મેં કહ્યું તેવું આકર્ષણનું બીજું કે ત્રીજું સ્વરૂપ છે. હવે આપણે જોઈએ કે આપણા આકર્ષણનું પૃથક્કરણ આપણે કઈ રીતે કરવું અને આકર્ષણ જનમ્યા પછી જે ઓળખાણની જરૂર છે તે કઈ રીતે મેળવવી. આપણે જોને સંવનન કહીએ છીએ તે શું છે અને તેમાં પ્રેટલી મધીદા આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરતા આ બંને પ્રશ્નો વિચારાઈ જશે.

સંવનનની મર્યાદા

હું જાણું છું કે આજની સામાજિક રચનામાં સંવનન કરવા જેવી સ્થિતિ પણ જાડુ ઓછાં યુવકયુવતીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી જો વિચારણ વર્ગ માટે કંઈ માર્ગદર્શન આપવું હોય તો જીવ્ય આદર્શની રજૂઆતની સાથે જ આજના સંયોગોમાં સામાન્ય જીવાનથી શું શક્ય છે તે જણાવવું જોઈએ. હું એ જણાવવાનો જ છું, પણ એ વિચારણ વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકતો હોય કે ન કરી શકતો હોય, પણ જેનું એને આકર્ષણ છે તે રસદહનના સંવનનની વાત પહેલાં કરી લઈએ.

આ વિષય પરત્વે મને સૌથી મોટો દોષ એ લાગે ■ ૩,

૧-૩૧-એક સમસ્યા

સ્નેહસગન અંગેના કાયા વિચારો કાચી વયમાં જ મનમાં આવી જવાથી આજીવનની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ ભૂલી ધણી જીવનારો એ માટે રૂઢિ મારતા થઈ જાય છે. ઠાઈ પણ કુમારિકા સાથે ઓળખાણ કરવા તેઓ તકસૂતા હોય છે. ઠાઈને પોતા પ્રત્યે આકર્ષવા અનેક પ્રકારના ઢોંગ કરે છે. મનમાં લાગણી હોય કે ન હોય પણ દાવબાવમાં ખતાવવાનું ચૂકતા નથી. એક સાથે બે-ચાર કુમારિકાઓ સાથે સંબંધ હોવા છતાં દરેકને પોતા ખીંછ કરતાં વધુ લાગણીપૂર્વક પોતાના હૃદયમાં રથાન આપે છે એમ સીધી કે આડકતરી રીતે જણાવ્યા કરે છે. ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિના ગુણો અલ્પ પ્રમાણમાં હોય, અને જીવનના ખીજ બધવારોમાં તે દેખાતા પણ ન હોય, તે અહીં સોજે કળાએ ખીલી જો છે. પરિણામે આજીવન જીવન કૃત્રિમ, ઢોંગી અને હંબી બની જાય છે. આવું જીવનારો જ કરે છે એમ કહેવાનો મારો આશય નથી, ધણી શિક્ષિત કુમારિકાઓની પણ આ જ સ્થિતિ છે.

)

આવી સ્થિતિમાં રહેલાંઓને વિષે મારે શું લખવું ? એ 'સ્નેહસગન'ની તૈયારી કરી રહ્યાં છે ? અને આ વર્ગ નાનો-સૂનો નથી. 'સ્નેહસગન'ની હવા જ્યાં પહોંચી છે તે વર્ગમાં આ પ્રકારનાં યુવકયુવતીઓની મંજ્યા ધણી મોટી છે. નવા વિચારના દિમાયતીઓ આવા જીવનારોનો જયાવ કરે છે તે હું જાણું છું. સમાજના જડ નિયમોના પ્રત્યાધાત રૂપે આપણે આ સ્થિતિને ગણાવીએ કે આજની રચનાના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપે ગણાવીએ, પણ જે વસ્તુ અનિષ્ટ છે તે અનિષ્ટ રહેવાની

જ અને એના ફોજા આપણે સીએ ભોગવવાનાં જ છે. એટલે, જેમ જૂની માન્યતાવાળાઓનો આપણે જયાર કરતા નથી તેમ, આનો પણ જયાર ન કરવો જોઈએ.

હું 'ગાથું' હું 'કે માત્ર આ રિયલિટીનો વિરોધ કરીએ તથી ન આવે. જે મદાધોષ કુમારે જઈ રહ્યો છે તેને વાળી શેવાના માર્ગો પણ ચોક્કસ જ જોઈએ; પણ એ જને જ્ઞાન એક સાથે જ થઈ જોઈએ એમ માનું કહેડું છે, અને આજે એવું નથી થતું એમ પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આજે તો એનો જયાર કરી એ યુવકયુવતીઓના દિનમા જે થોડોધણાવે ડાંખ લાગ્યા કરે છે તે ઓઠો કરવામાં આવે છે.

એટલે, આ જાતનો જે મોટો વર્ગ સ્નેહલગ્નની તૈયારી કરી ગયો છે તેને આપણા નવા વિચારમા સમજને સ્થાન ન દોવાના પશ્ચાત્તપ્તિ હુ મજા હુ, અને આ રિયલિટી ખૂબ જ બપૂવે જોઈ હુ, કારણ કે આપણી જિભી ચતી ગણ્ડાય શક્તિ ખગમમા ખરાબ રીતે વેશાય છે એમ માનું માનવું છે અનેક યુવકયુવતીઓના મન આ પ્રકારની વાતો ને યોગનામા રોજાયેલા છે તે આપણને ઓછું તુલસાન નથી. જે ડોળ, કબ ને અનુદાનતા પ્રસરી રહ્યા છે તેની આખા સમાજ હિપ્પ અનામ છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી. જીવનના મંત્રીરમા મંત્રીગ પ્રશ્ન સાથે જે પ્રકારની રમત ચર્ચ રહી છે તે આપણા સમાજના માનસને પ્રતિબિંબ વિકૃત કરી ગઈ છે. આ રિયલિટીનો અત લાવવા માટે શુદ્ધ વિચારોનો ફેલાવો કરવા દરેક સુધારકે ને સમગ્ર જીવતાએ મથવું જોઈએ. અને લઈ આપણા ઘણા

મુધારાનાં કાર્યોની ગતિ ખંદ પડી જાય છે અને નવી વિચાર-ધારાની શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે તે પણ આપણે જુલુ ન જોઈએ.

આ વર્ગને બાદ કર્યા પછી બીજો એક વર્ગ છે કે જે અમુક સાથે સંબંધમાં આવ્યા પછી લગ્નની ઈચ્છા સેવવા માંડે છે. આ વર્ગ વિશે મારે એટલું કહેવાનું છે કે, સમાજ એક વિચારમાંથી બીજા વિચારપ્રદેશમાં જઈ રહ્યો છે ત્યારે આવા પ્રશ્નોમાં પાર વિનાની મૂંઝો ભીંમી થાય છે એ વાત લક્ષમાં રાખી કુમાર-કુમારિકાએ આગળ વધવું જોઈએ. પોતાની વાત કે વર્તનથી એ મૂંઝમાં ઉમેરો ન થાય તે તરફ બરાબર ધ્યાન આપવું જોઈએ જ્યાં રોડલગ્ન સામાન્ય હશે ત્યાં પણ એકબીજા પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતા પહેલાં અનેક મધ્યમથી અનુભવતા હશે. પણ આપણે ત્યાં તો આ વિચાર તદ્દન નવો છે એટલે એ મથન અનેકમણું વધી જાય છે. મેં ઉપર લખ્યું છે કે, ' પોતાની વાત કે વર્તનથી એ મૂંઝમાં ઉમેરો ન થાય ' તે મેં આ મટિ જ લખ્યું છે. આકર્ષણ હમેશા બંને પક્ષે જાગે જ છે એવું નથી. જાને પણ પ્રથમ તો શંકાશીલ હોય છે, એકબીજાની વાતમાંથી-વર્તનમાંથી એને જાણી લેવાના પ્રયાસો થાય છે. આવે વખતે જો કુમાર કે કુમારિકા આ મૈત્રીના સંબંધને લગ્ન સુધી ખેંચી જવા ન ઈચ્છતું હોય તેનો પવિત્ર ધર્મ થઈ પડે છે કે, સામા પક્ષને પોતાની સ્થિતિની અને ગર્ભાવાસ્થી સ્પષ્ટ સમજાવું પાડવી. હું એવા ધણા દાખલાઓ જાણું છું કે, સરમને લઈને વ્યથા

માડું લાગી જશે એવી બીકે આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા નહિ થવાથી આકર્ષણ અનુભવનારના હૃદયને બારેમાં બારે આધાત અનુભવેલા પડ્યો હોય.

આ વસ્તુને સમજવી અમરી નથી. કારણ કે આ વાત કોઈ ઈતર સૃષ્ટિની નથી પણ આપણી પોતાની જ છે. આ વસ્તુ એટલી સૂક્ષ્મ છે અને વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ એટલી નિરાળા છે કે એ માટે ગમે તેટલું પૃથક્કરણ કરીએ તોયે અધૂરું જ રહે. છતાં ગમે એમ લાગ્યું હિં કે, આકર્ષણની કે સંબંધની આરંભની સ્થિતિ એટલી બધી તીવ્ર નથી હોતી કે જે સામા પક્ષેથી નકાર મળે તો હૃદય બાંગી પડે એવો આધાત થાય. એટલે મૈત્રીથી જોડાનાર સુવક્ષ્યવતી જે પોતાના મિત્રમાં એ પ્રકારના આકર્ષણનું તત્ત્વ જુએ તો એણે હિંમતપૂર્વક ખુલાસો કરી નાખવો જોઈએ, અને મને લાગે છે કે, એ તત્ત્વ કદાચ યકાવ એવું તો હોય છે,

મેં અહીં એ વસ્તુનો સ્વીકાર તો કર્યો જ છે કે, એ પ્રકારની મૈત્રીમાં સંપૂર્ણ મર્યાદા જળવાતી હશે જ. જ્યાં એવી મર્યાદા ન જળવાતી હોય ત્યાં ઉપર લખેલી વાતનો કશો અર્થ નથી. મારું એમ માનવું છે કે, મૈત્રી લગ્નનું સ્વરૂપ ન હોય ત્યાં સુધી આવશ્યક મર્યાદાઓ જળવાવી જ જોઈએ. જે એ ન જળવાય તો લગ્નમર્યાદાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતનો જ ભંગ થાય એમ મારું માનવું છે.

સંવનનો અર્થ તો થાય છે: 'પ્રેમ કરવો' કે 'પ્રેમથી વશ કરવું.' જે અહીં એનો પ્રચલિત અર્થ લીધો છે. એનાં

બપરયાનો આ પત્રમાં મેં જણાવ્યાં એ કરતાં વધારે છે, પણ
 'ને આટલું સમજાય તો બાકીનું સમજવામાં મુશ્કેલી આવે
 એમ નથી. આજની રિધતિમાં પસંદગી કેમ કરવી એ વિષે
 આ પછીના પત્રમાં હું ઘણું છું તેમાંથી પણ સંવતનની મર્યાદા
 અંગે મારા વિચારો જણાઈ આવશે. માણસના મનમાં માણસ
 પોતે પણ ન સમજે એવા અનેક બાવો રમી રવા હોય છે,
 એટલે એ પોતાના આકર્ષણનું સાચું કારણ ઘણી વાર ન
 જણી શકે તે હું સમજું છું. આકર્ષણનો સામા પક્ષે પડે
 ન પડે તેપ બરાબર છે: આવું યાપ ત્યાં અનેક સમસ્યાઓ
 જિભી થઈ માણસને મૂંઝવી મારે તે પણ ખરું, પણ આ
 બધામાં મંયમદષ્ટિ હોય તો એકેય સમસ્યા એટલી બધી વિષમ
 રિધતિએ ન પડે એ કે ત્યાર પછી માણસનું જીવન જ રહ્યોતલ
 થઈ જાય. સ્નેહલગ્નનું મંદિર કોઈ ધોરી રસ્તા ઉપર નથી કે
અનુક પંથ કોખા પછી દાય લાગી જાય, એ તો કેડા વિનાના
અરણ્યમાં જિજ્ઞ હોય છે. માણસે ખૂબ જાગૃતિપૂર્વક એ પંથ
ઉપર ચાલવું પડે છે.

ઘણી વાર તો આ પ્રશ્નમાં માણસ મોદવસ થઈ એટલે
 બીજા અધીરો બની જાય છે કે, જ્યાં ત્યાં સંબંધ બાંધવા મંડી
 જાય છે અને પોતાની જાત ઉપરનું સુકાન જ બાંગી નાખે છે.
 જ્યાં આકર્ષણ બિંબું થયું ત્યાં પોતાના જીવનને ખીજ રીતે
 અનુકૂળતાએ છે કે કેમ એ તપાસવું જોઈએ અને ત્યારપછી
 વાતને ચોખ્ખી કરી લેવી જોઈએ. એક સાથે જ બે ઠેકાણે
 કે વધુ ઠેકાણે આકર્ષણ અનુભવનારે પોતાના ચિત્તનું પૃથકકરણ

કરવું જરૂરી છે—ધણખરું એમાં દલકા પ્રકારની લમરવૃત્તિ જ પડી હશે.

બીજી એક વાત. ઘણીવાર એક કુમાર કે કુમારિકા બીજા કુમાર કે કુમારિકા તરફ સ્નેહ અનુભવે છે. સંભવ છે કે એ સ્નેહ પાછળ પ્રેમયુક્ત આકર્ષણ હોય અને શુદ્ધ લગ્નપ્રવૃત્તિ હોય પરંતુ સામેથી એનો જવાબ ન મળે તો એણે પોતાનું સ્વતંત્ર નહિ શુભાશુભ જોઈએ. હૃદયબળ વિનાનાં માણસો આવી નિરાશા વખતે પોતાનું સ્વમાન ખોઈ કાં તો પામક જેવી દશામાં આવી પડી સામા પક્ષની બીજી તૈયારીઓમાં મુસ્કેલી નાખી, પોતા તરફ ખેંચવાનો—એક સાથે બે પ્રકારનો—વેશ બાજવે છે. આ બંને રિયલિટી માણસને હીણપત આપનારી છે. એમથી માણસે બચવું જ જોઈએ.

‘સ્નેહલગ્ન’ના વિચારનો આપણે સ્વીકાર તો કર્યો છે, એનો ખ્યાલમાત્ર આપણા અંતરને આનંદથી પ્રલક્ષિત બનાવી દે છે, પણ એ સંદર વરણની પ્રાપ્તિ કેટલી કઠણ છે તે આપણે સમજી શકીએ જોઈએ. આપણા સમાજમાં યુવકયુવતીઓ બહુ છૂટ્ટો દરીદ્રી રોકતાં નથી. અવ્યાસકાળમાં હજી એક—બોળને મળવાનું બને છે પણ તેણે અદ્ય પ્રમાણમાં, એટલે મૈત્રીના પ્રસંગો જ ઓછા સાંપડે છે—જે સાંપડે છે તે વિદ્યાર્થી—અવસ્થામાં જ. જીવનક્ષેત્રમાં પડેલાં ચોટે તો બહુ જ ઓછા અવકાશ હોય છે, સોમાં નવવાણું નહિ પણ હળરમાં નવસો નવવાણું કુમારિકાઓ જીવનક્ષેત્રમાં પડતાં પહેલાં કે પડતાંની સાથે જ લગ્નજીવન જીવતી ચર્ધ જાય છે. સમાજની

આ આખી પ્રયા તો જદલાય તે દિવસે ખરી, તો કે એમ ને એમ કરું પાસી જણું નથી, એ માટે વ્યક્તિઓએ પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ, પણ જેમ બધી બાજતોમાં બને છે તેમ આપણા દુર્ભાગ્યે આ પ્રશ્નને પણ આપણા માંહેના જ વિષદ બનાવી રહ્યા છે. સમાજે આજ લગી આપણને પૂરી રાખ્યા હોય ને આપણે બારણાના સળિવાને કરી રહ્યા હોઈએ અને છૂટા થતાં જ એક બીજા તરફ ધસી પડતા હોઈએ એવું ધણી વાર સામે છે. એટલે દુઃખી દુઃખીને કહું છું કે, આપણા નવા વિચારોમાં સમાનતા અને રસતંત્રતાના સિદ્ધાંતો પડ્યા છે ત્યાં આ સંવેશના મૂલ્યવાન સિદ્ધાંતને પણ આપણે ધિરાણી સર્જીએ અને પછી જ આગળ વધીએ.

એ વિના આપણું માફું ચાલવાનું નથી. એ વિના આપણે નિર્જન હોઈશું તોપણ એકબીજાનું બંધું નહિ કરી યજીએ પણ એકબીજાને ખાઈ જવાની વૃત્તિ મેલશું. આપણાં મનના મસ્તાન ધોડાઓ આપણી શ્રવનવાદીને ઊભાબિઠા કરી નાખશે. નવું કરું સર્જું તો યજાસી નહિ, પણ જૂનામાં સારું છે તે પણ ગુમાવી બેસશું. એટલે મારી તમને વિનવે છે કે, આ પ્રશ્નને તમે શંભીર રીતે વિચારજો.

હવે આપણે આજની સ્થિતિમાં પસંદગી કેમ કરવી તે જોઈએ.

સત્રમાં ક્રાંતિ

‘આજની સ્થિતિમાં’ એમ કુંજપારે સખું છું ત્યારે મને થાય છે કે, આ વાક્યોના અર્થનો મારે મપોદા કયાં પાંધવી ? આજની સ્થિતિનું મયાર્થ મિત્ર તો આગળના પત્રોમાં આપણે જોયું છે, એ સ્થિતિમાં તો સત્રના નવા વિચારને અવકાશ જ નથી. એ સ્થિતિ દેખાવી રાખીને તો બહુ જોણું થઈ શકે, જે થઈ શકે તે પણ બહુ જોણા માણસો માટે જ, એટલે ‘આજની સ્થિતિ’નો અર્થ અહીં એ સમજવો જરૂરી છે કે, આપણા જેવા માણસો જે સ્થિતિમાં રહે છે તે સ્થિતિ.

આ રીતે જોતાં ક્રાંતિ-ગોળનાં બંધનો આપણે સ્વીકારતા

૧. નથી. ઠાઠની પણ ખીકે આપણે કશું કરતાં અચકાવાના નથી. એટલું જ નહિ, પણ સામાજિક કુશલિઓનો નાસ કરવા માટે આપણે આપણી જાતનો દાખલો પણ બેસાડવા માગીએ છીએ. આ 'આપણે' એટલે કેટલા એ પ્રશ્ન પણ મને ધાય છે, પરંતુ આપણે શું કર્યું જોઈએ અથવા શું કરી શકીએ એમ છીએ તે ઉપર લખતાં હું થોડાંક પગથિયાં પણ ખતાવવા હમણું છું, તેમાં ગાંધી-જોષનાં બંધનમાં પડેલાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું મેં કંઈક આપશે. હું મારી નજર સામે મુખ્ય ચિત્ર તો આપણું જ રાખીશ-જે 'કંઈક' કરી જવા માગે તેનું જ.

મેં જણાવ્યું છે કે લગ્નમાં સ્વામાયિક રીતે જ પ્રેમનું આકર્ષણ જાગે એ સ્થિતિ ઠાઠ વિરલ સ્થળે જ દેખાય છે, તેનો આ વખતે આપણે વિચાર કરવાનો નથી. અહીં તો જે સહેજસાજ આકર્ષણ કે જોળખાણ ધરાવે છે તેનો અને જે મુદ્દલ એવું ધગવતો નથી પણ જને તેટલી ઉત્તમ રીતે લગ્ન કરવા હમણે છે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે. અહીં એક વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો છે કે, આ માણસોએ હૃદયપૂર્વક લગ્ન-મથોદાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે અને એમના અંતરમાં એ પ્રકારની ઇચ્છા પણ જાગૃત થઈ ગઈ છે.

આપણે આગળ જોયું હતું કે, લગ્નમાં સમાન સંસ્કાર અને સમાન આદરો આવશ્યક છે અને સાથે સાથે પૂર્વજીવનની પ્રાપ્તિ અને દેવોની પિછાન પણ જરૂરી છે. અહીં પણ મારે એ જ કહેવાનું છે. સાથે ઉમેરવાનું એટલું છે કે, ગમે તેવા રૂપ છે કે અરૂપ કારણે પણ એકબીજા પ્રત્યે ઉમંગો અનુભવી શકે

એવો પ્રેમભાવ પણ જરૂરી છે. એ ભાવ ન હોય તો બાકીનું 'બધું' રસદીન લાગે. અહીં પ્રેમભાવ કે ઉમળકાનો અર્થ 'પેનું' આકર્ષણ નહિ, પણ જે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કે પરિચયે એકબીજા પ્રત્યે 'ગમ'નો ભાવ અનુભવી શકે તે. એટલે પ્રેમ કે આકર્ષણ-આથી લગ્ન પરિણમે એવી સ્થિતિ નહિ પણ 'ગમ'નો ભાવ હોવાથી જેમાં વિશેષ ધન્યતા અને સમજાવનના સરકારને અમે પ્રેમ પ્રમટવાની શક્યતા હોય તે સ્થિતિ.

કેવળ પ્રમેદ અર્થે નહિ પણ હેતુપૂર્વક જીવન ગુણરતા આપે અનેક જીવાનો છે કે જેમનામાં લગ્નની ઈચ્છા જાગી છે, પણ આજની સામાજિક સ્થિતિમાં અને થોડા પાત્ર મેળવવાની પૂરી મુશ્કેલી છે લગ્ન માટે એ પોતાને સ્થાનેથી નીચે ઊતરવા તૈયાર નથી અને સામાજિક પરિસ્થિતિ અને ઠાઠ થોડા કુમારિકાનો પરિચય પણ આપી શકે એમ નથી. આવે વખતે એણે શું કરવું? કુમારિકાઓનો પરિચય સાધવા માટે બટકવા નીકળવું? પોતાનું આવશ્યક કર્તવ્ય છોડી જવા પરિચય મળી શકે ત્યાં આવી વસવું કે પોતાની ગુણિતમાં જાંઘ અમે તે એક કન્યા શોધી સંતોષ માની લેવો? આ પ્રશ્નો પરત્વે મારો જવાબ તો આ છે પૂરતું મનોમન હોય તો પોતાના સ્થાનેથી એક તરફ પણ નીચે ન ઊતરવું અને માનસિક દુકીરી સ્વીકારી લેવી આપણા સમાજમાં આજે આવા દુકીરા વસે છે તે દુ જાણુ છું, એમની સખ્યા બધી નાની છે, પણ એ લોકો આજની લગ્નસરથાને પોતાના મૂળ બલિદાનથી જાલવાથી રક્ષા છે એમ હું માનું છું. આજુ મનોમન ન હોય એણે સ્વમાન અને

૭મ-એક સમસ્યા

સિદ્ધાંત સાથે બાંધેલા કરી સમાધાન કરી લેવું અને યોગ્ય કન્યા મેળવી લેવી એમું મનોબળ છે કે નહિ તે પારખવા માટે મેં શરૂઆતના પત્રોમાં જે વિચારો રજૂ કર્યા છે તે ઉપયોગી થશે.

મને એક પ્રશ્ન યાદ આવે છે કે, લગ્નમાં ક્રાંતિને રથાન ખરું કે નહિ ? એ દષ્ટિએ પસંદગી કરવી સારો કે કેમ ? અહીં 'ક્રાંતિ'નો અર્થ 'સુધારો' એવો થાય છે. ક્રાંતિ શબ્દ મેં એટલા માટે વાપર્યો છે કે એમાં સમાજ જેને મહામંદિ વાળીને પકડી બેઠો છે એવા રિવાજો ઉપર ધા મારવાનું આવે છે. દા. ત, વિધવાવિવાહ, આંતરગતીય, પ્રાંતીય કે રાષ્ટ્રીય લગ્ન સિવિલ મેરેજ, પતિત કે પતિતા સાથે લગ્ન-આ બધાંમાં ઘણી તાકાતની જરૂર પડે છે. જેઓ સમાજજીવનની રક્ષા કરતાં કરતાં આગળ વધવા માગે છે, જેઓ કુટુંબના પ્રેમસંબંધોને સાચવવા માગે છે, જેઓ પોતાથી જીવનના કોઈપણ પ્રદેશમાં કર્તવ્યવિમુખ ન થવાય તેની ચિંતા રાખે છે, તેમને માટે તો આ પ્રશ્ન અતિ વિકટ બને છે. રાજકીય લડત કરતાં આ લડત અધરો પડી જાય એવી જી કારણ કે આમાં તો મા, બાપ, બાઈ બેન, સગાં, વડાલાં અને મિત્રો સામે જ લડવાનું આવે છે. પણ અહીં આ પ્રશ્ન લડતના ખ્યાલથી નથી ઉપાડ્યો. એ વિષે તો કરી શંકા છે જ નહિ. સમાજના રિવાજોને ઉથલાવી દેવા જોઈએ અને પ્રિયમા પ્રિય જનના બોલે પણ સત્યસિદ્ધાંતની રચાપના કરવી જોઈએ. પરંતુ સલાહ તો એ છે કે, નવા વિચાર ધરાવના જીવાનોએ આવી ક્રાંતિકારી દષ્ટિ રાખી એને માટે અંત સુધી જૂઠું કે નહિ ?

લગ્નનો પ્રત્યાગ્રાહનો જટિલ ન બન્યો હોત તો આ પ્રત્યગ્રાહ જ નહિ. આ ક્રાંતિકારી દષ્ટિ જીવનમાં દાખલ કરતાંની સાથે જ લગ્ન-માટેની સ્વાભાવિકતા ઓછી થઈ જાય છે એમ મને લાગે છે. ખરું જોતાં તો લગ્ન માટેની પસંદગીનું અને આકર્ષણ જન્મવાનું ક્ષેત્ર વિરાળ હોવું જોઈએ. પરંતુ શકે એવાં યુવકયુવતીઓ કે વિધુરવિધવાઓનો આખો સમુદાય એ માટેનું ક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. એ માટે જેમ સ્વચ્છાતિનું બંધન ન જોઈએ તેમ પરચ્છાતિનું પણ બંધન ન હોવું જોઈએ. અને એ જ રીતે પ્રાંત, રાષ્ટ્ર કે ધર્મનું બંધન ન હોવું જોઈએ. લગ્નમાં અમુક નિષેધસ્થાનો છે પણ અહીં હું એની ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો એ નિષેધસ્થાનો માણસમાં સંવર્ગની અને સમાજજીવનની રક્ષાની દષ્ટિ હોય તો આપોઆપ સમજાઈ જાય એવાં છે, પરંતુ એ બંધન નાનો પ્રદેશ જાદ કયાં પછી જે મોટું ક્ષેત્ર રહે છે તેમાં દીવાલો નહિ બાંધવી જોઈએ. માણસ પોતાની ઇચ્છાથી બંધે દીવાલો બાંધે. એ દીવાલો બાંધતાં એણે પોતાના આદર્શો, સ્વભાવ, સ્થિતિ ને સંયોગોનો ખ્યાલ રાખ્યો હશે, પણ એ સાથે જ એ મર્યાદામુક્ત પ્રદેશમાં પોતાના આદર્શને અનુકૂળ પાત્ર પોતે શોધી શકશે એવો ખ્યાલ પણ હશે જ. અહીં હું દીવાલનો અર્થ જ્ઞાતિની દીવાલ નથી કરતો-એવી દીવાલ ઊભી કરનાર પોતાનું મને લેટલું બહુ કરી નાખે પણ સમાજના જીવનવિકાસને રૂંધતી એ જ્ઞાતિની દીવાલને તો પોતાના કાર્ય વડે મજબૂત જ કરતો જાય છે. અહીં દીવાલ એટલે અમુક સંસ્કારો ધરાવતો વર્ગ અને અમુક આદર્શો સેવતો સમુદાય વગેરે.

પણ એ સ્થિતિ અને ક્રાંતિકારી દષ્ટિ ધરાવતા જુવાનની સ્થિતિમાં ફેર છે. એ જુવાનનું નિશાન જ આપું બદલી નામ છે. એનામાં લગ્નવૃત્તિ હોય છે એ સાચું પણ એ સાથે જ ક્રાંતિની વૃત્તિ હોય છે, એટલે એ લગ્નની સિદ્ધિઓ કરતાં સમાજસુધારાની સિદ્ધિઓ તરફ વિશેષ લક્ષ આપે છે અને ડાઘક વાર લગ્નની સિદ્ધિઓ સાંપડે એવું સ્થળ મળે તો પણ એ સ્થળનો ત્યાગ કરે છે અને લગ્નની નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવ હોય એવું, પણ જેમાં ક્રાંતિનું તરવ રહ્યું હોય તે, સ્થળ જ પસંદ કરે છે. આવા જુવાન તરફ આપણને આદર થયા વિના રહેતો નથી, પણ આપણે વિચારવાનું તો એ છે કે, આપણે આપણા જીવનમાં પણ એ આદર્યને સમાન આપવું કે નહિ.

જેનાં હૃદયને નવા વિચારોનો સ્પર્શ થયો છે તે સૌના અંતરમાં આ પ્રકારની ક્રાંતિકારી દષ્ટિ ઓછાવતા પ્રમાણમાં તો આવે જ છે. દરેક યુવક કે યુવતી જૂની રૂઢિઓને વશ ન થવા વિશે પોતાના મનમાં અમુક નિષ્ક્રોધો રચીકાર કરી જ સે છે, પણ ઉપર જણાવેલા જુવાનનું સ્થળ જુદું છે. એ સામાન્ય રીતરિવાજને ફેંકી દઈને તો બેઠો છે, પણ ચાંતિનાં ને એવાં બંધનો પણ કાપવા ઇચ્છે છે.

આ વિશે મારો પોતાનો મત આવે છે: જે જુવાનો આ આખતમાં ક્રાંતિકાર તરીકેનું જીવન સ્વીકારીને ન બેઠા હોય, એટલે જેમણે પોતાનાં જીવનના મિચનમાં આ બધી દીવાલો તોડવાનું દાખલ ન કર્યું હોય, તે જુવાનોએ આવાં લગ્નો માટે

અતિચામદ ન થવું જોઈએ. પેલા મિથનરી જીવાનની પેઠે એને પણ સામાજિક અન્યાયો ને જાંઘનો ખૂંચતાં તો હોય છે, એટલે એ પોતાના પસંદગીના લેખમાંથી એ પ્રદેશને બાકી ન રાખે, એટલું જ નહિ, પણ લગ્નજીવનની દૃષ્ટિએ ત્યાં અનુકૂળતા સાંપડતી હોય તો વિશેષ દર્શનપૂર્વક એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે. હું ધાતું છું કે મારું કહેવાનું તમે સમજ્યા દરો. નવા વિચારથી રંગાયેલ આપણે બીજી ક્રાંતિ, પ્રાંત, રાષ્ટ્ર કે ધર્મને આપણી નજરમાંથી ખસેડી ન નાખીએ; સમાજના રિવાજોનો ભોગ થઈ પડેલી વિધવા ત્યકતા કે પતિતા તમ્ને દુર્લભ ન કરીએ પણ વિશાળ કુમારિકાસ ધની સાથે જ એમને ગણીએ અને આપણા લગ્ન વિષે આપણે જે જે દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય તે તે દૃષ્ટિએ આ સગમ્ત સમુદાયનો વિચાર કરીએ, એટલું જ નહિ, પણ આપણા લગ્નથી મમાજના ઠોઈ રિવાજ હિપર હથોડો પડેલો હોય તો આનંદ પામીએ.

પણ જે ક્રાંતિકાર હોય, જીવનનું આ પ્રકારનું મિથન જોણે સ્વીકાર્યું હોય, તેણે આવી ક્રાંતિકારી દૃષ્ટિ રાખવી વાજબી છે. એ તો પેના પોતાના પ્રદેશની રક્ષા માટે કિલ્લેમંદી કરીને એકેના રૂઢ રિવાજોના રક્ષકો સામેના યોદ્ધા તરીકે જ લગ્નશા બોલે રહે અને પોતાના જીવનની એકેએક ક્રિયાથી એ કિલ્લેમંદીને નમજા બનાવે આવા જીવાનોએ પણ અતિચામદ ન થવું જોઈએ એમ મારું માનવું છે. એટલા માટે જ મેં 'ક્રાંતિકારી દૃષ્ટિ રાખવી વાજબી છે' એમ કહ્યું છે, 'રાખવી જોઈએ' એમ નથી કહ્યું, કારણ કે અતે આ બધું માણસના હૃદયની તાકાત

ઉપર અવલંબે છે. લગ્નની ઇચ્છા જોર કરવા લાગે, અને પોતાના નિયમને લઈ એ મોળા ન પડતી હોય, તો એણે જરા પાછા હાંવું જોઈએ અને પરણી લેવું જોઈએ. ઐકાંતિક નિયમ કરો નાખવાથી ઘણી વાર એ નિયમની રક્ષા થાય છે, પણ એ કરતાં જૂરો વરત જની જવાનો પણ સંભવ રહે છે—શુદ્ધ પ્રકારનું અપરિણત જીવન સ્વીકારી શકે એટલું મનોબળ જેનામાં હોય તેને માટે તો કંઈ કહેવાનું જ નથી.

અહીં કું એ પણ જણાવી દઉં કે, સમાજના દરેક અનિષ્ટ રિવાજનો અંત લાવવા માટે આપણા લોહીની જરૂર પડે તો જરાયે અચકાયા વિના આપી દેવું જોઈએ એમ કું માનું છું, પરંતુ લગ્નના ગ્રન્થમાં મને એમ લાગે છે કે, ગાંધીસે પોતાની તાકાત વિચારીને જ પગલું ભરવું જોઈએ. કું તો એટલે સુધી કહું છું કે, જ્યાં સુધી પાણું હાંવું પડે ત્યાં સુધી હાંવું પણ લગ્ન વિના જીવનમાં વિદ્વજતા બાપી જતી હોય તો લગ્ન કરી લેવું. સુધારાનો શીશ રાખી શદ્-સુધાન વિનાની હોડીને મધદરિયામાં ન ઝંપલાવવી. એવા લગ્નથી સમાજનું બહુ નહિ થાય પણ થોડું જૂડું થશે, પરંતુ એમ નહિ કરવામાં આવે તો સ્વેચ્છાચાર જ પ્રવર્તશે અથવા સમાજમાં વિકૃતિઓનો છાનો રોગ પ્રસરી જશે.

હવે ઉપર જણાવ્યાં એવાં ક્રાંતિકારી લગ્નો વિષે પણ એ સજ્જો કહી દઉં. આવાં લગ્નોના આપણે મુખ્ય બે વિભાગ પાડવા પડશે. એક તો ખીજી યાત્રિ, પ્રાંત, દેશ કે ધર્મનો; અને બીજો

વિધવા, ત્યક્તા કે પતિતાનો. પ્રવેશ વિભાગ વિશે મારે એ કહેવાનું છે કે, આપણાં સંસ્કારો, સ્વભાવ અને ટેવો એકબીજાને અનુકૂળ થશે કે કેમ એ ખાસ વિચારવાનું છે. જો આ પૂરી રીતે નહિ વિચારાય તો સગ્નજીવનમાં અસંતોષનું એર રેડાર્ક જવાના પૂરા સંભવ છે. બીજા વિભાગ વિશે મારે એ કહેવાનું છે તે જરા ગંભીર છે. એમાં આપણી શક્તિઓનો ખ્યાલ કરવો પણ જરૂરી છે.

કોઈ વિધવા, ત્યક્તા કે પતિતા પ્રત્યે આપણે આકર્ષણ અનુભવીએ અને એ પણ એવું જ આકર્ષણ અનુભવે તો તો સવાલ નથી, પણ આ સમાજમાં એવું આકર્ષણ જોવા મળે છે. પશુ-ખત્રું તો કોઈક સ્થળે જ વિધવા, ત્યક્તા કે પતિતા પોતાની સગ્નની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે, તેમાંથી સામાજિક શક્તિની પ્રબળતાને લઈ એવી ઈચ્છા ધણી જ મોડી, એટલે કે એ વિના કાં તો જીવન અશક્ય થઈ પડતું હોય અથવા જીવનમાં કેટલાંક સ્પર્શનો અનુભવી લીધાં હોય તે પછી, થાય છે. અહીં આપણી તાકાતનો આપણે ખ્યાલ કરવાનો છે. આપણામાં આટલી શક્તિ છે કે નિરંકુશ વહેતા જતા પ્રચંડ પ્રવાહને આપણે વાળી રહીશું ? જો એ ન હોય તો એ ખાતુ જવા જેવું નથી. અહીં શક્તિનો અર્થ બે રીતે કરવાનો છે, એક તો આપણું હૃદયગૂળ અને વિચારશીલતા; બીજું, પેલી સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ સમાજમાં આપણે મોભો અને આપણી શારીરિક તેમ જ આર્થિક સંપત્તિ. આ બે વસ્તુ હોય તો જોખમ નથી એમ મારું માનવું છે. વિધવા, ત્યક્તા અને

પતિતાનો પ્રથમ જુદો જુદો વિચારવો જાઈએ, પણ એ માટે આપણે બીજી કોઈ વાર અવકાશ મેળવીશું. અત્યારે એટલું સમજી લઈએ કે સમાજજીવનની ગૂંચો ઉઠેલવા જતાં, આપણે ન ગૂંચવાઈ જઈએ તે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. અત્યારે ત્યક્તિ અને પતિતાના લગ્નપ્રસંગો ઓછા બને છે, વિધવાવિવાહનો પ્રચાર પ્રમાણમાં વધતો જાય છે, એ વખતે આપણે સુધારકોએ એ લગ્ન નિષ્ફળ ન જાય એ માટે પૂરતી કાળજી લેવાની જરૂર છે, કારણ કે એવું નિષ્ફળ લગ્ન આપણી તાકાત ઓછી કરે છે ને વિરોધીઓની તાકાત વધારે છે.

નોંધી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે, સરકારી વિધવાઓ ધ્વિષ્ટા હોવા છતાં પોતે 'કુલીન ધરતી' હોવાથી બહાર આવી શકતી નથી, જે આવે છે તે બીચારીઓમાંથી મોટા બાગની શાકીને અથવા સાવ નરેદત થઈ ગયા પછી આવે છે, અને એટલે જ આ પ્રશ્ન વિકટ બને છે, જે ધણી વિધવાઓ પરણતી હોત તો નિષ્ફળતાના દાખલાઓ બહુ ઓછા બનત. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે એવા દાખલાઓ વધુ પ્રમાણમાં બને છે, એટલે સુધારકોએ અને કાર્યકારોએ આ પ્રશ્નને 'ગંભીરપણે' વિચારવાની અને સુદૃઢ રીતે અવતોક્ત કરવાની જરૂર છે. મને અહીં બમ લાગે છે કે, મારે આ વિચાર રખે કોઈ સુધારાપ્રવૃત્તિને યોગ્યતામાં વધરાવ. હું વિધવાવિવાહમાં મધ્યું છું. એ પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ એમાં જ છે એમ પણ માનું છું. અમે તેવી વિધવાને પણ પરણવા યોગ્ય રથાન અચ્છ રહેવું

લેઈએ અને એ માટે આપણે જ્યાં જ પ્રયત્નો કરવા
 લેઈએ એમ પણ માનું છું. છતાં આપણી પ્રવૃત્તિમાં
 ક્યાં ક્યાં ભૂલ થવાનો સંભવ છે એ જતાવરા માટે જ
 આટલું મેં લખ્યું છે. હું મારું છું કે હવે આનો અનર્થ
 નાક થાય.

પરણતાં મહેલાં

પરુપરની પસંદગી બાબતમાં આ પત્રોમાંથી તમને કેટલુંક તો મળી ગયું હશે. મારે અહીં એક વસ્તુ ખાસ કહેવાની છે તે એ કે, આપણે ઝોળખાણુ વિષે બધી વાર બ્રમમાં રહેતા હોઈએ છીએ. આપણને કોઈનો બેચાર વરસ યથા પરિચય હોય અને આપણે સાથે બેઠીને કલાકો સુધી લાગણી-પૂર્વક વાતો કરી હોય તો આપણે એમ માની બેસીએ છીએ કે, ‘અમને એકબીજાનો પૂરો પરિચય છે.’ મારું કહેવાનું એ છે કે, મોમાં નેણું ફિરસાઓમાં આ વાત ખોટી પડે છે. આપ-

જીવને સાચો પરિચય હોતો જ નથી. ડોઈ કુમાર કે કુમારિકાને પરિચય થાય છે તે જીવનની મુખ્યત્વે એક બાજુનો જ થાય છે અને એ બાજુમાં તો લામણી, પ્રેમ, ઉદારતા, સરળતા અને મિલનગર સ્વભાવ દેખાય છે, પરંતુ લગ્ન પછી તો સમગ્ર જીવન સાથે સંબંધ બંધાય છે અને ત્યારે માણસના સ્વભાવના અને રેવોના નાનામોટા દોષો દેખાવા માંડે છે. લામણીવાળો લાગતો માણસ ઘણી વાર ચીડિયો, ઉદાર લાગતો ધણી અને મિલનમાર લાગતો સાવ અતડો માણસ પડે છે. એટલે આપણા સાથે જોડાનારની જીવનની સમગ્ર બાજુ જોવાની પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મને લાગે છે કે, આ કામ ધણું કઠણ છે કારણ કે આપણે ત્યારે પરીક્ષક જેવી રિયતિમા નથી હોતા પણ સામા પક્ષ જોટલા જ ઉમેદવારની રિયતિમા હોઈએ છીએ. એટલે આપણે ઈરાદો ન હોય તોયે આપણા જીવનની પણ ત્યાં એક જ બાજુ રજૂ થાય છે અને આપણી રામલુક્તા બાળે સામેના પાત્રના જીવનની પણ એક જ બાજુ દેખાય છે હું બધું છું કે આમ હોવા છતાં બંને પક્ષે એકબીજા વિષે બાજુવાની ખૂબ જિજ્ઞાસા હોય છે, પણ જિજ્ઞાસા છતાં એમાં મહુ સરળતા નથી મળતી. એટલે આપણી નજર સામેની ચાલ હાજુથી આપણે દૂર જોઈ શકવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ ચાલુ પણ તો પ્રેમ-ઉદારતા બધું છે, પણ ચાલુ પણ બને વચ્ચે ડોઈ પણ જવાનદારી કે અધિકારનું તત્ત્વ નથી હોતું. ડોઈ કલ્પવૃક્ષો પણ જિજ્ઞા થવા નથી હોતા, પણ લગ્ન પછી તો એ બધું

આવવાનું છે, ત્યારે આ સ્વભાવ દર્શી શકશે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ.

મને એમ લાગ્યું છે કે, સમાન આદર્શો ને સંસ્કારની તપાસ થાય અને સાથે પૂર્વજીવનની માદિતી અને ટેવો જાણી સેવાય તો બહુ જૂલ યવાનો સંભવ ન રહે. દુર્ગંદોને પણ બહુ મદદરૂપ આપું છું કારણ કે મોટે ભાગે માણસોનો નિત્યનો વ્યવહાર બંધાયેલી ટેવો ઉપર જ ચાલે છે.

મેં ધણીવાર કહ્યું છે કે, આજની સ્થિતિમાં કુમાર અને કુમારિકા વચ્ચે, જેમાંથી લગ્ન પરિણામી થશે એવો પરિચય બંધાવે પ્રાપ્ત નથી થતો. જેમને થાય છે તેમાંનાં મોટાભાગનાં માણસો આજ લગી તો એનો શુભ ઉપયોગ કરી સમાજ સમક્ષ રોજગરનો આદર્શ રજૂ કરી શક્યા છે, પરંતુ પસંદગીની બાબતમાં આજની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં એક સલામત રહેનારો મને સૂચે છે તે આ છે:

માણસમાં લગ્નવૃત્તિ જાગે ત્યારે એણે જેના ઉપર પોતે વિશ્વાસ મૂકી શકે એવા વડીલ, મિત્ર કે બાઈબેન પાસે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવી અને પસંદગીનું ધારણું પણ જણાવવું. મને લાગે છે કે, પસંદગી માટે કોઈ ચોક્કસ નિયમો ન કરી શકાય. પણ આ માર્ગ મને વધુ સારો લાગે છે. જ્યાં જ માણસોને આ માર્ગથી પણ અનુકૂળતા ન સાંપડે તે દુર્ગંદોનું છું, પણ મોટા ભાગનાં માણસોને તો જેના ઉપર પોતે વિશ્વાસ

મૂછી શકે, જે પોતાને અને પોતાના વિચારોને સમજી શકે, એવા સંબંધીઓ આ દુનિયામાં દશે જ. હું પિતાને કે વડીલોને આ કામ સોંપવું એમ નથી કહેતો, મિત્રોને જ સોંપવું એમ પણ નથી કહેતો, પણ જેના ઉપર વિશ્વાસ મૂછી શકાય તેને સોંપવું એમ કહું છું. આ સંબંધી કેઈ રથજે એ સહયતા જુએ તો આપણને જણાવે, આપણે એ જોઈએ-વિચારીએ, આપણને પણ સહયતા લાગે તો મળીએ, એકબીજાને જાણી લઈએ અને સંબંધ જોડીએ. મને આ માર્ગ ઓછામાં ઓછા બપવાળો અને ઓછામાં ઓછી જૂથની સંભાવનાવાળો લાગે છે. મને લાગે છે કે, જાતે જ પસંદગી કરવામાં અને આકર્ષણમાં જે બધા અને જૂથની સંભાવના છે તે પણ આમાં નથી. એમ છતાં આ કેઈ એકાંતિક નિયમ નથી. આજની પરિસ્થિતિમાં આ રીતે મોટા ભાગનાં જીવાનોના પ્રાણો ઉડેલવામાં સહાયરૂપ થઈ શકે એમ મારું માનવું છે.

અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ સમજી લેવાનું છે કે, સંબંધી દ્વારા સૂચવાયેલા સ્થાન વિશેના છેલ્લા નિર્ણય તો પરજ્ઞાનર-સુરક્ષા-યુવતીઓને જ હોય, એટલું જ નહિ પણ એ એકબીજાને મળીને, એકબીજાના વિશેષ પરિચય માટે જોબવાની-જરૂર લાગે તો અમુક સમય સુધી જોઈને, પણ જાતે જ નક્કી કરે. સંબંધીની જરૂર તો એટલી જ કે એ આપણને જરાબર ઓળખતા હોવાથી અને એમનામાં અમુક પ્રમાણમાં તટસ્થતા હોવાથી એ સારી રીતે જોઈ શકે જાણી શકે, જરૂર પડે તો વાતચીત

લગ્ન-એક સમસ્યા

પણ ઠરી શકે. આ સંબંધો વિશ્વાસ મૂકી શકીએ એવો જ હોવો જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે.

પસંદગીમાં કઈ વસ્તુ તરફ લક્ષ આપવું તે કું નહિ દેવી શકું, કારણ કે દરેક માણસે એ વસ્તુ જુદી જુદી રીતે જોવી પડે. એક સર્વામાન્ય થઈ શકે એવી વસ્તુ તો એ છે કે, દેહ-સૌંદર્ય કરતાં હૃદયસૌંદર્ય તરફ અને એની આજની રિધિતિ કરતાં એનામાં પડેલાં શક્તિઓનાં બીજા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. દેહસૌંદર્ય તરફ મોઝકે જન્મ જ એપરવા રહી શકે તે કું સમજું છું. પણ હૃદયસૌંદર્ય વિશેષ રધાયો છે અને એ ન હોય તો દેહસૌંદર્ય મમે તેવું અસૌકીક હોવા છતાં જીવનનો સહચાર ડેખવા માટે તદ્દન નકામું જ નહિ પણ આશ્ચર્યકારક થઈ પડે છે એ દ્વરત જ સમજાય એવું છે. કું જે શક્તિઓનાં બીજાની વાત કરું છું તે પણ સમજવા જેવી છે. આ વસ્તુ કું મુખ્યત્વે જીવાનને બિદેશીને લખું છું. આપણા સમાજની આજની રિધિતિમાં યુવકોનો આખો સમુદાય અને યુવતીઓનો આખો સમુદાય એ જે સમુદાયો વચ્ચે જ ઘસના કરવાની આવે તો મને લાગે છે કે યુવકો ધણી રીતે યુવતીઓ કરતાં આગળ છે એ મારા મત સાથે મળી સંમત થશે. એ શા કારણે આગળ છે વહેરે વિચારવું અહીં બિન-જરૂરી છે. એટલે, યુવકોને મારે સલાહ આપવાની આવે તો હું એમ સલાહ આપું કે, યુકીબર સિદ્ધિ કુમારિકાઓ છે તે તરફ જ તમારું ધ્યાન ન. રાખજો, પણ એ સિવાયની કુમારિકાઓમાં તમે શુદ્ધિશક્તિનું, ત્યાગશક્તિનું, સંસ્કારનું બીજ

જુઓ તો ત્યાં જ લોકવાનું પસંદ કરજો અને ઘન પછી એ પીજને પોપજો.

મેં આ પીજની વાત રજૂ કરી તેનું મારે મન બહુ મદત્ત છે, કારણ કે સાચોસાચ એવું પીજ ધરાવતી અશિક્ષિત અને અર્ધશિક્ષિત કુમારિકાઓ મોટી સંખ્યામાં છે અને તે ખોયારી ગમે સાં ફેંકાઈ પડે છે અને એનું છુદ્દિનું, સંસ્કારનું, સ્વાર્થબુનું પીજ જુદી જ રીતે પોપાઈ જુદી જ જાતનાં ફળો સમાજને આપે છે. ખોજ બાજુ શિક્ષિત જુવાનોને પોતાનું બાગ્ય ક્યાં લોકનું તેની જ મુશ્કેલી થાય છે. એટલે મારું કહેવાનું એ છે કે, માત્ર વર્તમાન સ્થિતિને ન જોવી પણ આપણે જેને માથી તરીકે પસંદ કરવાના છીએ તેના ગુણ-વિકાસમાં કેટલી શક્યતાઓ પડી છે તે ખાસ જોવું.

ત્રીજા એક વસ્તુ જરૂરી છે તે આપણા જીવનના આદર્શોની ચોખવટની અને સામેના પાત્રના આદર્શોને સમજી લેવાની. શિક્ષિત કુમાર-કુમારિકા માટે આ વસ્તુ બહુ મદત્તની છે, કારણ કે એ જાને કદાચ જુદા જ આદર્શો ધરાવતાં હોય એમ બને. હું તો ત્યાં સુધી કહું છું કે, આપણા તરફ લાગણી અનુભવનું માણસ પોતાના આદર્શને છોડી આપણા આદર્શને સ્વીકારવા તૈયાર થવું હોય તોયે ચિંતાપૂર્વક એ વસ્તુની તપાસ કરવા જેવું છે. આપણો આદર્શ સાચો ને સારો લાગે છે તેથી સ્વીકારે છે કે લાગણીના ઉભરામાં તથાપ છે તે સમજી લેવું જોઈએ. જો એમ લાગે કે આ તો મેમ માટેનું

લક્ષ-એક સમસ્યા

બસિદાન છે, તો મારો મત એવો છે કે, લગ્ન કરતાં અચકાવું. ન જ કરવું એમ કું નથી કહેતો કારણ કે એવાં બસિદાનો આપનારાઓમાં ઠોઠ શુદ્ધ કુંદન પણ હોય, એટલે અચકાવું અને પોતાની શક્તિ-અશક્તિ અને સામા પક્ષની શક્તિ-અશક્તિનો ખ્યાલ કરવો અને ત્યારપછી જ પગલું ભરવું.

એક ચોથી વસ્તુ પણ સમજવા જેવી છે. આપણી સાથે જોડાનારનો ખ્યાલ આપણે માત્ર આપણી દૃષ્ટિએ જ ન કરવો જોઈએ. આપણા સાથીનો સ્વભાવ, સંસ્કાર, ટેવો આપણે જોની સાથે જીવી રહ્યા છોએ તેની સાથે પણ મેળ ખાશે કે કેમ તે જોવું પણ ઘણું અગત્યનું છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં આપણે જીવતા હોઈએ અને જીવવા જ માગતા હોઈએ તો ધરનાં ખીળાં માણસોના સ્વભાવ વગેરેનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. હું અહીં એમ નથી કહેતો કે, આપણે જે કન્યાને પરણવાના છીએ તે કન્યાએ ઘરમાં આવી સદુની 'વદ્' બની સેવા કરવાની છે, પણ એમ જરૂર કહું છું કે, જો આપણા કુટુંબમાં નવા વિચારોનો પ્રવેશ થયો હોય અને સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ હોય તો આ પ્રશ્ન જરૂર વિચારવા જેવો છે. સમાનતા કે સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ ન હોય તો કુટુંબને છોડવું જ જોઈએ. પણ આટલેથી આ પ્રશ્ન નથી અટકતો. આપણે કુટુંબ વિના જ સાવ નથી રહી શકતા. એક કુટુંબ છોડી ધણે બાગે બીજું કુટુંબ-મિત્રો ને રનેલીઓનું-બાંધીએ છીએ તેને અનુકૂળ એ ઘરો કે કેમ એ વિચારવું જોઈએ.

આ વસ્તુ રજૂ કરતાં મારી આંખ સામે ઘણાં દર્યો ખગં થાય છે કે જેમાં આ પ્રકારનો ખ્યાલ પહેલેથી નહિ રાખવાના પરિણામે બીજા સંબંધો તૂટી ગયા હોય અથવા તોડવા પડ્યા હોય અથવા તો સાથીના હૃદયમાં ઇર્ષ્યાનો ભાવ પેદા થયો હોય. લગ્ન એ જીવનમાં ગંભીરમાં ગંભીર અને પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ છે તે હું કબૂલ કરું છું. દંપતી એ સૌથી નિકટનાં મિત્રો બને છે અને આજીવન સાથે જ જીવવાનાં છે તે પણ બરાબર છે, પણ એ લગ્ન કે એ મૈત્રી જ જીવનનું સારસર્વસ્વ નથી. માણસને બીજાં કર્તવ્યો અને બીજી મૈત્રીઓ હોય છે. લગ્ન પછી જો એ ન બળવી શકાય તો લગ્ન સાથે જ એક લોખંડી બેડી છે. હું તો ફરીર થવાનું પસંદ કરું પણ એ બેડી પહેરવાનું પસંદ ન કરું. એટલે લગ્નની પસંદગીમાં આપણી મૈત્રીઓ અને કર્તવ્યનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ અને આપણા સાથી થવા ઇચ્છનારને સ્પષ્ટપણે બધું જણાવવું જોઈએ.

આપણે પ્રથમ જોયું છે કે, લગ્નનાં ત્રેરક કારણોમાં એક બીજાને આધીન બનાવવાની મનોવૃત્તિ પણ પડેલી હોય છે. આપણી અને આપણા સાથીની એ મનોવૃત્તિને બરાબર સમજી લેવી જોઈએ અને એ વૃત્તિ અત્યંત બળવાન રૂપમાં હોય તો થોભી જવું જોઈએ. સાથીની પસંદગીમાં ઉદારતા, સરળતા, મિલનમારપણું, ધસાવાની વૃત્તિ વગેરે ગુણો તો ખાસ અગત્યના છે, એ ગુણો ન હોય કે એથી ઊલટા જ ગુણો હોય તો એ માર્ગે જવાનું પૂરેપૂરું જોખમ છે.

પમંદગીને અંગે ધણું કહી શકાય. એમ તો આ પત્રોમાં જે જે વિષયો મચ્યા છે તે વિષે પણ ધણું કહી શકાય, પરંતુ મારે હવે તમારી વિદાય લેવી જોઈએ. આટલા બધા પત્રો પછી પણ કેટલાક પ્રશ્નો તો અનુત્તર જ રહ્યા છે તે હું જાણું છું. લગ્ન અને અર્થરચના, લગ્ન અને પ્રજોત્પત્તિ, લગ્ન અને સંયુક્ત કુટુંબ, લગ્ન અને સંતતિનિયમન વગેરે ધણા પ્રશ્નો વિષે મેં કંઈ નથી લખ્યું. પણ હું શું કરું ? તો તો મારે ધણા પત્રો લખવા પડે અને આ ચોપડીનું કદ અમારા પ્રકાશક-મિત્રો ન સાંખે એટલું મોટું થઈ જાય. મારા મનમાં એમ છે કે જો આ પત્રો મારા 'પ્રિય બાઈ'ને ઉપયોગી નીવડ્યા છે એમ મને જણાય તો 'લગ્ન-એક સાધના' નામે બીજા પત્રો મારે લખવા અને તેમાં આ પત્રોમાં અધૂરું રહેલું પૂરું કરવાનો યત્ન કરવો,

છેલ્લે, લગ્ને કઈ સિદ્ધિઓ મેળવવી જોઈએ તે ફરીથી તમને યાદ આપી આ પત્રમાળા પૂરી કરું.

“ લગ્નને પરિણામે માણસની વાચનાને ધીમે ધીમે શાંતિ મળવી જોઈએ. એના જીવનને પ્રતિદિન જે ઘસારો લામતો હોય તે ઠીક થઈ રહે તેટલું જળ મળવું રહેવું જોઈએ. સમાજજીવનને અંગે બિમાં યતાં કતંબો એ પૂરી રીતે જાગવી શકતો હોવો જોઈએ. જન આખી સૃષ્ટિ ઉપર પ્રેમ રાખતાં હોવાં છતાં એકબીજામાં આતમીય શર્ષ શક્તાં હોવાં જોઈએ. એમનાં જીવનમાં છૂટાછેડાનો પ્રસંગ બિમો જ ન થવો જોઈએ.

એકના મૃત્યુ પછી જીવને પાવનકારો સુખંધ અને શાંતિ,
સુખ અને કર્તવ્યપરાયણતા આપી શકે એટલી પ્રેમની તીવ્રતા
હોવી જોઈએ. એકજીવની, સ્વતંત્રના ઉપર જોખામાં જોખો
કાપ પડતો હોવો જોઈએ. સંયુક્ત જીવન છતાં વ્યક્તિવિકાસને
પૂરેપૂરો અવકાશ મળતો હોવો જોઈએ. ”